

**OSMANLI İSLAMCILIĞI VE SEBİLÜRREŞAD
DERGİSİNDE İSLAMİ YENİLENME
TARTIŞMALARI**

Esmâ BEDİR

**Yüksek Lisans Tezi
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Prof. Dr. Hanifi ŞAHİN
2023
Her Hakkı Saklıdır**

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

Esmâ BEDİR

OSMANLI İSLAMCILIĞI VE SEBİLÜRREŞAD DERGİSİNDE
İSLAMİ YENİLENME TARTIŞMALARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Hanifi ŞAHİN

ERZURUM-2023

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "Osmanlı İslamcılığı ve Sebilürreşad Dergi'sinde İslamcı Yenileşme Tartışmaları" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☒ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

02.11.2023

Esma BEDİR

Aslı Islak İmzalıdır

*** LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi MADDE 6– (1) Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu **iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.**

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.**

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Hanifi ŞAHİN danışmanlığında, Esmâ BEDİR tarafından hazırlanan bu çalışma 02/03/2023 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından. Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Mehmet Zeki İŞCAN

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Hanifi ŞAHİN

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Muhyettin İĞDE

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Prof. Dr. Sait UYLAŞ

Enstitü Müdürü

Aslı Islak İmzalıdır

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
KISALTMALAR DİZİNİ	V
ÖNSÖZ.....	VI
I. KONU, AMAÇ VE ÖNEM.....	1
II. METOD	2
III. KAYNAKLAR.....	4

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAMCILIK VE OSMANLI İSLAMCILIĞI HAKKINDA GENEL BİLGİLER

1.1. İSLAMCILIĞIN TANIMLANMASI.....	1
1.2. İSLAMCILIĞIN ORTAYA ÇIKIŞI VE OSMANLI'DA İSLAMCILIK	3
1.2.1. İslamcılığın Ortaya Çıkışı	3
1.2.2. Osmanlı İslamcılığının Tarihsel Süreci.....	4
1.3. OSMANLI İSLAMCILIĞININ AFGANİ VE ABDUH ÇİZGİSİ İLE İRTİBATI VE ÖZGÜNLÜĞÜ	12
1.3.1. Cemaleddin Afganî (1839-1897)	12
1.3.2. Muhammed Abduh (1849-1905).....	17

İKİNCİ BÖLÜM

SEBİLÜRREŞAD DERGİSİNDE DİNİ YENİLEŞME ARAYIŞ VE ÇABALARI

2.1. SIRAT-I MÜSTAKİM- SEBİLÜRREŞAD DERGİSİ	25
2.2. YENİLEŞME TARTIŞMALARINDA ÖNDE GELEN İSİMLER.....	30
2.2.1. Mehmet Akif Ersoy (1873-1936).....	30
2.2.2. Eşref Edip Fergan (1882-1971).....	39
2.2.3. Ebül'ulâ Mardin (1881-1957)	43
2.2.4. İsmail Hakkı Bereketzâde (1851-1918)	49
2.2.5. Ahmed Naim Babanzâde (1872-1934).....	52
2.3. SEBİLÜRREŞAD DERGİSİ'NE GÖRE MÜSLÜMANLARDAKİ KUSURLAR - GERİLEMENİN SEBEPLERİ, YENİLEŞMENİN GEREKLİLİĞİ VE ÇÖZÜM YOLLARI	57

2.3.1. Müslümanlardaki Kusurlar – Gerilemenin Sebepleri.....	58
2.3.2. Yenileşmenin Gerekliliği	63
2.3.3. Çözüm Yolları	65

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SİYASİ KAVRAMLAR ÜZERİNDEN YENİLEŞME FAALİYETLERİ VE YENİLEŞMEDE/TECEDDÜD BAĞLAMINDA SORUN OLARAK GÖRÜLEN KONULAR

3.1. SİYASİ KAVRAMLAR ÜZERİNDEN YENİLEŞME FAALİYETLERİ	71
3.1.1. Hilafet.....	71
3.1.2. Laiklik	74
3.1.3. Asrılık.....	79
3.1.4. Demokrasi	81
3.1.5. Kavmiyetçilik-Milliyetçilik-Türkçülük.....	83
3.1.6. Garpcılık.....	87
3.2. TECEDDÜD BAĞLAMINDA SORUN OLARAK GÖRÜLEN KONULAR..	89
3.2.1. Kadının Durumu.....	89
3.2.2. Eğitim Sorunu	98
SONUÇ.....	107
KAYNAKÇA	111
ÖZGEÇMİŞ.....	131

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

OSMANLI İSLAMCILIĞI VE SEBİLÜRREŞAD DERGİSİNDE İSLAMİ
YENİLENME TARTIŞMALARI

Esmâ BEDİR

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Hanifi ŞAHİN

2023, 131 Sayfa

Jüri: Prof. Dr. Hanifi ŞAHİN

Prof. Dr. Mehmet Zeki İŞCAN

Dr. Öğr. Üyesi Muhyettin İĞDE

Bu çalışma Osmanlı Dönemi İslamcılık fikirleri ve Sebilürreşad dergisinde İslamcı yenileşmeye dair fikirleri incelemek amacıyla yapılmıştır.

Tezimiz giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde tezimizin taslağı çizilmiş olup sınırları belirlenmiştir. Birinci bölümde; İslamcılığın tanımları üzerinde durulmuş, kavramın Osmanlı’da geçirdiği tarihi süreç incelenerek etkisinde kalınan fikir adamları mercek altına alınmıştır. İkinci bölümde ise konu *Sebilürreşad* ekseninde ele alınarak dergi yazarlarının İslamcılık hakkındaki fikirlerine değinilmiştir. Üçüncü bölümde ise *Sebilürreşad Dergisi*’nde siyasi kavramlar üzerinden yenileşmeye dair fikirler irdelenmiş ve yenileşme faaliyetlerinde sorun olarak görülen “kadın ve eğitim” konuları irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslamcılık, Osmanlı İslamcılığı, Sebilürreşad, Yenileşme, Hilafet.

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

**THE OTTOMAN ISLAMISM AND ISLAMIC RENEWAL DISCUSSIONS IN
THE JOURNAL OF SEBİLÜRREŞAD**

Esma BEDİR

Advisor: Prof. Dr. Hanifi ŞAHİN

2023, 131 Pages

Jury: Prof. Dr. Hanifi ŞAHİN

Prof. Dr. Zeki İŞCAN

Assoc. Prof. Dr. Muhyettin İĞDE

This study was carried out to examine the ideas of Islamism in the Ottoman Period and the ideas of Islamist innovation in the journal Sebilürreşad. Our thesis consists of introduction, three chapters and conclusion. In the introduction part, our thesis has been drafted and its borders have been determined. In the first part; The definitions of Islamism were emphasized, the historical process of the concept in the Ottoman Empire was examined and the intellectuals who were influenced by it were examined. In the second part, the thought of Islamism was discussed in the axis of Sebilürreşad, and the ideas of the journal writers on Islamism were examined. In the third part, ideas about innovation were examined through political concepts in Sebilürreşad Magazine and the issues of "women and education", which are seen as a problem in innovation activities, were examined.

Keywords: Islamism, Ottoman Islamism, Sebilürreşad, Caliphate, Innovation

KISALTMALAR DİZİNİ

a.s.	: Aleyhisselam
AUİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
bkz.	: Bakınız
bs	: Basım
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Edt.	: Editör
H./h.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
ö.	: Ölüm
sy.	: Sayı
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
vb.	: Ve benzeri
y.	: Yayın evi
yay. haz.	: Yayına Hazırlayan

ÖNSÖZ

Osmanlı devletinin çöküşünü engellemek amacıyla ortaya atılan fikir akımlarının başında İslamcılık gelmektedir. Osmanlı'nın son döneminden itibaren bu fikir akımı sistemleşerek birçok fikir adamı tarafından savunulmuştur. Düşünörlere ve dönemlere göre *İttihat-ı İslam*, *Panislamizm*, *İslamizm* olarak farklı isimlendirmeler etrafında konu tartışılmıştır. İslam dininin milletin kurtuluşu için yegâne yol olduğunu savunan fikir adamları Müslömanları düştüğü kötü durumdan kurtarmayı hedeflemiş, bunu yaparken de İslam'ın gelenekten bağını koparmadan hurafelerden arındırılması gerektiğine inanmış, körü körüne Batı taklitçiliğine mesafeli olmuşlardır. Özellikle II. Abdülhamit ile beraber *İttihat-ı İslam* Osmanlı'nın siyasi bir projesi haline gelmiştir.

Osmanlı'da Tanzimat süreciyle birlikte yenileşen sosyal ve siyasal ortamda çeşitli yayın faaliyetleri yapılmaya başlanmıştır. Bunların içerisinde en önemlisi ve uzun soluklu olanı İslamcılık faaliyetlerinin yayın organlarından biri olan *Sebilürreşad*'tır. Dergide İslam'a ve İslami yenileşmeye dair fikirlerin sistemleştiği faaliyetler yürütölmüştür. Dönemin yenileşme çabaları, problem olarak görölen konular dergide İslamcı bakış açısıyla irdelenmiştir.

İslamcılık ekseninde *Sebilürreşad* dergisi bağlamında yenileşme faaliyetlerini inceleme amacıyla olan bu konuyu seçme nedenimiz, konunun güncelliği olduğı kadar Osmanlı'nın son dönemlerinde İslamcılık tartışmalarının muhtevası ve sonraki süreçlere yansımalarının neler olduğına dair merakımızdır. Çalışmada betimleyici bir tarz yöntem olarak belirlenmiş, anlamaya çalışan bir bakış açısı öncelenmiştir. Çalışmam esnasında fikir, yardım ve tecrübeleri ile çalışmama yön veren kıymetli babam Prof. Dr. Resul ÖZTÖRK ve danışman hocam Prof. Dr. Hanifi ŞAHİN'e; çalışmamın şekillenmesine katkıda bulunan kıymetli jüri üyesi hocalarım Prof. Dr. Mehmet Zeki İŞCAN'a ve Dr. Öğr. Üyesi Muhyettin İĞDE'ye; destekleri ile her zaman yanımda olan eşim Hasan BEDİR'e ve kıymetli aileme teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca çalışmam esnasında dünyaya gelen kızım Ayşe Gökçe'ye sevgilerimle...

Erzurum-2023

Esma BEDİR

GİRİŞ

I. KONU, AMAÇ VE ÖNEM

İslamcılık Osmanlı Devleti'nin yıkılışını engellemek için ortaya atılan önemli fikir akımlarından biridir. Bu fikir akımı etrafında pek çok kıymetli çalışma yapılmıştır. Konuyu aydınlatma hedefinde olan çalışmamızda konu teferruatlarıyla ele alınmıştır.

Tezimiz konu bütünlüğü sağlaması açısından temel olarak üç bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde İslamcılık, Osmanlı İslamcılığı ve tarihsel süreci ele alınmış özgün yanları ortaya koyulmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde yenileşmede öne çıkan isimler ele alınmış *Sebilürreşad* dergisinde yenileşmeye dair fikirler incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise yenileşme kapsamına giren siyasi kavramlar ve yenileşmede sorun olarak görülen konular müstakil olarak yazarların ifadelerinden alıntı yapılarak açıklanmaya çalışılmıştır.

Birinci bölümde giriş olarak İslamcılığın kavramsal çerçevesi çizilmiştir. Kısaca İslam birliği olarak ifade edebileceğimiz kavramın *İttihat-ı İslam*, *Panislamizm*, *İslamizm* olarak farklı tanımlamaları yapılmıştır. Çalışmada bu kavramlar ele alınarak döneme ve yazara göre nasıl kullanıldığı konu edinilmiştir. İslamcılık fikir akımı “*Osmanlı İslamcılığı*” bağlamında incelenerek konu sınırlandırılmıştır. Osmanlı’da İslamcılık faaliyetleri ne amaçla ve neyi öngörerek yapılmıştır, diğer İslam topraklarında aynı fikri savunanlardan farkı nedir, zaafı ve kazançları nelerdir gibi soruların cevapları aranmıştır. Öte yandan konu bütünlüğünü sağlaması ve meseleye üst perdeden bakmak amacı ile İslamcı faaliyetlerin öncü ismi olan Osmanlı İslamcılığının sistemleştiği dönemde ön plana çıkan Cemaleddin Afgani (ö.1897) ve Muhammed Abduh (ö.1905) araştırmamıza dâhil edilmiştir. Bu şekilde Osmanlı İslamcılığının özgün yanları ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Tezimizin ikinci bölümünde *Sebilürreşad* dergisinde dini yenileşme arayış ve çabaları ele alınmıştır. *Sebilürreşad* dergisinin İslamcılık faaliyetlerindeki yeri ve önemi açıklanmıştır. Ayrıca *Sırat-ı Müstakim- Sebilürreşad* dergisinde yenileşme tartışmaları bağlamında görüş beyan eden yazarlar da araştırmamızın kapsamına alınmıştır. Zira yazarların fikri alt yapıları aydınlatılmadan İslamcı zihniyetin neresinde oldukları anlaşılamaz. Osmanlı İslamcılığı bazında *Sebilürreşad* dergisinde yenileşmede öne

ıkan isimler bundan dolayı tezimizin bir başlığını oluşturmaktadır. Öte yandan yenileşme bağlamında, gerileme nedenleri üzerinde İşlam'ın rolünü tartışan yazarların fikirleri incelenmiştir. Bu fikirler yazarların kendi ifadeleri ile dergiden alıntı satırlar ile örneklendirilmiştir. İşlam'da yenileşmenin yeri nedir ekseninde İşlam medeniyetinin mevcut durumu; bu konuda Müşlmanlardaki hatalar ve çözüm yolları nelerdir gibi sorular ayrı başlıklar altında eleştirilmiştir. Dergide farklı İşlam lkelerinde yaşayan Müşlmanların problemleri, gazete olayları da yer almaktadır. Ancak bunlar tezimizin kapsamını aşacağından araştırma dışında bırakılmıştır.

Tezimizin nc bölümünde ise *Sebilürreşad*'da yenileşmeye dair fikirler müstakil bir başlık altında incelenmiştir. Mevcut lke düzeninde yaşanan rejim değişikliği tartışmaları bağlamında yenileşme fikirleri siyasi kavramlar üzerinden ele alınmıştır. Hilafetin şer'i mahiyeti, ittihat-ı İşlam, milliyetçilik, garpçılık, laiklik, demokrasi, asrılık, kavramları mercek altına alınmıştır. Teokratik bir düzenle yönetilen Osmanlı'nın devamı olan ülkemizde yaşanan rejim değişikliğinin sebepleri dergi yazarlarını hilafet sistemini savunmaya itmiştir. "İşlam yenileşmeye engel değildir" sloganı altında yeni rejimin yeni uygulamaları İşlamcı yazarlar tarafından eleştirilmiştir.

Yine bu bölümünde yenileşmede *Sebilürreşad*'da sorun olarak grlen konulardan "*Kadın ve Eğitim*" konuları da incelenmiştir. Dergi yazarlarınca *nisâiyyât* başlığı altına ele alınan ve yazarların mevcut toplum düzeninde rolü değişen kadın konusuna bakış açıları teferruatları ile araştırılmıştır. Ayrıca mektep-medrese ayrımının yaşandığı dönemde kaleme alınan dergide yayımlanan yazılar yenileşme bağlamında tezimizin son bölümünü oluşturmaktadır.

II. METOD

Her bilim dalının kendine özgü konusu, alanı, kaynakları ve yöntemleri bulunmaktadır. alışmalar esnasında kullanılan kavramlar, uygulanan metotlar ve sahip olunan bilimsel perspektif, araştırmaların sonucunu doğrudan etkileyecek unsurlardır. Bu açıdan bilimsel bir disiplin olduğunu iddia eden her bilim dalının bir metoda dayanması kaçınılmazdır. Metot, bilimin gelişmesine öncülük eden ve doğru bilgiye

ulaşmayı sağlayan en etkili araç görevindedir.¹ Metotsuz bir çalışma bilimsel çalışma olma sıfatından yoksundur.

İslam Mezhepleri Tarihi kendine özgü yöntem, teknik ve metotları bulunan özgün bir disiplindir. İslam Mezhepleri Tarihi'nin yöntem bilimsel boyutunun tanımlarından biri şu şekilde yapılmaktadır.

Geçmişte ve günümüzde siyasi ve itikadi gayelerle vücut bulmuş İslam düşünce ekolleri diyebileceğimiz beşeri ve toplumsal oluşumların; doğdukları ortamı, doğuş sebeplerini, teşekkül süreçlerini, fikirlerini, mensuplarını, edebiyatını, yayıldığı bölgeleri ve İslâm düşüncesine katkılarını temel kaynaklardan hareketle zaman- mekan bağlamında ve fikir-hadise irtibatı çerçevesinde betimleyici metodla ve tarafsız gözle inceleyen bir bilim dalıdır”.²

Bu tez çalışması İslam Mezhepleri Tarihi bilim dalında yapıldığından dolayı çalışmada, bu alanın metodolojisi takip edilmiş, yine İslam Mezhepleri Tarihi'nin benimsediği bir yaklaşım olan “*zihniyet çözümleyici psiko-sosyal yaklaşım*” kullanılarak araştırma yapılmıştır. Zira *Osmanlı Dönemi İslamcılığı*'nı ve *Sebilürreşad Dergisi* ekseninde İslamcı yenilenme faaliyetlerini konu edindiğimiz tezimizde İslamcı zihniyeti benimseyen yazarların yetiştikleri ortam, sahip oldukları zihin yapısı, yaşadıkları dönemde meydana gelen olaylar bağlamında zihniyet çözümlemeleri yapılmadan konuya açıklık getirmek zordur. Öte yandan tezimizin ikinci ve üçüncü bölümünü oluşturan *Sebilürreşad* dergisinden örnekler sunarak açıklamaya çalıştığımız konular da ise ek olarak hermeneutik yöntem kullanılarak makaleler ve bu bağlamda yazarların düşünceleri yoruma tabi tutulmuştur.

Ayrıca bu yaklaşımların yanı sıra veri analizi, betimleyici (deskriptif) ve anlayıcı yöntemlere de başvurarak “*Osmanlı İslamcılığı ve Sebilürreşad Dergisinde Yenilenme Fikirleri*” başlıklı tezimiz tarafsız, objektif ve yargılayıcı olmayan bir tutum çerçevesinde incelenmiştir.

¹ Hanifi Şahin, *Şiilerin Gözüyle Sünniler*, Mana Yayınları, İstanbul 2016, 13.

² Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul 2016, 11.

III. KAYNAKLAR

Tezimizin birinci bölümünde İslamcılık ele alınıp Osmanlı İslamcılığı ile sınırlandırılmıştır. Bu bölümde kullanılan kaynaklar ile daha çok konunun tanımlanması ve tarihsel sürecinin çizilmesi amaçlanmıştır. Bunları ele alırken günümüz Türkiye’inde konuya dair çalışmalarıyla bilinen yazarların kaynaklarına sıkça başvurulmuştur. İsmail Kara “*Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi-Metinler/Kişiler*, yine editörlüğünü İsmail Kara’nın yaptığı Zeytinburnu Belediyesi tarafından düzenlenen “*Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi Sempozyumu Tebliğleri*” başvuru alan temel kaynaklar olmuştur.

Tezimizin ikinci bölümünde *Sebilürreşad* dergisinde faaliyetleri ile öne çıkan isimler araştırılmaya tabi tutulmuştur. Bu isimler araştırılırken yazarların şayet varsa kendi kaynaklarına başvurulmuştur. Fakat konuyu yenileşme faaliyetleri olarak sınırladığımızdan dolayı yazarların kendi kalemi ile ele aldıkları yazılar da her zaman yenileşmeye dair fikirlerine ulaşamamıştır. Mehmet Akif Ersoy *Safahat* üzerinden, Bereketzâde İsmail Hakkı *Yad-ı Mazi* ve *Tefsir-i Envar-ı Kur’ân* üzerinden anlaşılacakla beraber konu edinilen diğer yazarlar için aynı yöntem kullanılamamıştır.

Tezimizin araştırma konusu olan *Sebilürreşad Dergisi* cilt, sayı, sayfa aralıkları Bağcılar Belediyesi tarafından kitaplaştırılan şekli ile kullanılmıştır. Ayrıca T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından desteklenen “*İslamcı Dergiler Projesi*” tarafından kendi internet sitelerinde dijitalle aktarılan *Sebilürreşad* dergi nüshaları da kullanılmıştır. *Sebilürreşad* Dergisi’ne atıfta bulunulan kısımlarda bu ayrım İslamcı Dergiler Projesi tarafından yayımlanan basımlarda “*Yeni Sebilürreşad*” ibaresi kullanılarak dipnotlar da belirtilmiştir. Ayrıca kaynakçaya, erişim sağlanan internet adresi eklenmiştir. Tezimizde dergiye sıkça atıf yapıldığından dolayı dipnotlarda uzun ifadeler yerine ‘cilt(sayı), sayfa aralıkları şeklinde’ düzenlenerek kaynak gösterilmiş olup kaynakçada ise dipnotların künyeleri detaylı olarak verilmiştir.

Çalışmamızda kullanılan diğer kaynak türü ele aldığımız başlıkları konu edinen Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, çeşitli üniversiteler tarafından yayımlanan dergiler, konumuza ilişkin yapılan sempozyumlarda sunulan tebliğler, tez, makale, gibi akademik çalışmaları içeren kaynaklardır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAMCILIK VE OSMANLI İSLAMCILIĞI HAKKINDA GENEL BİLGİLER

1.1. İSLAMCILIĞIN TANIMLANMASI

Bir dini siyasi ideoloji olarak İslamcılık teriminin döneme ve düşünürün zihin yapısına göre farklı adlandırmaları ve tanımlamaları yapılmıştır. Bundan dolayı İslamcılık kavramı için aynı anlamı ihtiva eden ortak bir tanım yapılması zordur. Tarihsel süreçte birçok medeniyetten insanlar İslam dinini kabul etmiştir. İslam bu yeni müntesiplerinin kültürlerinden farklı şekillerde etkilenmiştir. Bundan dolayı İslamcılık konusu ele alınırken müstakil bir İslam tanımından bahsetmek güçtür. Azmeh'e göre de, büyük harflerle adlandırılacak bir 'İslam'ın neticede İslamlardan oluştuğu kabul edilecek olursa, monolitik bir İslamcılığın varlığı da şüphelidir.³ Tek bir çatı altında toplanacak olursa İslamcılık anlamını ifade eden terimler için genel olarak; *İslamizm*, *İttihat-ı İslam*, *Panislamizm* gibi kavramlar kullanılmaktadır. İslamcılığın doğuşu üzerine farklı fikirler ortaya atılsa da sistemli bir şekilde başlangıç noktası olarak 19. yy olduğunda görüş birliği vardır denilebilir. Bu yüzyılda ortaya çıkan sömürü faaliyetleri, Batı emperyalizmi, Müslüman toplumların düşüşe geçmesi İslam topraklarında öze dönüş İslam'a sarılma şeklinde kendisini göstermiştir.

Genel bir tanımı yapılacak olursa İslamcılık; "İslam'ı bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlak, felsefe, siyaset, eğitim vb.) yeniden hayata hâkim kılmak ve akılcı bir metotla Müslümanları; İslam dünyasını, batı sömürsünden, zalim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden kurtarmak; medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist, modernist ve eklektik yönleri baskın siyasi, fikri ve ilmi çalışmaların, arayışların, teklif ve çözümlerin bütünü ihtiva eden bir hareket"⁴ denilebilir. Şerif Mardin'in tarihsel gelişimi ön plana aldığı tanımında ise; İslamcılık; "İslam topluluklarında, öncelerin belli belirsiz birtakım

³ Burhanettin Duran, "Cumhuriyet Dönemi İslamcılığı: İdeolojik Konumları, Dönüşümü ve Evreleri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık*, ed. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, VI, 130.

⁴ İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi: Metinler/Kişiler*, İstanbul 1986, I, 5.

eğilim, özlem ve arayışlar olarak beliren sosyal kıpırdanmaların 19. yüzyılın sonuna doğru daha bilinçli bir akım olarak şekillenmesine verilen ad”⁵ şeklinde tanımlanmıştır.

Tarihi sürece bakıldığında farklı isimlerle aynı kavramın ifade edildiğini görmekteyiz. İslâmcılık adlandırmasının tarihi 1913 yılına kadar gitmektedir. Aynı yıllarda hem Mehmed Akif (ö.1936) hem de Ziya Gökalp (ö.1924) tarafından “İslâmlaşmak”ın da kullanıldığını görmekteyiz. Daha geride “İttihad-ı İslâm”, “Vahdet-i İslâmiye”, “Tevhid-i İslâm” (İslâm Birliği, Panislâmizm), “Fikr-i İslâmiyet”, “İslâmiyet politikası/siyaseti”, “İslâmlık meslek-i mahsusu”, “İslâmlık fikri” kullanımları da bulunmaktadır. Aynı veya yakın anlamlarda “İhya, Islah, Tecdid, İntibah (uyanış), Necât (kurtuluş)” kavramları da kullanılmıştır. Bugün daha ziyade akademik çevrelerde kullanılan hatta bir ders adı olan Çağdaş İslâm Düşüncesi başlığı da muhteva olarak büyük ölçüde İslâmcılığa tekabül etmektedir.⁶

Hemen aynı anlama gelen *İttihad- ı İslam, Panislamizm, İslamcılık, İslamizm* kavramlarını ise sırası ile şöyle tanımlanabilir. Osmanlı döneminde İslamcılık kavramının politik bir yorumu olarak daha çok *İttihat-ı İslam* kavramı kullanılmıştır. İttihad-ı İslam; XIX. Yüzyılın ikinci yarısında özellikle II. Abdülhamid döneminde Müslümanlar arasında birlik sağlayarak sömürgeciliğe karşı koymayı amaçlayan siyaset olarak tanımlanmıştır.⁷ Öte yandan fikir akımlarının birbiriyle çarpışıp kaynaştığı bir dönem olan Osmanlı son döneminde İslamcı fikirleri ihtiva eden kavramlar Batı’da da farklı şekillerde yorumlanmıştır. Batı; İslami bir uyanış, bütünleşme durumları için *Panislamizm-İslamizm* kavramlarını kullanmıştır. Batı’da isimlendirilen *Pan-islamizm* karşılığı olarak kullanılan, Osmanlı Devleti’nde ortaya çıkan dini-siyasi ideoloji olarak *İslamcılık* ise: İslam’ı inanç, düşünce, ahlak, siyaset ve hukuk gibi hayatın tüm alanlarına şâmil kılmak, Müslümanlar arasında birlik ve dayanışmayı sağlayarak İslam ülkelerini Batı karşısında geri kalmışlıktan kurtarmak amacına yönelik bir çözüm arayışıdır denilebilir. *İslamizm* kavramı ise XIX. yüzyılda Batılı müsteşrikler tarafından kullanılmıştır. Müsteşrikler, bu kavram aracılığıyla II. Abdülhamid’in uluslararası

⁵ Şerif Mardin; “İslamcılık”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, ed. Murat Yılmaz, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, VII, 1936-1940.

⁶ İsmail Kara; “Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi,” İsmail Kara, Asım Öz (Ed.), *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, s:17, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları Kitap No:31, İstanbul 2013.

⁷ Azmi Özcan; “İttihad-ı İslam”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, XXIII, 470.

siyasal politikalarını tanımlamak istemişlerdir. Onlara göre II. Abdülhamid, Müslümanları bütün yabancılara ve Hristiyanlara karşı cihada çağırıyordu. Müslüman kitleleri kurtuluş ve cihat hareketleri tarafında seferber ederek gerici bir rejime yol açmaktaydı.⁸

1.2. İSLAMCILIĞIN ORTAYA ÇIKIŞI VE OSMANLI'DA İSLAMCILIK

1.2.1. İslamcılığın Ortaya Çıkışı

İslamcı ideoloji, 19. yüzyılda İslam dünyasının Batı ile karşılaşması sonucunda ortaya çıkan toplumsal değişimin bir ürünü olarak doğmuştur. Batılı devletlerin sömürgeci-işgalci politikaları karşısında askeri alanda yaşanan başarısızlıklar İslam dünyası içerisinde özellikle de hilafet bayrağını taşıyan Osmanlı devletinde Batılılaşma-modernleşme hareketlerini zorunlu hale getirmiştir. Başlangıçta askeri alanda gerçekleştirilen reformlar daha sonraları etkilerini tüm kurumlarda göstermiş ve başta devlet yapılanması olmak üzere toplumun hemen hemen tüm alanları önemli bir değişim yaşamıştır. Tüm bu değişimlere rağmen halkı Müslüman olan devletlerde gerilemenin durmaması ve hatta hız kazanması çeşitli kesimleri Batı karşıtı söylemlerde buluşturmuştur. Söz konusu kesimlerin oluşturduğu bu zemin, İslamcılık ideolojisi olarak meşruiyet kazanmıştır. İlk İslamcılar olarak nitelendirilebilecek düşünürler, İslam'ın ilerleme ve kalkınmaya engel oluşturmayacağı fikrinden hareketle bir ıslah hareketine yönelmiş ve İslam'ın modern yorumunu tekrar yapma eğilimine girişmişlerdir. Fakat bu girişim sancılı bir süreci de beraberine getirmiştir. Zira İslamcılık, İslam toplumlarının modernitenin etkisiyle yaşanan gelişmelere daha kendi şartları olgunlaşmadan, batılı bir düşünce yapısı olan ideolojilerle tanışmasıyla oluşan süreçlerin neticesinde karmaşık bir düşünce sistemine dönüşmüştür. Bundan dolayı “Batı karşısında kendisini konumlandıran İslamcı zihniyetin inançsal değil, ideolojik olarak incelenmesi gerekmektedir. Nitekim İslamcılık inanç ilkelerinden ziyade seküler fikirleri kendisine referans olarak almakta ve bu fikirlere anti tez oluşturmaktadır. Fakat İslamcılık, seküler kitle ideolojisini temsil etmesine karşın seküler niteliğini göz ardı ederek kendisini dini ve –her ideolojide olduğu gibi kutsal bir kılıfta gösterir.”⁹

⁸ Kemal H. Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, 21-22.

⁹ Himmet Hülür, Ahmet Kalender, *Sosyopolitik Tutumlar ve Din*, Çizgi Yayınları, Konya 2003, 5.

İslamcılık fikri İslam ülkelerinde Batı emperyalizmine karşı bir karşı duruş ve tepki olarak görülse de tamamen Batı etkisine indirgenmemelidir. İslamcılık fikri ile daha çok İslâmcılığın (daha doğrusu İslâmlaşma ve İttihad-ı İslâm'ın) modern zamanların Batı modernliğiyle ortaya çıkan bir olgu olmanın ötesinde İslâm toplumlarının politik ve toplumsal kaygılarını yansıttığı ve belli tarihsel şartlarla ilişkili olduğu ileri sürülmektedir.¹⁰

1.2.2. Osmanlı İslamcılığının Tarihsel Süreci

İslam dünyası 18. yüzyılın sonlarında çok yönlü bir Avrupa saldırısıyla karşılaşmıştır: 1757'de Bengal, İngiliz hâkimiyetine geçmiş; 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Devleti ilk defa ağır bir mağlubiyetle yüz yüze gelmiştir. 1798'de Napolyon Mısır'ı işgal etmiş; Fransızların Cezayir'e girişleri 1830-1857 yılları arasında tamamlanmıştır. 1852'de Hint-Pakistan alt kıtası İngiliz himayesine girmiş ve ilk defa Hindistan'da batılı kanunlar zorla Müslümanlara tatbik edilmiştir. Osmanlı Devleti ise büyük ölçüde kendi isteği ile Fransız hukukunun etkisi altında 1850'de Ticaret, 1858'de Ceza Kanununu düzenlemiş, 1881'de Fransızlar Tunus'u, 1882'de de İngilizler Mısır'ı işgal etmişlerdir.¹¹ İslamcılığın siyasi bir ideoloji olarak tarihselliği, emperyalizm ya da kolonyalizm gibi olguların toplumsal sonuçlarıyla, bu sonuçlara karşı direnmeyi veya bu sonuçları İslam toplumlarının da yararına dönüştürmeyi amaçlayan bir hareket olmasını ihtiva etmiştir.¹²

Hristiyanlar tarafından ülkeleri işgal edilen Müslümanlar, ümmet kavramı etrafında toplanmışlardır. Bu da İslamcılık düşüncesine ivme kazandırmıştır. Yenilgiler karşısında Müslümanlar, 'hata İslam'da değil Müslümanlardadır' anlayışını benimseyerek İslam'ı yeniden reforme etme yoluna gitmişler ve bu yönde bir savunma mekanizması geliştirmişlerdir. Denilebilir ki, İslamcı hareketler Batı modernizmine bir tür meydan okuma olarak yorumlanmıştır. Bazılarına göre İslamcılık; sömürgeci ve emperyalist referanslar sistemine ve bizzat işgale karşı direniş sürecinde oluşmaya

¹⁰ Ergün Yıldırım; "İslamizm, İslamlaşma ve İttihad-ı İslam", İsmail Kara, Asım Öz (Ed.), *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları Kitap No:31, 99, İstanbul 2013.

¹¹ Hakan Temiztürk, *Türk Basınında Alternatif Arayışlara Bir Örnek: İslamcı Basın*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998, 81.

¹² Ahmet Çiğdem, "İslamcılık ve Türkiye Üzerine Bazı Notlar", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004 VI, 27.

başlamıştır.¹³ Batıya karşı her zaman ihtiyatla bakan ve İslami değerleri her şeyin üzerinde tutan fikir adamları batının ilim ve teknolojisinin örnek alınmasını savunmakla birlikte İslam'ı/İslamcılığı en önemli kurtuluş reçetesi olarak görmüşlerdir. İslam toplumlarının Batı karşısında yaşadıkları mağlubiyeti de İslam'a değil, İslam'ın yanlış anlaşılması ve uygulanmasına bağlamışlardır.

Osmanlı'da ise İslamcılığın sistematik bir ideoloji olarak ortaya çıkışı 19.yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında Osmanlı dışında yaşayan Muhammed Abduh, Cemaleddin Afgani etkisinde olmuştur. Osmanlı dönemi İslamcı zihniyeti benimseyen düşünürler onların görüşleri çerçevesinde özgün bir İslamcı anlayış ortaya koymuşlardır.

Osmanlı İmparatorluğu 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyıl boyunca süren askeri yenilgiler ile beraber ekonomik olarak da sömürüye açık bir hale gelmiş, devlet bir çöküşe doğru sürüklenmeye başlamıştır. Bu durum beraberinde kurtuluş için çeşitli fikir akımlarına sarılmayı getirmiştir. İslamcılık da bu akımlar içerisinde en çok dillendirilen akımdır. Osmanlı'da entelektüel birikimi olan bir grup düşünür sömürgeci/işgalci Batılı güçler ve Osmanlı'nın bozulan siyasi yapı karşısında, "İslam ümmeti" ve "gerçek İslam'a dönüş" fikirlerini savunmuşlardır.

Osmanlı Devleti teokratik yönetimi benimsemiş bir devlettir. Devlet yönetiminden askeriye, hukuktan ekonomi anlayışına kadar İslami kurallar hayatın her alanında aktiftir. Osmanlı İmparatorluk coğrafyasında İslam'ın sosyo-kültürel ve politik gücü ittihat-ı İslam fikrine kaynaklık eder. Bundan dolayı İslamcılık fikri Osmanlı'dan bağımsız bir şekilde okunamaz. Zira Osmanlı İmparatorluğu, kuruluşundan yıkılışına kadar geçen altı yüz yıl boyunca, İslam ile özdeşleştirilmiş bir siyasal yapıdır. Örnek olması açısından; Namık Kemal'e (ö.1888) göre "İttihad-ı İslâm Osmanlı'nın zuhurundan beri vardır. Şimdi bu fikriyat etrafında bütün Müslüman toplumlar yekvücut halinde birbirlerinin menfaatlerini muhafazaya çalışarak büyük bir saadete ulaşacaklardır. İslâm âleminin tarih içinde sahip olduğu en yüce medeniyet düzeyini günümüze kadar ikame edememelerinin nedeni de İttihad-ı İslâm'dan uzaklaşmalarına neden olan tefrikalardır. Tefrikalardan çıkarak ittihada ulaşmanın yolu

¹³ Salim Alim, *İslamcı Hareket: İmandan Siyasete*, Yeni Yol, Mayıs-Haziran 1993, 6.

siyasi ve mezhebi tartışmalardan öte marifetin düşünce, bilim ve irfan dünyasından geçmektedir.”¹⁴

İslamcılık fikri ilk dönemini; “III. Selim dönemine, tarih olarak XVIII. yüzyılın son çeyreğine, mektepleşme (laik okullaşma) sürecinin başlangıcına, askerî modernleşmeye kadar çıkarmak mümkündür. İslâmcılıkla irtibatlandırılacak ilk tartışmaların (kâfiri taklit, bilim-din çatışması, kıyafet, yabancı hoca, yabancı dil, yeni mektep...) bu yıllarda başladığı söylenebilir.”¹⁵ Bu bakımdan İslamcılık fikrinin ilk nüveleri mektep medrese ikileminde bile kendini göstermiştir. Zira her fikrin olgunlaşması için belli bir tarihsel ve zihni alt yapıya sahip olunması gerektiği bir gerçektir. III. Selim’in bilimsel/akademik eğitim veren seküler eğitim kurumları kurmasıyla başlayan ve II. Mahmut’un ordudan eğitime, kılık kıyafetten devlet ve kamu idaresine kadar uzanan geniş reformlarıyla hızlanan dönüşüm, Abdülaziz döneminin sonlarına doğru ortaya çıkacak Yeni Osmanlıcılık, Jön Türkler, İslamcılar ve nihayet Türk milliyetçiliği gibi yeni akımların temelini atmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti Osmanlı’nın bir devamı niteliğindedir. Türkiye’de ki İslamcılığın nüveleri Osmanlı Devleti’nde ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı Türkiye’deki İslamcı zihniyetin incelenmesi de konumuzun bütünlüğünü sağlaması açısından önem arz etmektedir. Araştırmamızda Türkiye ve Osmanlı İslamcılığı kavramları kimi zaman ortak anlamda kullanılmaktadır. Bu bağlamda şu söylenebilir: Türkiye’nin siyasi düşünce tarihine damgasını vurmuş başka akımlara kıyasla, İslamcılığın sınırlarını net bir biçimde çizmek daha zordur.¹⁶ Zira Türkiye’de İslamcılık bir ideoloji olarak araştırma konusu olmanın dışına taşırılmıştır. Türkiye’de mevcut olan laik demokratik rejimden dolayı konu güncel siyasal bir başlık olarak da sunulmuştur. Konu akademik ilgi alanının dışında güncel bir mesele olarak medya ve gazeteciliğin sahasına da taşınmıştır.

Türkiye’de İslamcılık fikrinin tarihi seyrinin sınıflandırmasını yapan İsmail Kara Osmanlı İslamcılığını şu şekilde tasnif etmiştir:¹⁷

¹⁴ Namık Kemal, “Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri”, *Bütün Makaleleri I*, Haz: N. Y. Aydoğdu- İ Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019, 84-87.

¹⁵ Kara, Türkiye’de “İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi”, 22.

¹⁶ Yasin Aktay, “Sunuş”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık*, Edt. Tanıl Bora, Murat Gülhekingil, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, VII, 13.

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz: Kara, “Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi”, 22-38.

1. İttihat-ı İslâm Politikaları Dönemi (1870-1908)
2. İslâmcılık Dönemi (1908-1918 veya 3 Mart 1924)

İslamcılık fikri Osmanlı'da sistematik olarak incelenmesi açısından her ne kadar iki döneme ayrılarak tasnif edilse de tarihsel sürece bakıldığında İslamcı fikirlerin kökeni, tebası farklı dinlerden oluşan Osmanlı'da zihniyet olarak daha gerilerde aranabilir. Nitekim Osmanlı'da Tanzimat (1839) ve Islahat fermanlarının (1856) açtığı hukuki ve siyasi süreç, Müslümanlar ile gayri müslimler arasındaki müsavât tartışmalarını, bunun dinen nasıl savunulacağı İslamcı fikir adamları için düşüncelerini ortaya attıkları ilk söylemler olmuştur. Denilebilir ki; 1870'e kadar İslamcılık fikri mektep medrese, Tanzimat, Islahat Fermanları ile bir mayalanma dönemi geçirmiştir. Bu tarihten daha sonra İttihat-ı İslâm kavramı işitilir şekilde dillendirilmeye başlamıştır. Söz konusu dönemde çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti birliğini korumak için çeşitli ittihat fikirlerine sığınmıştır. İttihat (birlik) dairelerinin ilki olan İttihat-ı Osmanî (Panottomanizm, Osmanlıcılık) yeni Osmanlı milleti ve ferdi tarifini, Müslim olsun gayrimüslim olsun, eşit Osmanlı vatandaşı üzerinden yapıyordu. Bu politika kısmen başarısız olunca ittihat dairesi biraz daraltılarak daha mütecanis bir çerçeveye, İttihat-ı İslâm'a (Panislâmizm, İslâmcılık) intikal edildi.¹⁸ Fakat bu noktada şunu da belirtmek gerekir ki, Osmanlı İmparatorluğu, XVIII. yüzyıldaki otuz kadar değişik Müslüman sultanlık ve imparatorluk içinde çok özel bir yere sahip olsa da, hiç bir zaman bir İslâm ittihadı fikrinin lideri olarak görülmedi.¹⁹ Zira Osmanlı sultanları çoğu zaman imparatorluk vizyonunu halife kimliğinin önüne koymuştur. Tebaasının çoğunun gayri Müslimlerden oluşması bunun göstergesidir. Ayrıca Osmanlı Doğu'ya doğru değil hedefini her zaman Batı'ya yöneltmiş bir Rumeli devletidir. Yani İslamcılığın bir ideoloji olarak Osmanlı Devleti ile özdeşleştirilmesi bundan dolayı pek makul bir fikir değildir. İttihat-ı İslâm fikri Osmanlı'da daha çok yıkılmayı önleyici bir metafor olarak görülmüştür. Bundan dolayı Osmanlı siyasal yapısında İslamcılık fikrinin ortaya çıkmasına sebep olan Batı emperyalizmi, Müslüman devletlerin sömürüsü Arap hâkimiyeti anlayışı olmadan açık bir İslamcılık ideolojisinden bahsetmek mümkün değildir.

¹⁸ Kara, "İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi", 22.

¹⁹ Cemil Aydın, "İmparatorluk ve Hilafet Vizyonları Arasında Osmanlı'nın Panislâmist İmajı:1839-1924", *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*", Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, Kitap No:31, İstanbul 2013, 51.

1750-1870 arasında, Avrupa'daki Hristiyan imparatorlukların Müslüman halkları yönetmesi bir "İslâm âlemi karşısında Hristiyan Batı" paradigması içinde görülmezken, bu durum 1870'lerden sonra hızla İslâm-Hristiyan Batı çatışmasına doğru evrilmiştir. Bu küresel dönüşüm, Osmanlı İmparatorluğu'nun kimliğini ve imajını da değiştirecektir. Osmanlı İmparatorluğu ile bir yandan Avrupa'daki diğer imparatorluklarla diğer yandan dünyadaki Müslüman halklarla arasındaki ilişkinin muhtevası 1870 ile 1912 arasında radikal biçimde değişecektir.²⁰ Osmanlı'nın İslamcılığa ilgisi, Tanzimat Fermanı'nın toplum üzerine ki etkisine karşı tepki olarak değer kazanmış ve Tanzimatçıların yoğun Batı söylemi eleştirilmeye başlanmıştır. Batı tarzı düşüncenin toplumda geniş kitlelere ulaşması ile batılılık yerine İslamî bir model geçirmek isteyen düşünürler bu fikir etrafında toplanmaya başlamıştır.

İslam toplumlarının topyekûn ve ortak bir siyasal tavır almalarını talep eden (Pan-İslamist) İslamcılık, her ne kadar Osmanlı siyasi hayatında ilk olarak Sultan Abdülaziz'in Tanzimat Fermanını ilanı ile dillenmeye başlamışsa da, başlı başına bir politika olarak II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) benimsenmiş, savunulmuş ve çok yönlü olarak yürütülmüştür.²¹ Panislamizm ya da İttihat-ı İslam hareketinin temel amacı, ideolojik açıdan İslam uygarlığının temel değerlerine ve geleneklerine yeniden sarılmak, politik açıdan ise II. Abdülhamid'in Batılı devletlerin Osmanlı'nın içişlerine müdahil olduğu dönemde bu saldırılara karşı halifeliğin güç ve konumundan faydalanarak bir tepki oluşturmaktır. Abdülhamit dönemi siyaseti etnik köken farklılıklarının toprak kaybına sebep olduğu İmparatorluğun, işlevsel bir çaba ile halifelik motifi etrafında birleştirme gayreti olarak okunabilir. Osmanlı Devleti'nin Batı karşısında güç kaybetmesi padişahları halife unvanını kullanmaya itmiştir. Abdülhamit zamanında Avrupalılara karşı bir savunma aracı olarak daha da ileri götürülmüştür. Bu siyaset ile Osmanlı Müslüman tebasının da sadakatini kuvvetlendirmeye çalışmıştır. 1873-1883 yılları ittihat-ı İslam ve hilafet fikrinin güçlendiği yıllardır. Zira bu yıllarda Osmanlı'nın Balkanlar'da ki Hristiyan tebası bağımsızlık istemiş, Mısır ve Tunus gibi Müslüman ülkeler Hristiyan bir kralın sömürüsü haline gelmiştir. Ayrıca Müslüman ülkeler bu süreçte Batı emperyalizmine açık hale gelmiş, bu durum da kurtarıcı bir Müslüman halife isteğini şiddetlendirmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı

²⁰ Aydın, "İmparatorluk ve Hilafet Vizyonları Arasında Osmanlı'nın Panistlâmist İmajı: 1839-1924", 58.

²¹ İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1997, 28.

Devleti, İslam devletlerinden bir takım taleplerle karşılaşmıştır. Siyasi bir kurum olan hilafeti temsil eder konumda bulunan Osmanlı Devleti, emperyalizme karşı bir Müslüman cephe meydana getirmeye çalışmıştır. Zira ittihat-ı İslâm düşüncesi hilafetin varlığıyla ilgili ortaya çıkan gelişmeler etrafında şekillenmektedir. Şöyle ki; Osmanlı Devleti'nin yıkılması ve hilafetin lağvıyla beraber siyasi otorite boşluğu ortaya çıkmıştır. Buna Müslümanların uzun tarihinden bakınca siyasalın düşüşü adını verebiliriz. Çünkü tarih boyunca Müslüman toplumlarda şer-i şerife bekçilik yapan siyasi otorite ilk defa düşmüştür. İkinci olarak, bütün Müslümanları ortak bir siyasi tahayyülde tutan halifelik düşüncesi çözülmüştür. Böylece ümmet toplumu ilk defa ortak siyasi muhayyel içinde kendini idrak etme davranışından uzaklaşmaya başlamıştır. En azından asırlar boyunca süren bu zihni alışkanlık, ilk defa bozulmayla kendisini tehdit altında hissetmektedir. Üçüncü olarak din ü devlet dengesine dayalı siyaset ve din ilişkileri devlet lehine bozulmuştur.²² Yani halifeliğin ilgasıyla beraber İslamcılık düşüncesi, yaşanan siyasi boşluğu doldurmak için Müslüman entelektüeller arasında bir çıkış yolu olarak görülmüştür. Halkı Müslüman olan devletler Osmanlı sultanını halife, İstanbul'u da modern İslam anlayışının merkezi olarak görmüşlerdir. Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'na girerken resmi olarak "cihad" ilan ettiğinde kısmen 1870-1914 arasında gittikçe artan Osmanlı yanlısı dünya Müslüman kamuoyunun ve hilafet makamının önemine binaen bu kararı vermiştir. Batılı güçlerin, 20. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı'nın topraklarını işgal etmeye başlamaları ve Osmanlı'ya karşı bağımsızlık savaşları veren halkları desteklemeleri batılılaşma karşıtı hareketlere güç kazandırmıştır. Bu dönemde hilafet unsuru bir güç olarak görülmüş ve İslam toplumlarıyla siyasi/kültürel bağ kurulmaya çalışılmıştır.

Osmanlı çatısı altında etnik kökeni farklı olan Müslümanların milliyetçilik akımına kapılmalarına karşı halifeliğin birleştirici gücü bir politik silah olarak kullanılmak istenmiştir. II. Abdülhamid bundan dolayı İslam birliğinin savunucusu olmuş, bu yöndeki fikir adamlarını desteklemiştir. Abdülhamid'in Panislamcı siyaseti kabul etmesinin nedeni, imparatorluğu karışıklığa sürükleyebilecek bir tehdit olan diğer kültürel faktörlerin çeşitliliğine karşı din birliğini vurgulamak istemesi ve Batı'nın saldırı ve kontrol teşebbüslerine engel olmak için kullanılabilecek bir vasıta olmasıydı. Osmanlı 19. yüzyılda yaşadığı sosyal, siyasi ve askeri yıkımın neticesinde devletin

²² Yıldırım, "İslamizm, İslamlaşma ve İttihad-ı İslam", 119.

bekasını diplomasi yoluyla sağlama yoluna gitmiştir. İslamcı düşünce bizzat padişah II. Abdülhamit tarafından İstanbul'a çağrılan düşünürlerce yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. İç politikada Araplara yakınlık gösteren ve halifeliği politik, üstün bir değer haline getiren II. Abdülhamit, halifelik makamını imparatorlukta din birliğinin korunması için olduğu kadar, dünya Müslüman birliğini kurmak için de temel bir araç olarak kabul etmiştir.²³

İslamcılık, Abdülhamit döneminde politik olarak kullanılmış olup halk tarafından da destek bulan bir fikir akımı olmuştur. Batı'nın kendilerini sömüreceği korkusu karşısında halk İslam birliği fikrine sarılarak güç bulmaya çalışmıştır. Bu bağlamda fikir adamlarının savunduğu akademik bir İslamcılık fikrinin yanında bir de yaşanan yıkımlar karşısında gücünü, inandığı din olan İslam'dan alan bir halk İslamcılığı vardır denilebilir. Bu noktada İslamcılığın Osmanlı'daki gelişimi ile şu söylenebilir ki; İslamcılık farklı seviyede iki ana çizgi olarak XIX. yüzyıl sonlarından itibaren etkili olmuştur. Bilinen ve üzerinde çok durulan Cemaleddin Afganî- Muhammed Abduh tarafından ortaya atılan Panislâmist (İttihad-ı İslâmî) görüşler etrafında oluşan fikrî-entelektüel "İslâmîlik" ile daha çok Osmanlı ülkesinde olmak üzere bütün İslâm dünyasında XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren oluşan halk fikriyatı, Batı'ya karşı bir nevi kendiliğinden (spontan) "milliyetçilik" şeklinde ortaya çıkan görüşler bütünü ve hissiyattır.²⁴ Halk İslamcılığı özellikle Abdülhamit döneminde milliyetçi bir fikir olarak *ittihat-ı İslam* kavramı etrafında toplanmıştır. Cumhuriyet'in dayandığı "millî irade" kavramının Abdülhamid döneminde pekiştiği, Abdülhamid'in İttihat-ı İslâm çerçevesinde bir anlamda millî bir devlet kurumlaştırdığı, "hanedan"ın önüne milleti geçirdiği, bu yüzden kritik bir anda hanedanın değil, milletin ön plana çıktığı, böylece Cumhuriyet'e geçişin kolaylıkla mümkün olduğu savunulmaktadır.²⁵ Zira milli mücadelenin ilk yıllarında Osmanlı halkı Batı'nın İslam'a karşı savaş açtığı düşüncesi ile mücadele ruhuna daha sıkı bağlanmıştı. Bu durumda yaşanan zafer ile ileride kurulacak Cumhuriyet Devleti'nin temelleri atılmıştır. İslamcılık fikri milli mücadelenin arka planında oldukça etkili olup halk tarafından da önemsenmiştir. İslamcı zihniyetin

²³ Doğan Duman; *Demokrasi Sürecinde Türkiye'de İslamcılık*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir 1999, 19.

²⁴ D. Mehmet Doğan, "İslamcılık: Bir Adlandırma Meselesi" *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*", Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları Kitap No:31, İstanbul 2013, 120.

²⁵ Doğan, "İslamcılık: Bir Adlandırma Meselesi", 120.

en önemli düşünürü Mehmet Akif'in milli mücadelede ön saflarda olması da bu ilişkinin bir örneği olarak gösterilebilir.

Sultan II. Abdülhamid'in ıslahat, maarif, hukuk ve hilafet politikalarıyla birleştirip, uluslararası siyasette bir araç haline getirerek en üst ve yaygın seviyeye çıkardığı İttihat-ı İslâm fikri, Yeni Osmanlılar Cemiyeti mensupları başta olmak üzere, dönemin edebiyatçı ve gazeteci aydınlarının da büyük katkılarıyla II. Meşrutiyet sonrası İslâmcılık hareketini hazırlayan bir süreç olmuştur.²⁶ II. Meşrutiyet devrinde İslâmcılar içinde sadece menfi çağrışımları olan Abdülhamit'in büyük ve evliya padişah mertebesine yükselmesi, Cevdet Paşa'nın en büyük mütefekkir olması düşünceleri ya da kabulleri bu sürecin ve muhalefet tarzının bir parçasıdır. Çünkü bu sembolik isimler Cumhuriyet'e karşı Osmanlı'yı, Cumhuriyet'in kurucu kadrosuna karşı Osmanlı padişahlarını, halifeyi, âlimi, veliyi öne çıkarmaktadır.²⁷ Bu durum ileriki yıllarda İslamcılığın sanki karışık bir görüş gibi gösterilmesine sebep olmuştur. Hâlbuki İslamcılık fikri daha ziyade milliyetçi İslamcı fikirleri içinde barındırır. İslamcı bir şair ve fikir adamı olarak bilinen Mehmet Akif'in İstiklal Marşı'nda milli ve dini motifleri bir arada kullanması bu durumun açık bir örneğidir. "İslâm birliği" anlamında "İslâmcılık", sonradan gösterilen bütün önemsizleştirme gayretlerine rağmen, Millî Mücadele'nin arka planında gerçekten müessir olmuş, fikrî İslâmcılığın Türkiye'deki en etkili ve şöhretli ismi Mehmet Akif, "İslâm şairi" olarak Millî Mücadele'ye katılması için bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından Ankara'ya dâvet edilmiştir. Mehmet Akif bu dâvete icabet etmiş, İttihad-ı İslâm akımının yayın organı sayılan *Sebilürreşad Dergisi* (TBMM kayıtlarındaki ifade ile "Sebilürreşad Ceride-i İslâmiyesi) üç yıl boyunca Ankara'da yayınlanmış, TBMM tarafından maddî olarak desteklenmiş ve dağıtılmıştır.²⁸

Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte Osmanlı Devleti fiilen yıkılmıştır. Fakat mevcut zihniyeti bütün olarak incelemek açısından Cumhuriyet'in ilk yıllarında İslamcı zihniyetin durumunun incelenmesini tezimiz açısından gerekli görmekteyiz. "1924 sonrası şartlar İslâmcılık düşüncesi ve hareketi açısından en sıkıntılı ve zor yıllara

²⁶ İsmail Kara, "Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not" *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları Kitap No:31, İstanbul 2013, 23.

²⁷ Kara, "Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not", 28.

²⁸ Doğan, "İslamcılık: Bir Adlandırma Meselesi", 121.

tekabül eder. Yayın organları kapanmış, kitap ve risale neşirleri imkânsız hale gelmiş, ilgi alanları ve meslekleri itibarsızlaştırılmış, düşünceleri yasaklanmış, dinî alana müdahale ve biçimsizleştirme teşebbüsleri artmış, her seviyedeki din eğitimi en alt düzeye inmiş, kadrolar farklı istikametlere doğru dağılmış, kaçmış veya büyük ölçüde gizlenmiştir. Meselâ Mustafa Sabri Efendi (ö.1954) kaçarak canını kurtarabilmiş, Akif kendini Mısır'a sürgün etmiş, Elmalılı Hamdi Efendi İstiklâl Mahkemelerinde idamla yargılanıp beraat ettikten sonra adeta göz hapsine mahkûm edilmiş, Bediüzzaman Said Nursî sürülmüş, İskilipli Âtîf Efendi idam edilmiş, medrese ve tekke mensupları Şeyh Said İsyanı ve Menemen hadisesi gibi olaylar gerekçe gösterilerek, irtica ve rejim karşıtlığı ile suçlanarak sıkı ve bıkırtıcı kontrollere tabi tutulmuş, Diyanet İşleri Başkanlığı bir dinî hizmet kurumu olmaktan ziyade/olduğu kadar bir kontrol ve dinî kültürü dönüştürme merkezi gibi çalışmıştır.²⁹ Sonuç olarak denilebilir ki; Siyasi bir akım olarak Osmanlı İslamcılığı, batılılaşma ve taklitçi modernleşme dinamiklerine bir tepki olarak doğmuş ve kabaca 1950'lerin ikinci yarısına kadar da bu eleştirisini açık veya kapalı sürdürebilmiştir.

1.3. OSMANLI İSLAMCILIĞININ AFGANİ VE ABDUH ÇİZGİSİ İLE İRTİBATI VE ÖZGÜNLÜĞÜ

1.3.1. Cemaleddin Afganî (1839-1897)

İşgale uğramış, din ve siyasetin birbirinden ayrıldığı Müslüman toplumların müşterek bir ortak payda da birleşmesi gerektiği, bunun İslam ülkelerinde yaşayan düşünürlerin bir görevi olduğu fikrini ortaya atan Cemaleddin Afganî İslamcılığın kurucusu ve fikir babası olarak kabul edilir. Cemaleddin Afgani, Osmanlı'da İslamcılık fikirlerini doğrudan etkilemiş bir düşünürdür. Ümmet birliği kavramına vurgu yapmış Panislamizm-İslam birliği fikrinin ilk temsilcilerinden olmuştur. “Batı'nın istilâ hareketini durdurmak gayesiyle fikrî ve ahlâkî standartların yükseltilmesi için İslâm toplumuna genel bir çağrıda bulunan ilk hakiki Müslüman modernist Cemaleddin Afganî,³⁰ sömürgeci Batılı devletlere karşı Müslümanları ayağa kaldırmayı kendisine ilke edinmiş ve hareketine bu yönde hız vermiştir.

²⁹ Kara, “Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not”, 27.

³⁰ Fazlurrahman, *İslâm*, Ankara Okulu Yay, 13. b., Ankara 2018, 319-320.

Afganî'ye göre, yaşadığı dönemin Müslümanları, ilk dönem Müslümanlarının dinlerine bağlılıkları, Allah'ın şeriatlarına riayetleri, birlikleri, her türlü hadise karşısındaki duyarlılıklarının aksi bir tutum içerisine girmiş, dinlerine karışan bir takım hurafeleri dinleştiren sıkı sıkıya bağlanmışlar, Allah'ın şeriatından tavizler vermeye başlamışlar, birliklerini dağıtmışlar ve hadiseler karşısında duyarsızlaşmışlardır. Ona göre toplumları birbirine bağlayan inanç sitemleri olduğu halde, eğer bir inanç sistemi insanları harekete geçmeye yöneltmezse, görünüşten ileri geçmeyen, sadece ara sıra hatırlanan bir sistemden başka bir şey olamaz. İnanç sistemlerinde o sistemleri iyi bilen âlimlere büyük görevler düşer. İşte İslam âlimleri birbirinden koptuğu, Kur'an ve sahih sünnetin yolundan insanları haberdar etmek görevlerini ihmal ettikleri için, İslam dünyası emperyalist Batı karşısında gerilemiştir.³¹

Afganî'ye göre Müslümanların geri kalmasında dinlerinin hiçbir etkisi yoktur. Bilakis Allah, Kur'an'da Müslümanlara dinlerine sarıldıkları müddetçe izzet ve üstünlük sahibi olacaklarını bildirmiştir. Nitekim İslam'ın ilk dönemlerindeki Müslümanlar dinlerine sarılarak izzet ve üstünlüğü elde etmişlerdir. Bugünün (Afganî'nin yaşadığı dönem) Müslümanları ise zillet içerisinde, ülkeleri zorla ellerinden alınmış, malları gaspedilmiş durumdadır. Bunun sebebi ise Allah'ın koyduğu yasalara uymamak, Allah'ın adalet yasalarını çiğnemek, akıllı ve basiretli düşünceden ayrılmak, doğru görüşlülükten, sadakatten, temizlikten, iffetten, hakkı muhafazadan, hakkın korunması için yardımlaşmaktan uzaklaşmak, batıl arzulara tabi olmak, dünyalık peşinde koşmak, çirkin işlerle uğraşmaktır. Çünkü Allah toplumların yaşamalarını ve gelişmelerini iyi değerlerle donanmaya bağlamıştır. Toplumların helaki ve yıkımı ise bu değerlerden uzaklaşmakla olur. Bu Allah'ın değişmeyen yasasıdır.³²

Genel olarak din ve Müslümanlar hakkındaki görüşlerini bu şekilde özetleyebileceğimiz Afganî'nin başlıca iki gayesi vardır:

1. İslam'ı uyandırmak, ıslahat yapmak ve Müslümanlara medeniyet yolunu göstermek.
2. Müslüman ülkeleri Avrupalıların siyasi ve iktisadi nüfuzundan kurtarmak³³

³¹ Cemaleddin Afgânî-Muhammed Abduh, *Urvetü'l-Vuska (1884) Büyük Kurtuluş Mücadelesi*, çev. İbrahim Aydın, Bir Yay., İstanbul 1987, 111-117.

³² Afgânî-Abduh, *Urvetü'l-Vuska (1884) Büyük Kurtuluş Mücadelesi*, 249-261.

³³ Osman Keskiöglü, "Zuamatu'l-İslah/İslahat Öncüleri Hakkında Görüşler", *AÜİFD.*, Cilt: 17, Yıl: 1969, 137-152.

Afganî bir yandan İslam'ın adeta tersinden giyilmiş kürke çevrilmiş olmasından şikâyetle dini alanda çok köklü bir ıslahat gerçekleştirme, diğer yandan ümmetin üzerine serpilmiş ölü toprağını silkelemek, İslam dünyasındaki Batı hegemonyasına son vermek maksadıyla Panislamizm idealini gerçekleştirme yolunda büyük bir gayret sarf etmiştir.³⁴

Afganî, Paris'te halefi Muhammed Abduh ile beraber *el-Urvetu'l-Vuska* isimli dergiyi çıkarmıştır. Bu dergi ile amaç Doğu'nun sömürgeci kurtuluşu ve İslam ülkelerinde gerekli ıslahatların yapılmasıdır. Derginin nüshalarını gizli bir cemiyet eliyle tüm İslam âlemine dağıtmaya çalışmış, amaçlarını ve düşüncelerini derginin ilk sayısında ortaya koymuştur. Buna göre;

1. Şarklılara ihmal ettikleri vazifeleri anlatmak, geçmişi telafi etmelerini sağlamak
2. Ümitsizlik ile mücadele etmek
3. Müslümanları selefî dayandığı esaslara çağırarak
4. Doğulu ve Müslümanlar aleyhindeki ithamları ve özellikle Müslümanların dinlerine sarıldıkça medeni olamayacakları iddiasını reddetmek,
5. Müslümanları umumi ve hususi siyasi konularda bilgi sahibi kılmak,
6. İslam birliğini teşvik etmek ve Müslümanlar arasındaki bağı güçlendirmek derginin amaçları arasında³⁵ sayılabilir.

Ona göre Müslümanların içinde bulunduğu olumsuz durumun nedenleri ise şunlardır:

1. Müslümanların geri kalması İslam dininden dolayı değil, Müslümanların İslam dininin hakikatini bilmemelerinden kaynaklanmaktadır.
2. Müslümanlar, İslam'ın özünden uzaklaşmışlar, bir takım bidat ve hurafelere kapılmışlar, dinlerinin kendilerine emrettiği ilkeleri unutarak, siyaset ve savaş gücünden yoksun kalmışlar, fakirlik ve yoksulluk içine düşmüşler, ümitlerini yitirmişlerdir.
3. Bir takım batıl itikatlar yayılmış, bilhassa kadercilik, teslimiyetçilik düşüncesi revaç bulmuş Müslümanlar çalışkanlıklarını ve heyecanlarını kaybetmişlerdir.

³⁴ Mehmet Zeki İçcan, İslam Modernizmi: “İslam Modernizmi: Cemaledin Afgani, Muhammed Abduh”; *Atatürk Üniversitesi Uzaktan Eğitim Uygulama ve Araştırma Merkezi*, Erzurum 2021, 4.

³⁵ Hayreddin Karaman, “İslami Uyanışın Öncüleri”, *Toplum ve Bilim*, sy.29-30, 1985, 112

4. Hz. Peygamber'e izafe edilen bir takım uydurma haberler ve İslam'a sokulan İsrailiyyat yüzünden Müslümanların saf inançları karışık bir yapıya bürünmüştür.
5. Tembellik artmış, içinde bulunulan durum kanıksanmış, İslam'da olmayan bir tevekkül anlayışıyla mevcut duruma teslim olunmuştur.
6. İlimden uzaklaşmış, eğitim ve öğretim yaygınlaştırılamamıştır.
7. Zamanın kıymetini bilinmemiştir.
8. İstibdat rejimleri, otokrat yönetim biçimleri halkın özgürlüğünü ve ahlakını ortadan kaldırmıştır.
9. Toplumun ayakta tutan birlik unsurlarına değer verilmemiştir.³⁶

İslamcı görüşleri bu şekilde özetlenecek olan Cemaleddin Afganî'nin Osmanlı İslamcılığı üzerinde etkisi de muhakkaktır. Fakat bu etki Osmanlı'daki İslamcı fikirlere tamamen sirayet etmemiş, çeşitli eleştirilere ve değişimlere de açık olmuştur. Müslüman toplumların tek bir otorite altında toplanmalarını gerekli gören Afganî bu bağlamda hilafet kurumunu da önemser. Abdülhamid'in de Afganî'yi bu düşüncesinden dolayı önemseydiği söylenebilir. Afganî 1870'li yıllardan itibaren Sultan Abdülhamid'e yaklaşmak için vesileler aramış, onun düşünce ve politikasına uygun bir tavır içine girmiş, 1880'den önce kendisine mektup yazarak İslâm birliği davasını gerçekleştirmek üzere yardım vaadinde bulunmuştur. Abdülhamid'in isteği üzerine İslâm birliği ve Şîî-Sünnî yakınlaşmasının yolları konusunda bir rapor hazırlamıştır. Bu amaçla kurulan bir cemiyetten faydalanarak Şîî-Sünnî yakınlaşmasını ve ittihâd-ı İslâm'ı teşvik eden mektuplar yazmış ve yazdırmıştır.³⁷ Yazılan bu mektuplara 200 civarında cevap gelmiştir. Ancak çeşitli iç ve dış sebepler yüzünden bu gayretlerden bir netice çıkması mümkün olmamıştır. Özellikle Hindistan ve Afgânistan'a yönelik bu tür faaliyetlerden İngilizler'in rahatsızlık duyarak padişaha baskı yapmaları, Afganî'nin Jön Türkler'le teması, jurnaller, Abdülhamid'in Şîilikle itham edilme korkusu ve İran Şahı'nın öldürülmesindeki rolü iddiaları gibi etkenler bu çalışmaları olumsuz etkiledi.³⁸ Afganî'nin Sultan Abdülhamid'i farklı bir İslâm birliği, Şîî-Sünnî yakınlaşması ve

³⁶ İşcan, "İslam Modernizmi: "İslam Modernizmi: Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh", 7.

³⁷ Hayreddin Karaman, "Cemaleddin Afgani", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, X, 456-466.

³⁸ Abdullah Alperen, "Cemâleddîn Afgânî'nin İslam Birliği ile İlgili Görüşlerinin Günümüz Müslüman Dünyasındaki Parçalanmışlık Sorunsalı Açısından Değerlendirilmesi", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, 2015, 94.

yönetim biçimi konularında en azından fikir planında etkilediği söylenmelidir.³⁹ Öte yandan Afganî'nin İslamcılığa dair fikirleri kimi zaman Osmanlı Devleti'ni eleştirir yöndedir. Zira Afganî'ye göre Osmanlılar, Balkanlar ve Avrupa yerine İslam dünyasına yöneldiler, hükümet merkezini Hicaz'da kursalar, Arapça'yı ümmetin dili hâline getirirlerdi onların hilâfetinde İslam birliği gerçekleşir ve bugün bir şark meselesi olmazdı.⁴⁰

Afganî'nin fikirleri bağlamında Osmanlı İslamcılığının özgün tarafları ise şu şekilde özetlenebilir. Afganî her ne kadar İslam birliği fikrini savunsa da milliyetçilik akımlarını da desteklemiştir. Osmanlı son döneminde ortaya çıkan ve her ulusun kendi bağımsızlığını kazanması düşüncesi Afganî için makul bir düşüncedir. Afganî'nin en önemli fikri, İslam devletlerinin Batı ile olan karşılaşmalarında önce kendilerini devlet olarak kuvvetlendirmeleri gerektiğidir.⁴¹ Afganî'ye göre bütün İslam ülkeleri tek tek kurtuluşlarını gerçekleştirdikten sonra İslam birliği sağlanabilir. Fazlurrahman'ın (ö.1988) da belirttiği üzere, Afganî'nin siyasi düşüncesinde iki önemli unsur vardır: İslam dünyasının birliği (İttihad-ı İslam) ve halkçılık.⁴² Osmanlı İslamcılığında ise bu durum söz konusu değildir. Zira Osmanlı çok uluslu bir devlet yapısına sahip olup bölünmemek için milliyetçilik fikirlerine karşı çıkmıştır. Aksi durum Osmanlı'nın yıkılışını hızlandırırdı. II. Abdülhamit de her ne kadar Afganî'nin ittihad-ı İslam konusundaki fikirlerine sempati duysa da milliyetçi düşüncelerine karşı çıkmıştır. Bundan dolayı Afganî'nin icraatlarına ve davetine karşı her zaman temkinli yaklaşmıştır.

Osmanlıların düşüncesi ile Afganî'nin ayrıldıkları önemli noktalardan bir diğeri de birincilerin İslam birliği ile kastettikleri Osmanlı birliğidir. İttihad-ı İslâm'la İttihad-ı Osmanî aşağı yukarı aynı anlamı ifade etmektedir. Afganî'nin İslam birliği tezi ise Osmanlı hilafeti etrafında birleşmeye yönelik bir çağrıyla ifade etmemektedir. Veya bu çağrı belli durumlarda ortaya çıkıyor gibi gözükse de açık bir sonuç çıkarmak mümkün olmamaktadır.⁴³ Osmanlı İslamcılığında daha çok Osmanlı'nın birliği fikri

³⁹ Ali Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, (Haz. Cemal Kutay), Tercüman Yayınları 1001 Temel Eser, İstanbul 1980, 103.

⁴⁰ Karaman, *Gerçek İslam'da Birlik*, Nesil Yayınları, İstanbul 1994, 35-39.

⁴¹ Şerif Mardin, *"Türkiye'de Din ve Siyaset"* (Makaleler 3), 11. Bs., İletişim Yay., İstanbul 2005, 13.

⁴² Fazlurrahman, *İslâm*, 315.

⁴³ Alperen, "Cemâleddîn Afgânî'nin İslam Birliği ile İlgili Görüşlerinin Günümüz Müslüman Dünyasındaki Parçalanmışlık Sorunsalı Açısından Değerlendirilmesi", 85.

savunulurken Afganî'nin İslamcı anlayışı Osmanlı odaklı değildir. O, Osmanlı'nın himayesinden daha çok Mekke'nin merkez olacağı bir Arap hilafetinde birleşmeyi arzulamaktadır. Osmanlı Devleti ise İslamcılık fikrini Arap tahakkümünden ziyade Osmanlı birlik ve beraberliğini korumak için istemiştir.

Abdülhamit, bir Arap hilafeti ideali peşinde koştuğu gerekçesiyle Afganî ile arasındaki yakınlığa son vermiş ve onu İstanbul'da adeta konforlu bir sürgüne tabi kılmış, İstanbul'dan ayrılmasına müsaade etmemiştir. Afganî yakalandığı kanserden kurtulamayarak 9 Mart 1897'de İstanbul'da vefat etmiştir.⁴⁴ Cemaleddin Afganî, başta *Sebilürreşad Dergisi* çevresi olmak üzere, Türkiye'deki İslamcı yazarları ve İslamcılığın Türkiye seyrini derinden etkilemiştir. Batıcı, Türkçü, İslâmcı olarak farklı ideolojilere mensup birçok Osmanlı münevveri de onun sohbet ve yazılarından doğrudan veya dolaylı olarak etkilenmiştir. Bazı Yeni Osmanlılar, Jön Türkler, Mehmet Emin Yurdakul, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu gibi Türkçüler; Mehmed Âkif, Ahmet Hamdi Akseki, Said Nursi gibi İslâmcılar; Seyyid Bey, Şemseddin Günaltay gibi kişiler bunlar arasındadır.⁴⁵

1.3.2. Muhammed Abduh (1849-1905)

İslam dünyasının buhranlı bir döneminde yaşayan ve XIX. yy. İslâm modernizmi düşüncesinin yenilenmesi ekolünün önde gelen temsilcilerinden biri olan Muhammed Abduh, düşünceleriyle başta Mısır, Suriye olmak üzere Osmanlı-Türk aydınları ve fikir hayatı üzerinde önemli etkileri olan bir fikir ve aksiyon adamıdır. Abduh, İslâmî reform tarihinde İslâm'ın yeniden yorumlanması ve dönüşümünde dinamik bir rol almıştır. "Mısır'da modern düşüncenin ilk lideri", "20. yüzyıl İslam düşüncesinin babası" ve "Arap dünyasında modernist hareketin bir öncüsü" olarak kabul edilmiştir. XIX. yüzyılın ortalarında Mısır'da kurtuluşun iç dinamiklerinin İslâm'da olduğunu keşfeden öncüler arasında Muhammed Abduh yer almaktadır. O, bu yüzyıl sonlarına doğru güçlü bir İslam kültürü oluşturma gayreti içerisinde olmuş bir şahsiyettir. Onun ortaya koyduğu fikirlerin XX. yüzyılda oluşmaya başlayan Çağdaş İslam Düşüncesine büyük katkılar sağladığı inkâr edilemez bir gerçektir. O İslam âleminin ihtiyacı olan geleneksel kültürel mirası yeniden ihya ederek çağdaş sorunların çözümlenebileceği bir seviyeye

⁴⁴ Karaman "Cemaleddin Afgani", 459.

⁴⁵ Karaman, "Cemaleddin Afgani", 456-466.

çıkarılması gerektiği inancını devamlı surette taşımış bulunmaktadır. Abduh'un, bu şuur ve düşünce içerisinde, İslami yapılanmanın temel taşı olacak ve geleceğe ışık tutacak bir takım fikirlerini eserlerinde görmemiz mümkündür.⁴⁶ Onun çalışmalarının asli boyutu İslami ve batılı idealleri sentezleme çabasında, yargı reformunda, aklî ve dinî özgürlüğü savunmasında ve kadını güçlendirmesinde görülebilir. Mücadelesi, Müslüman dünyanın sosyal, siyasal ve ekonomik sistemlerinde, daha önce benzeri görülmemiş boyutlarda reformlara ve el-Ezher'de uygulanan eğitimsel modellerde başarılı yeniliklere sebep olmuştur.⁴⁷

Abduh'un yaşadığı dönemde Müslüman toplumların çoğu sömürge altında veya işgal edilmiş durumdaydı. Abduh, Müslümanların bilinçlendirilmesi ve uyandırılmasıyla Batı'nın emperyalist düşüncesine karşı çıkma düşüncesindeydi. Ona göre, Müslümanların sosyal, siyasal ve ekonomik gerilikleri, bir yandan gerçek İslam'dan uzaklaşıp geleneklerin din yapılmasından, öte yandan, İslam'ın gereği gibi yaşanılıp hayata geçirilememesinden kaynaklanmaktadır. Abduh, bid'at ve hurafelerden arındırılmış bir İslami öze dönüşçülük fikrini savunuyordu. Kur'an ve sünnete dönüş çağrısı, bâtıl inançların ve cehaletin yok edilmesi, sufiliğin ıslahı, ahlâkî standartların yükseltilmesi, içtihat kapısının açık tutulması, otoritelere karşı çıkma vs. savunduğu diğer önemli hususlardı.⁴⁸ Abduh, döneminin diğer reformistlerinden farklı olarak toplumsal ıslah ve birlik anlayışında İslami gelenekten hareket etmiş ve farklı bir arayışa girmemiştir. Bundan dolayı Batı'dan alınan eğitimi gereksiz görmüştür. Abduh'a göre yapılması gereken ne Batı'nın insanı aldatan dış görünüşü yani tekniğini ve iletişim ağını yaygınlaştırmak ne de bu amaca yönelik yeni okullar açmaktır; çünkü bunlar ilerleme ve kalkınmanın sebepleri değil sonuçlarıdır. Ümmet, kendisine yabancı bu ilimleri anlamaktan, bunların tohumlarının nasıl atıldığından, nasıl geliştiğinden, hangi su ile sulanıp hangi toprak ile beslendiğinden habersizdir. Bu nedenle bunların taklidi ümmetin problemlerine çare sunmaz. Osmanlılar, Mısırlılar birçok modern okul açtılar, ihtiyaç duydukları ilimleri, kültürü, sanayiye, medeni adını verdikleri her şeyi, ülkelerine taşımaları için Avrupa'ya adamlar gönderdiler ama bunların bir yararını

⁴⁶ Halil Taşpınar, "Muhammed Abduh Bibliyografisi Üzerine Bir Deneme", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, 2003, 263.

⁴⁷ A. N. Amır-A. O. Shuriye-A. F. Ismail; "Abduh'un Moderniteye Katkısı", çev: Osman Şahin; *Birey ve Toplum*, 3(6), 2013, 238.

⁴⁸ Abdullah Alperen, "Muhammed Abduh'a Göre İslami Yenileşme ve Temel Dinamikleri", *Theosophia*, sy.2, 2021, 27, 50.

görmediler. Zira bu şeyler batılı toplumlar içindir, onların fitratlarına uygun olarak meydana gelmişlerdir. Ümmetin probleminin asıl çaresi bir ahlak devrimi yapmak yani bidatlerden uzak dini esaslara geri dönmektir.⁴⁹

Muhammed Abduh, çağdaş bir İslam düşüncesi kurabilmek için modern Batı ile irtibatın önemli olduğu kanaatinde idi; ancak Batı'nın bilim ve teknolojisinin alınarak dine uymayan taraflarından uzak durulması gerektiğini savunuyordu.⁵⁰ Bu bakımdan topyekûn Batı düşüncesinin karşısında değildir. Zaman zaman bu düşünceden yararlanmasını bilmiştir. Hatta M. Abduh'un, pozitivist düşüncenin kurucuları arasında yer alan Auguste Comte'un (ö.1857) ilerlemeci tarih anlayışının etkisinde kaldığı da ileri sürülmüştür.⁵¹ O İslam'ı yeniden yorumlamaya çalışırken akıl-vahiy, din-bilim arasında uzlaşma sağlayarak yeni nesli etkilemeye çalışır. Muhammed Abduh, Müslümanlar'ın fikri yapılarını taklid bağından kurtarması ve dönemin aydınlanma dünyasının bir ürünü olan rasyonalizmden de nasibini alması icap ettiğini açık yüreklilikle belirten; ayrıca Müslümanları bir takım ilmî düşünce hareketiyle uyandırmaya uğraşan, aynı zamanda fikri-siyasi ve içtimai yeniliklere adapte olmaya gayret gösteren ve bunun gerçekleşmesi için uğraş veren şahsiyetlerden biridir. Çünkü Abduh, uygulamada akılcıdır.⁵² Bu özelliği onu dönemin diğer ıslahatçılarından ayırır. O Müslümanların din anlayışlarına yeni yorumlar ve açılımlar getirirken o günün tarihsel psikolojisinden, dini söylem alt yapısından hareket etmiştir. Abduh, İslâm'ı yeniden yorumlarken iki önemli hususta modernizm öncesi ıslahatçılardan daha ileri gider. Bunlardan ilki, İslam'da aklın rolü üzerinde ısrarla durması, diğer bir ifadeyle, imanla aklın sadece uzlaşmak zorunda olduklarını değil, insanlığın ilerlemesi için el ele vermek zorunda olduklarını belirtmesidir. Diğerisi ise, yeni fikirlerin tesirlerine ve genel anlamda ilmin elde edilmesine kapı açacak şekilde, İslam'ın temel fikirlerini yeniden ifade etmesidir.⁵³

Ayrıca üzerinde durulması gereken diğer bir husus ise Abduh'un pragmatist yönüdür. O, dinde ıslah anlayışını pragmatik bir bakış açısıyla ele almaktadır. Yani

⁴⁹ Mehmet Zeki İşcan, *Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasi Görüşleri* Dergah Yayınları, 2. B. 1998, ss:55-56.

⁵⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz: M. Sait Özervarlı, "Muhammed Abduh", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, XXX, 482-487.

⁵¹ Ramazan Altıntaş, "Protesancı Söylem Karşısında İslamcıların İhyacı Tepkisi/cevabı, Muhammed Abduh Örneği", *Eski Yeni*, 2007, VII, 51.

⁵² Taşpınar, "Muhammed Abduh Bibliyografisi Üzerine Bir Deneme", 263.

⁵³ Fazlurrahman, "İslâm", 322.

dinin insan üzerinde sağladığı faydalardan yola çıkarak dinde bir ıslah anlayışı geliştirmiştir. İslam, ferdin ve toplumun ıslahı için vardır. Toplumda bir ahlak nizamı geliştirmek ister. Ahirette olduğu gibi dünyada da kişinin mutluluğu için bir takım kurallar koyar. Ona göre toplumda yapılması istenen değişiklikler, norm koyma özelliğinden dolayı, din üzerinden yapılmalıdır. Toplumun ıslahı için dini pragmatist bir anlayışla ele alır. Zira ona göre hızlı bir değişimin yaşandığı 19. yüzyılda dinden ziyade dinin topluma sağladığı fayda ele alınmalıydı. Bundan dolayı Abduh, dinin ne olduğu konusunda doğrudan asr-ı saadete dönüş yapıp o dönem uygulamalarını ele almış, dinin toplum üzerindeki etkisini ise daha çok önemsemiştir. İslam birliğini sağlamak için toplumları din ortak paydasında birleştirmek istemiştir.

Afgani’de var olan İslami öze dönüş fikri, Abduh’un da fikri altyapısını biçimlendiren en önemli etkidir. Abduh, bir bakıma İbn Teymiyye’ci (ö.728/1328) sayılır. Yani muhafazakâr bir ıslahatçıdır. Esastan hiç bir fedakârlık yapmaz. Müslümanların sadr-ı İslam’a dönmelerini tavsiye eder; dini, Kitap ve Sünnet’ten bu iki kaynaktan almalıyız tezini savunur, bid’atların aleyhindedir. Onun ıslahatçılığı selef-i salihin devrine dönmektir, çünkü o devri pek parlak görmüştür. Bugünkü Müslümanlar, İslam’ın yüksek gayesine yetişemedilerse, kusur kendilerindir. Eski hale dönmek, yani İslam’ı bid’atlardan, sonradan karışan şeylerden arınmış haliyle anlamak suretiyle, Müslümanlar yine eski şerefli durumuna gelirler. Bu bakımdan İbn Teymiyye gibi selefçi Gazzâlî (ö. 505/1111) gibi ahlakçıdır. Akılcılığı da ihmal etmez.⁵⁴

Hemen hemen her alanda reform talep eden Abduh’un reform programı, kendi ifadesine göre şu alanları kapsamaktadır.

1. Eski haline döndürülmek sureti ile İslamiyet’in ıslahı,
2. Arap dilinin yenilenmesi,
3. Eğitim-öğretim reformu,
4. Ezher Reformu ve çağdaş ilimlerin öğretim programına alınması,
5. Siyasi Reform: halk haklarının tanınması⁵⁵

⁵⁴ Osman Keskiöğlu, “Muhammed Abduh (1266-1323 H./1849-1905 M.)” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 1970, 18(1-4) 1970 s. 128.

⁵⁵ İbrahim Caner Türk, “Osmanlı Son Dönem Şöhretli Âlimlerinden Muhammed Abduh’un Eğitime Dair Düşünceleri”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(43), 2017, 265.

İttihad-ı İslam fikri üzerinden Abduh'un hilafet nazariyesine bakıldığında ise hilafeti toplumun ıslahı için gerekli görüp önemseydiği söylenemez. O dini bidat ve hurafelerden temizleyerek saf İslam'a bağlanma güdüsünden dolayı sultanlık ve halifeliğin metafizik referanslarını ve kutsal bir temelden kaynaklandığı görüşleri reddeder. Hatta halifenin mutlak otoritesinin Müslümanların siyasi bir şuur kazanmasını engellediğinden dolayı kısmi olarak da eleştirmektedir. Fakat daha öncede söylediğimiz gibi pragmatist bir ıslah hareketi anlayışını benimsediğinden dolayı halifenin otoritesini halk nizamı için sivil bir yetki olarak görmektedir. Halifeliğin daha çok sivil yönü üzerinde duran Abduh'a göre halife ne masumdur ne de göklerle bir teması vardır. Onun sadece adaleti temin etmek, hakkı batıldan ayırmak için ilmi bir yetkisinin olması gerekmektedir. Bunun ötesinde onun dini yetkisi değil, dini görevleri vardır.⁵⁶

Halifeliğin Osmanlıların şahsında Müslümanların hâmilîği gibi mânevî ve sembolik rolüne işaret eden Abduh'a göre ittihad-ı İslâm kavramı, siyasî bir birlik yerine Müslüman toplumlar arasında yakınlık, dayanışma ve yardımlaşmaya dayalı dinî-içtimaî birlik şeklinde anlaşılmalıdır. Müslümanlar içinde farklı etnik ve idarî devletlerin varlığı bir realite olduğundan merkezîyetçi olmayan sistem daha yararlıdır. Bir yandan hilâfetin ümmet için taşıdığı önemin farkında bulunması, öte yandan Mısır'ın kendine has özelliği dolayısıyla müstakil bir devlet olmasını desteklemesi Abduh'u bu konularda çelişkili yazılar yazmaya sevk etmiştir.⁵⁷ Öte yandan Abduh, Osmanlı hilafetini bir korunma mekanizması olarak ele almış Mısır'ın içine düştüğü durum karşısında Osmanlı'nın Mısır'a destek olmasını istemiştir.

Abduh, bütün Müslümanların tek bir halife etrafında ve tek devlet halinde yaşamaları gibi bir düşünceye sahip değildir. Halifeliği daha çok manevî bir otorite olarak kabul etmektedir. Bütün İslâm dünyasını bir siyasi yönetim çerçevesinde birleştirmek gibi en azından o günkü şartlarda imkânsız görülen bir davanın peşine düşmek yerine, İslâm ülkeleri ve toplulukları arasında dayanışmayı güçlendirmeyi amaç edinmiştir. Bir İslâm birliği, idealini gerçekleştirmekten ziyade Mısır'ın geleceği ve sorunlarına çare bulmaya çalışmıştır.⁵⁸ Ona göre Müslümanların siyasal olarak bir araya gelmesi tekbir çatı altında bir toplanması imkânsızdır. Fakat siyasal olarak birbirinden

⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz: İşcan *Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasi Görüşleri*, 322.

⁵⁷ Özervarlı, "Muhammed Abduh", 482-487.

⁵⁸ Alperen, "Muhammed Abduh'a Göre İslami Yenileşme ve Temel Dinamikleri", 48.

ayrılan milletler için manevi bir birliktelik gereklidir. Bundan dolayı halifelüğün manevi yönü onda ağır basmaktadır. Bu nedenle Batılıların Panislamizm dedikleri organik İslam birliği düşüncesi Abduh'un ilgi alanına girmemektedir.⁵⁹ Abduh'un Müslümanların birliği anlayışında manevi bir bütünlükten yana olup siyasal olarak bir birlik fikri yoktur denilebilir. Ona göre İslam milletleri arasında uhuvvet sağlanmalı ki, Batı bu ayrılıkları fırsat olarak görüp faydalanmasın.

Abduh'un hilafet ve Osmanlı Devleti konusundaki görüşlerini şöyle özetlememiz mümkündür:⁶⁰

1. Abduh'un özde siyaset müessesesine karşı fikri ve siyasi açıdan bir itirazı yoktur. Fakat onu bir dini otorite olarak değil, Müslümanların birliğini sağlamaya yönelik dini vazifeleri olan bir kurum olarak görmektedir.
2. Abduh Osmanlı hilafetini, ıslah edilmesi ve manevi bir kuruma dönüştürülerek ona bağlı olan İslam memleketlerine özerklik tanınması ve bu ülkeler üzerinde merkezi otoritenin zayıflatılması kaydı ile kabul etmektedir. Abduh, İslam toplumlarının ayrı devletler halinde bulunmalarını normal karşılamakta, fakat siyasal ayrılığın dini ve ictimai birliği zedelememesi için manevi hilafet nazariyesine bağlanmaktadır.
3. Abduh'un Arap milliyetçiliği fikri ile meşguliyeti sınırlı olup masum yönler taşımaktadır. Onun fikri yapısında öncelikli olan konu İslamiyet'in yeniden dirilişi, güçlendirilmesi gücünün baki kalması ve tüm faaliyetlerin hilafet şemsiyesi altında yapılmasıdır. Zaten bu dönemde Arap milliyetçiliği henüz doğuş aşamasında olup, İslam birliği düşüncesine de zıt bir karakter taşımamakta, büyük kısmıyla Osmanlı yönetiminin icraatlarına karşı bir memnuniyetsizliği ifade etmektedir.
4. Abduh'un Mısır milliyetçiliği fikri, Osmanlı imparatorluğu içinde Mısır'ın mevcut konumunu daha fazla güçlendirme hedefinden oluşmaktadır. Abduh, Mısır'ı geniş İslam âleminin bir parçası olarak görmüş, onun güçlenmesini İslam âleminin güçlenmesi olarak addetmiştir.

Hilafete dair görüşlerini bu şekilde sıralayabileceğimiz Abduh'un Osmanlı'yı ve Türkleri her zaman önemseydiği de bir gerçektir. Türklerin her başarısı onu

⁵⁹ İşcan, *Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasi Görüşleri*, 326.

⁶⁰ İşcan, *Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasi Görüşleri*, 320-336

sevindirmiştir. Her vesileyle bunu belirtmiştir. *Kaza ve Kader* yazısının sonunda sözü Türkler'in son durumlarına, hürriyet hareketlerine getirerek şöyle demektedir: “Kaza ve Kadere yanlış inancın geri kalmışlığına sebep olduğunu, İslam'ı gerçek yönüyle anlarsak bunun bir kuvvet olduğunu anlatmaktadır. Türklerin birçok hücumlara göğüs gerdiklerini, Avrupa'nın onlara boyun eğdiğini, Türk padişahlarına *Büyük Sultan* dediklerini söyleyerek ve şöyle devam etmektedir: “Bugünlerde de Osmanlılarda yeniden bir eser-i hayât görölüyor. Hâdisât-ı ahîrenin intâc edeceği sû-i âkıbeti nazar-ı intibâha aldılar da içlerinden birçok erbâb-ı basîret şarkta, garbte, izhâr-ı faaliyete başladılar. Ebrâr-ı milletten hakka zahîr olacak cemâ'atler teşekkül ederek adâlete, şerî'ate nusrette bulunmayı, efkâr-ı hürriyeti neşretmek, âmâl-i târumâr-ı ümmeti bu noktada birleştirmek için son derecede çalışmayı kendilerine mütehattim bir vazife bildiler. Bu emr-i hatîre ise Arabî bir cerîde neşri sûretiyle başladılar. Bu Cemiyet-i sâlihâyı teşkîl eden efrâdın günden güne artmakta olduğunu görmekle karîrû'l-aynız. Cenâb-ı Hak'tan ümîdimiz, niyâzımız odur ki Cemiyet, haktan başka birşey olmayan maksad-ı muazzamına zaferyâb olsun da mesâf-yi meşkûresinden yalnız müslümanlar değil, bilumum şarklılar hisse-i sa'âdetini alsın.”⁶¹ II. Meşrutiyetin ilan edilmesiyle Şeyh Ahduh'un bu dilekleri gerçekleşmeye başlamış oldu.⁶² Abduh, Beyrut'un İslam vilayeti olduğu yıllarda Beyrut'ta yaşadı, Sultaniye Mektebinde ders verdi, iki camide de tefsir dersi okuttu. Mekteplerde dini tedrisatı ıslah etmek, program hazırlamak üzere Sultan Abdülhamid, Şeyhülislamın başkanlığında bir heyet kurmuştu. Bu heyette Fetva Emini Hacı Nuri Efendi, Meclis-i Maarif reisi Hüsnü Efendi, Abdünnafî Efendi ve Hoca İshak Efendi dâhildiler. Abduh, bu münasebetle iki layiha hazırladı. Birini Şeyhülislama gönderdi. Bunda Müslümanların zayıf tarafı, dinin esaslarını bilmemeleridir, akide bozukluğundan ahlak da bozulmuştur, bunun ilacı dini tedrisatı ıslah etmektir; eğitim ve öğretim yoluyla halkın yükselmesini sağlamaktır, diyip ve programlar çizmiştir. Programda umum halk için dersler, memur ve askerler için dersler; âlim olacaklar için dersler ayrı ayrı bölümlerde gösteriliyor. Halkın bir kısmı din bilgisinden mahrum; dindar olanlar da dini namazdan ve oruçtan ibaret sayıyorlar demiştir.⁶³

Cemaleddin Afganî ve Muhammed Abduh'un İslamî modernleşme bağlamında İslam'ı anlama ve yorumlamada ortaya koydukları fikirler ve emperyalizme karşı

⁶¹ Muhammed Abduh, *Sıratulmustakim*, 2 (36), 151.

⁶² Keskiöğlu, “Muhammed Abduh”, 133.

⁶³ Keskiöğlu, “Muhammed Abduh”, 113.

sergiledikleri İslamcı tutum, Müslümanların belli bir kesimi tarafından kabul görmüş, dönemin zihniyetinde direnişçi ruhun gelişmesine önemli bir katkı sağlamıştır. Muhammed Abduh'un düşüncesi, Osmanlı Türkiye'si'nde Mehmed Âkif başta olmak üzere, *Sırât-ı Müstakîm* ve *Sebilürreşâd* çevresinde yer alan İslâmcı ekolün yanı sıra Ziya Gökalp ve *İslâm Mecmuası* etrafındaki modernistler üzerinde etkili olmuş, hatta İctihad Dergisi (1904-1932) etrafında kümelenen Abdullah Cevdet ve Celâl Nuri gibi laik Batıcı kesimler tarafından bile kendi görüşleri doğrultusunda kullanılmıştır.⁶⁴ Son olarak Abduh'un Osmanlı İslamcılığına etkisine Mehmed Akif'in Afganî ve Abduh hakkındaki düşüncesini göstermesi bakımından şu yazısı örnek olarak sunulabilir. Akif şöyle demektedir: “Şarkın yetiştirdiği fitratların en yükseği olmasa bile en yükseklerinden biri olduğu şüphe götürmeyen merhum Cemaleddin Afganî'ye dair birkaç söz söylemek istiyorum. Merhum müşarun ileyhin en büyük en muhalled eseri bence Mısır müftüsü merhum Şeyh Muhammed Abduh'tur. Evet, Şinasi millete en muazzam hizmetini Namık Kemal'i yetiştirmek suretiyle eda ettiği gibi, Cemaleddin de Âlem-i İslam'a en kıymetli bir yadigâr olarak müftü merhumu bırakmıştır. Şeyh Muhammed Abduh'un ölmüş yüreklere rûh-i gayret, rûh-i şehamet nefh eden sihr-i mübin-i beyanı, o feyz cûşacûşî hangi menbadan alıyordu? Şüphesiz üstad-ı muazzamı Cemaleddin'in sanihatından.⁶⁵

⁶⁴ Özervarlı, “Muhammed Abduh”, 482-487.

⁶⁵ Mehmed Akif Ersoy, “Cemaleddin Afgani”, *Sırat-ı Müstakim*, 4 (90), 207

İKİNCİ BÖLÜM

SEBİLÜRREŞAD DERGİSİNDE DİNİ YENİLEŞME ARAYIŞ VE ÇABALARI

2.1. SIRAT-I MÜSTAKİM- SEBİLÜRREŞAD DERGİSİ

Sebilürreşad Dergisi, Türkiye’de İslamcılarının basın yayın alanındaki en uzun soluklu dergisidir. Eşref Edib Fergan (ö.1971), 24 Temmuz 1908’de, II Meşrutiyet’in ertesini günü *Sırat-ı Müstakim* adlı dergiyi yayınlamış ve dergi kısa zamanda imparatorluğun şehirlerine yayılmıştır. Daha sonra adı *Sebilürreşad* olarak değiştirilmiş, Eşref Edib ise derginin editörlüğüne ve başyazarlığına devam etmiştir.

Eşref Edip, yayıncılık hayatına başlayışını ve Sırât-ı Müstakîm’in çıkış hikâyesini “Ebülulâ Bey’le Beraber – Nasıl Tanıştık, Sırât-ı Müstakîm’i Nasıl Çıkardık” adlı makalesinde şöyle anlatır:

(...) O (Ebülulâ Bey) bizden biz ondan memnun olarak dostluğumuz ilerledikçe ilerledi. İstikbale matuf tatlı tatlı hayaller, parlak tasavvurlar, toplantılarımıza büyük neşe ve zevk veriyordu. Hürriyet hasretiyle kavruluyorduk. Bir kere o günü görecektik miydik? Neler neler yapacaktık! Matbuat hayatına atılacak, milli kütüphanemizi kıymetli eserlerle dolduracak, matbaalar tesis edecek; gazeteler, mecmualar, ansiklopediler çıkaracak, memleketimizde ilm ü irfanın neşrine çalışacak, İslam dünyasıyla meşgul olacak, İslam milletleri arasında feyizli bir inkişafın, samimi bir vahdetin husûlüne bezl-i mesai edecektik... Biz bu yolda çalışırken hürriyet ilan edildi. Uzun senelerdir hasretle beklediğimiz hürriyet... 10 Temmuz 1324 (1908), memleket yerinden oynadı, sanki kıyamet koptu. Eli kalem tutan ortaya atıldı. Gazeteler, mecmualar Babîâlî’yi doldurdu.”⁶⁶

Gazete çıkarmak için oluşan bu elverişli ortam, Eşref Edip ile Ebül‘Ulâ Mardin- (ö.1957) Mehmet Akif Ersoy, Musa Kazım (ö.1920) ve Mahmud Esad (ö.2001) gibi İslamcı düşüncenin önde gelen bazı şahsiyetlerinin desteğini de alarak *Sırât-ı Müstakîm* adıyla haftalık bir dergi çıkarmalarının önünü açmış; 23 Temmuz 1908’de (10 Temmuz

⁶⁶ Eşref Edib, “Ebülula Bey’le Nasıl Çalıştık Sırât-ı müstakîm’i Nasıl Çıkardık”, *Yeni Sebilürreşad*, 10 (238), 200.

1324) kurulan dergi⁶⁷ 27 Ağustos 1908’de (14 Ağustos 1324) bir Perşembe günü “din, felsefe, edebiyat, hukuk ve ulûmden bahis haftalık gazetedir” alt başlığı ile yayın hayatına girmiştir.⁶⁸

Sırât-ı Müstakîm’in yazı kadrosunda Mehmet Akif Ersoy (ö.1936), Ebül’ülâ Mardinizâde (ö.1957), İsmail Hakkı (Bereketzâde) (ö.1918), İsmail Hakkı (Manastırlı) (ö.1912), İsmail Hakkı (İzmirli) (ö.1946), Ahmet Naim (Babanzâde) (ö.1934), Halim Sabit (Şibay) (ö.1946), Mithat Cemal (Kuntay) (ö.1956), Mehmet Tahir (Bursalı) (ö.1925), Ahmet Agayef (Ağaoğlu) (ö.1939), Akçuraoglu Yusuf (ö.1935), Ispartalı Hakkı (ö.1923), Ömer Ferit Kam (ö.1944), Abdürreşid İbrahim (ö.1944), Tahirü’l Mevlevî (Olgun) (ö.1951), Halil Halid (Çerkeşseyhizâde) (ö.1931), Mehmet Şemsettin (Günaltay) (ö.1961), Edhem Nejat (ö. 1921), Ahmet Hilmi (Hocazâde) (ö. 1914), Şerefettin Yaltkaya (ö. 1947), Ahmet Hamdi (Aksekili) (ö. 1951), İbrahim Alâeddin (Gövsa) (ö. 1949), Kazanlı Ayaz (Muhammed Ayaz İshakî İdilli) (ö. 1954), gibi isimler bulunmaktadır. Mehmet Akif, “Safahât-ı Hayattan” başlığıyla ilk Safahat’ta yer alacak şiirleri ve “Musahabe-i Edebiyye”leri yanında M. Ferid Vecdî ve Muhammed Abduh’tan yaptığı çevirilerle Sırât-ı Müstakîm’in en devamlı yazarı olmuştur.⁶⁹ Dergide Mehmet Âkif dışında Bereketzâde İsmail Hakkı tefsir; Babanzâde Ahmed Naim hadis; Ömer Ferit Kam felsefe; Mehmet Fahreddin, İzmirli İsmail Hakkı, Aksekili Ahmet Hamdi fıkıh; Manastırlı İsmail Hakkı hutbe ve vaaz; Yusuf Akçura, Halil Halit ve Ahmet Ağaoğlu siyaset alanında dönemin ruhunu aksettirecek yazılar yazmışlardır.

Sırât-ı Müstakîm yaklaşık 30 sayı çıkarıldıktan sonra “31 Mart Hadisesi” meydana gelmiş, 1909 yılından sonra derginin yayımlanması bir süre kesintiye uğramıştır. Dergi 1 Mart 1912 tarihine kadar 7 cildi tamamlayacak şekilde yayımlanmıştır. 182. sayı *Sırât-ı Müstakîm*’in son sayısı olmuştur. Bu tarihten sonra Ebü’l Ülâ Mardinizâde milletvekilliği ve üniversite hocalığı sorumluluğundan dolayı kendi ortaklığını bitirmiş ve makale yazmaya son vermiştir. Sonraki süreçte ise 8 Mart 1912’de derginin *Sırât-ı Müstakîm* olan adı *Sebilürreşad*’a dönüştürülmüş; sahipliği ve

⁶⁷ 11 Temmuz 1324 olan tesis tarihi 43. Sayıdan itibaren II. Meşrutiyetin ilan tarihi olan 10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908) olarak değiştirilmiştir. Bkz: Âdem Efe, “Sebilürreşad”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, XXXVI, 251-253.

⁶⁸ Efe, “Sebilürreşad” XXXVI, 251-253,

⁶⁹ Efe, “Sebilürreşad” s. 251.

sorumlu müdürlüğü Eşref Edip tarafından üstlenilerek yayın hayatına yeni adıyla tekrar başlamıştır. Eşref Edip derginin yeni adının verilış hikâyesini şöyle anlatmaktadır:

“Sebilürreşad adını merhum Prens Abbas Halim Paşa’nın Heybeliada’daki selamlık köşkünde koyduk. Mecmuanın ismini değiştirmeye karar verdikten sonra Akif Bey’le beraber Paşa’nın köşkünde konuşuyorduk. Abbas Paşa bir teklifte bulundular: Kuran’dan bir sahife açalım, ne isim çıkarsa oradan alalım, muvafık, dedik. Harem dairesinden bir Mushaf-ı Şerif getirildi. Besmele ile Paşa bizzat bir sahife açtılar. “İttebiuni ehdiküm Sebilürreşad” (Bana uyun ki sizi doğru yola götüreyim) ayeti kerimesi çıktı. Hah, dedik, “Sebilürreşad” ismi pek münasip. Hem de Sıratı Müstakim manasına. Hemen karar verdik, müracaat ettik. Fakat Tahirü’l Mevlevî bizden evvel bu ismin imtiyazını almış, ona müracaat ettik. Memnuniyetle bize devretti. Sırat-ı Müstakim bu suretle Sebilürreşad oldu.”⁷⁰

“183. sayıda yayımlanan yeniden çıkış yazısında derginin İslâm âleminin uyanması ve yükselmesi için çalışmayı en mukaddes görev kabul ettiği belirtilmiştir. Bu amaçla İslâm ülkelerinin toplumsal hayatını yakından tanımak, onların birbirleriyle tanışmalarına vesile olmak istenmiştir. Okuyucu sayısını artırmak için neşredilen beyanname büyük ilgiye mazhar olmuş, bir ay içinde birçok abone yapılmıştır. Bunun üzerine derginin yazı kadrosuna ve içeriğine yönelik çalışmalar başlatılmış, bunu haber alan büyük bir Müslüman derginin üzerine kol kanat germiştir. Kendilerine yardım için başvuran yazarlardan yardım sözü alınmıştır. Üç buçuk yıl süren *Sırat-ı Müstakim* döneminde dergi istikamet ve ciddiyetiyle bütün İslâm âlemine yayılmış, uyarıcı sesi Rusya, Çin Hindistan ve Japonya’ya kadar ulaşmıştır. Çıkış yazısında ayrıca İslâm maarifinin terakkisine, İslâm kardeşliğinin teyidinde hizmet edecek bir cemiyet kurmak üzere program hazırlanıp Dâhiliye Nezaretine başvurulduğu, Heybeliada’da “Heybeliada Sebilürreşad Mekteb-i İbtidâîsi” adıyla bir okulun kurulduğu ve kayıtlara başlandığı bildirilmiş, yönetmelik ve müfredat programı yayımlanmıştır.”⁷¹

Eşref Bey, yıllarca sahipliğini ve yazarlığını yaptığı mecmuanın basın alanında doldurduğu boşluğu, “*Sebilürreşad’ın Ellinci Yıldönümü*” başlıklı yazısında şöyle dile getirir: “Sebilürreşad’ın ilmî, dinî ve içtimaî mesaisine gelince, gerek eski harflerle,

⁷⁰ Eşref Edip, “Ebülulâ Bey’le Nasıl Çalıştık Sırat-ı müstakim’i Nasıl Çıkardık”, *Yeni Sebilürreşad*, 10 (238), 199.

⁷¹ Efe, “Sebilürreşad”, 251.

gerek yeni harflerle olan yarım asırlık Sırât-ı müstakîm - Sebilürreşad koleksiyonlarına göz gezdirilince ne muazzam bir irfan hazinesi olduğu görülür. Bu koleksiyonlar, Manastırlı İsmail Hakkılar, Musa Kazımlar, Ahmed Naimler, Bereketzadeler, Feridler, Ebul'lular, İzmirli İsmail Hakkılar, Mustafa Sabriler, Elmalılı Hamdiler... gibi yüksek İslam ulemasının ve Akif gibi yüksek İslam şairlerinin, sonra Cemaleddin Afganî, Şeyh Muhammed Abduh, Abdülaziz Çaviş, Ferid Vecdi gibi büyük İslam dünyası çapında mütefekkirlerin ve daha pek çok mümtaz alimlerin, muharrirlerin, kudretli yazılarıyla, kıymetli eserleriyle ve şiirleriyle doludur.”⁷²

Muin Fevzioğlu ise *Sebilürreşad*'ın Ellinci yılı dolayısıyla kaleme aldığı fıkrasında Sebilürreşad'ın dönemindeki önemli fonksiyonunu şu sözlerle ifade eder: “Akif, milli mücadelenin en karanlık günlerinde iman ve şehamet aşkını bu mecmuaların hür havası içinde bulmuştur. Çünkü oraya yazı yazarlar memleketin olduğu kadar, hatta bütün İslam ve Türklük âleminin namı taçdarlarından idiler. Elmalılı Hamdi, Ahmed Nâim, İsmail Hakkı İzmirli, Ebülulâ Mardin gibi benzerleri bir daha asırlar içinde bile zor yetiştirilebilecek olan güzide sanat ve fikir adamları kuvvetlerini bu mecmuada birleştirmişlerdir.”⁷³

Derginin önemli özelliklerinden biri de İslâm coğrafyasının değişik bölgelerinde bulundurduğu yazarlar vasıtasıyla oralarla ilgili sağlıklı haber ve yorum yazılarına yer vermesi olmuştur. Mısır, Hindistan, Balkanlar, Kuzey Afrika, Rusya, Japonya, Çin, İngiltere derginin ilgi alanı içindedir ve dergi buralarda da okunmaktadır.⁷⁴

Sebilürreşad, Doğu Anadolu'da 1925 tarihlerinde başlayan Şeyh Sait İsyanı'na bağlı olarak 4 Mart 1925 tarihinde kabul edilen Takrir-i Sükûn Kanunu'nun yürürlüğe girmesine kadar İstanbul'da yayımlanmaya devam edip bu kanunun yürürlüğe girmesini müteakiben, başka gazete ve mecmualarla birlikte, 6 Mart 1925 kapatılır. Zira *Sebilürreşad*'da Cumhuriyet'in ilanına muhalefet edilmemesiyle birlikte hilafet makamının lağvedilmesi, devletin dininin İslam olduğu hükmünün 1923 Teşkilat-ı Esasi'den kaldırılması yoğun eleştirilere neden olmuştur. 1925 senesine kadar hilafet makamının önemi, İslam birliği söylemi gibi İslami zihniyet tahlillerini sürdüren derginin faaliyetine Takrir-i Sükûn Kanunu ile son verilmiştir. *Sebilürreşad*'ın kurucu

⁷² Eşref Edip, “Sebilürreşad'ın Ellinci Yıldönümü”, *Yeni Sebilürreşad*, 12 (276), 3.

⁷³ Muin Fevzioğlu, “Sebilürreşad Elli Yaşında”, *Yeni Sebilürreşad*, 12 (278), 46.

⁷⁴ Efe, “Sebilürreşad”, 253.

ismi Eşref Edip Fergan da irticai faaliyetlere sebep olduğu gerekçesiyle Ankara ve Şark İstiklal Mahkemelerinde yargılanmıştır. Bu noktada şunu belirtmek gerekir ki; *Sebilürreşad* dergisi yayımlandığı süreç boyunca dönemin iktidarına karşı muhalif olma özelliği taşımamaktadır. Dergi yazarlarının zihin yapısı İslami anlayışa sahip olduğu için dönemde yapılan icraatlara karşı bir eleştiri söz konusu olmuştur. Fakat bu eleştiriler hiçbir zaman yıkıcı ve bölücü şiddette değildir. Bilakis dergi halk tarafından birleştirici unsurlara vurgu yapan bir yayıncılık anlayışını benimsemiştir. Örnek olması hasebiyle; 1920’de Mustafa Kemal Paşa, Mehmet Akif ve Eşref Edip’i *Sebilürreşad*’ı Ankara’da neşretmek üzere Ankara’ya davet etmiştir. Çünkü Mustafa Kemal, *Sebilürreşad*’ın Ankara’da neşredilmesinin Millî Hareketin manevi cephesini kuvvetlendireceği kanaatindedir. Atatürk’ün bu adımıyla *Sebilürreşad*’ın birleştirici mesajını Millî Mücadelede kullanmak istediği söylenebilir.

Derginin tarihçesine bakıldığında *Sebilürreşad*’ın yayın hayatının iki döneme ayrıldığı söylenebilir. Bu dönemlerden *Sırat-i Müstakim-Sebilürreşad* adı ile başlayıp devam eden ve 1908-1925 yılları arasında yukarıda bahsedilen ve birinci nesil İslamcı söylemi benimseyen ilk dönemdir. Derginin ikinci dönemi ise DP iktidarının başlangıcı ile yasaklı yayınlara serbestlik gelmesi ile başlar. Çok partili hayata geçişle birlikte 1948’de yayınlarına yine Eşref Edib’in yönetiminde devam eden *Sebilürreşad*, İslamcı yayın politikasını korumuştur, ancak derginin siyasi duruşunda değişiklik izlenmektedir. Bu dönemde yayınlanan makaleler, yasaklı dönemin eleştirisi, Cumhuriyet rejiminin ve devletin kültür politikasının içeriğine ilişkindir. *Sebilürreşad* yeni rejimi benimsemektedir, ancak önemli olan rejimin işleyişi ve muhtevasıdır.⁷⁵ *Sebilürreşad Dergisi*, ilk sayısında kendi misyonu ve meşruiyetini, 1908’den beri din düşmanları ile yaptığını iddia ettiği mücadeleye bağlamaktadır. Bunun devamında Cumhuriyet dönemi; ‘dine karşı baskıların ve zulümlerin arttığı, komünizmin, masonluğun büyük bir tehlike olarak ayağa kalktığı, din müesseselerinin kapılarına kilit vurulduğu’ dönem olarak tasvir edilmektedir.⁷⁶

⁷⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz: Caner Arabacı, “Sebilürreşad’ın Cumhuriyet ve Yeniliklere Bakışı”, *Selçuk İletişim*, 1 (1), 1999, 13-23.

⁷⁶ Eşref Edip, “Allah’ın İnayetiyle Sebilürreşad’a Başlıyoruz”, *Sebilürreşad*, 1(1), 2.

2.2. YENİLEŞME TARTIŞMALARINDA ÖNDE GELEN İSİMLER

İslamcılık düşüncesinin yayın organı olan *Sebilürreşad* Dergisi'nde makale yayımlayan yazarlar İslamî yenileşme tartışmalarına ilişkin yazılar yazmışlardır. Çalışmamızda *Sebilürreşad*'ın kurucu isimlerinden olması hasebiyle Mehmet Akif Ersoy, Ebu'l-UI'a Mardinizâde, Eşref Edip Fergan; dini yenileşmeye dair görüşleri olması nedeniyle İsmail Hakkı Bereketzâde ve Ahmed Naim Babanzâde incelemeye tabi tutulmuştur.

2.2.1. Mehmet Akif Ersoy (1873-1936)

Sebilürreşad dergisinin yazı kadrosunda İslamcı yenileşme fikirleriyle öne çıkan ilk isim; şair, yazar ve mütefekkir Mehmet Akif Ersoy'dur. İstiklal Marşı şairi Mehmet Akif Ersoy (1873-1936) Osmanlı'nın son dönemleri ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaşamış siyasî-sosyal-kültürel geçiş süreçlerine şahit olmuş yaşanan gelişmeler içerisinde faal olarak bulunmuş ve dönemin sorunlarına çözümler bulmaya çalışmıştır. Akif'in içinde yaşadığı yüzyıl sosyal, siyasî, kültürel ve ekonomik alanlarda önemli büyük değişimlerin olduğu bir dönemdir. Dünya hızlı bir değişim süreci geçirmiştir. Üç büyük imparatorluğun dağıldığı, yeni ekonomik ilişkilerin, sömürgeci tutumların öne çıktığı bu süreçte toplumsal ve siyasal bunalımlar had safhaya ulaşmıştır.⁷⁷ Böyle bir ortamda Mehmet Akif Ersoy yaşananlara kayıtsız kalmamış, kendi düşünce dünyası minvalinde yaşanan buhranlara çözüm arayışı içerisinde olmuştur.

Mehmet Akif'in hayatı dikkate alındığında din olgusunun hayatının temel taşı olduğu görülecektir. Hayatı boyunca dini kaide ve esaslara uymaya çalışmıştır. Bundan dolayı İslamcılık hakkındaki fikirleri de önem arz etmektedir. Akif'in İslamcılıkla ilgili fikirlerini bilmek için onun din anlayışının iyi bilinmesi gerekmektedir. Mehmet Akif'e göre; din toplumun kutsalıdır ve dinden soyutlanmış bir toplum mümkün değildir.

“Hangi milliyettir ki etrafında yoktur hissi din?”

⁷⁷ Needet Durak, “Mehmed Akif Ersoy'un Düşünce Dünyasında Ahlâk, Erdemler ve Medeniyet İlişkisi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37(2), 2016, 154.

En büyük akvama bir bak: Dini her şeyden metin”⁷⁸ şiirinde de dinin önemini ortaya koymaya çalışmıştır.

Mehmet Akif Ersoy’un dindarlığını Mithat Cemal Kuntay (ö.1956) şöyle tarif etmektedir: “Müslümanlığı Akif güzel diye değil doğru diye sevdi. Bu, dini pir sanatkâr gibi değil bir mütefekkir gibi sevmekteydi. Onun içindir ki Secde, Leyla, Gece, Hicran gibi ihtiyarlığında yazdığı tasavvufi şiirlerinde bile his mistisizmi değil fikir mistisizmi var. Akif tekke Müslümanı değil Cami Müslümanıdır; onda cezbeden ziyade secde var”.⁷⁹

Dinin insan için gerekliliğini vurgulayan Akif’in din hakkındaki düşüncelerini nispeten gördükten sonra onun düşünce dünyasını okumak için dönemin şartlarının iyi bilinmesi gerektiği kanaatindeyiz. Zira her fikir içinde bulunduğu zaman ve zemine göre olgunlaşmaktadır. 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde İslam âlemi, sosyal ve ekonomik olarak büyük bir buhran içerisindeydi. Mehmet Akif’in en verimli şiir ve yayım faaliyetinin görüldüğü 1908-1922 arası Osmanlı Devleti’nin buhranlı, siyasî istikrarsızlığın ve savaşların yoğun olduğu bir dönemdir. Aydınların bu buhranı aşmak için gösterdikleri gayretlerin ürünü olan ve II. Meşrutiyet’in ardından gelişme alanı bulan siyasî ve ideolojik akımlar arasında Âkif, İslâmcılık denilen cereyanının içinde yer almıştır. Böyle bir ortamda Akif, İslamcı bir fikir benimsemiş, dönemin ruhuna göre kalemini konuşturmuştur. 1873-1936 yılları Türk İslam dünyası açısından bir kimlik arayışının olduğu dönemdir. Bu çöküş beraberinde bir çözüm arayışını getirmiştir. Batı’nın ilerlemesi ve İslam toplumları üzerindeki hegemonyası, bir takım kesimler üzerinde Batı hayranlığı şeklinde kendisini göstermiştir. Batı medeniyetinin yaşanan sorunlara bir çözüm olarak sunulması ile batılılaşma kavramı hayatımıza girmiştir. Bu kavrama anti tez olarak ise çeşitli fikir akımları, mütefekkirler tarafından savunulmaya başlanmıştır. İslamcı tutumda bu fikir akımlarından birisidir.

Akif, bu söylemler karşısında İslamcı tutumu benimsemiş ve onu savunmuştur. O, batılılaşma meselesinde akılcı ve gerçekçi davranmıştır. Akif, Batı ve batılılaşma meselesine de, bazı sözde aydınlar gibi topyekûn ‘tarafdar’ veya ‘karşıt’ olmamıştır. O, Şark-İslam kültür ve medeniyeti ile Batı dünyasını yakından tanımış ve bu meseleye

⁷⁸ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, Neşre Haz: Mehmet Ertuğrul Düздаğ, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, 194.

⁷⁹ Mithat Cemal Kuntay, *Mehmet Akif Hayatı Seciyesi Sanatı*, Türkiye İş Bankası Yay., 1986, 217.

mümkün merteye gerçekçi yaklaşmış aydınlarımızdandır. Bu yüzden onun hem ‘karşıt’, hem de ‘tarafar’ olduğu hususlar ve kesimler vardır.⁸⁰ Batı’yı topyekûn reddetmek yerine bu konuda tutarlı çıkarımlarda bulunmuştur. Batı ve batılılaşmaya kapılarımızı açtığımız belki de açmak mecburiyetinde kaldığımız dönemde Mehmet Akif’i asıl endişelendiren konu, milli değerlerimizin erozyona uğrama tehlikesidir. Milli şuurdan ve milli kültürden koparak körü körüne kötü bir taklitçi olmak Akif’i asıl endişelendiren noktadır. Köksüz bir şekilde tutarsızca Batı taklidine karşıdır. Zira Ona göre bir milletin diğeri bir milleti olduğu gibi taklit etmesi mümkün değildir ve istenilen neticeyi de vermez. Hatta taklit çoğu zaman, taklit eden milleti mahva sürükler. Tekâmül safhaları, her millette, ayrı bir seyir takip eder. Her millet, kendi ruhundan kopup gelmiş olan, kendi mahiyetine göre yürümelidir.⁸¹ Ona göre bir kavmi taklit etmek felaket getirir, her milletin terakki yolunda tuttuğu yol farklıdır.⁸² Batı’nın ilmi, tekniğı, teknolojisine yönelmek gerekirken dinsizliğine; İslam’a aykırı adetlerine koşan bu zihniyet, üstelik bütün bunları “medeniyet” olarak takdime kalkışır. Mehmet Akif bu zihniyet sahiplerini şiirlerine de konu eder.

Bu züppeler acaba hangi cinsin efradı?
Kadın desen, geliyor arkasından erkek adı;
Hayır, kadın değil; erkek desen, nedir o kılık?
Demet demetken o saçlar ne muhtasar o bıyık?
Sedası baykuşa benzer, hıramı saksağana;
Hülasa, züppe demiştin ya, artık anlasana⁸³
dizeleri çarpık batılılaşmaya tenkitine örnek gösterilebilir.

Akif, taklit derecesindeki çarpık batılılaşmayı eleştirmekle birlikte Batı’nın üstün olduğu noktaları da kabul etmiştir. İlerleyebilmek için gerekli şeyleri Batı’dan yurda getirmeye taraftar olmuştur. Birçok yerde konuyla ilgili görüşlerini ifade eden şair, Batıdan nelerin nasıl alınması gerektiğini ‘Süleymaniye Kürsüsü’nde şöyle açıklamıştır.

⁸⁰ Âlim Gür; “Doğu ve Batı Dünyası Karşısında Mehmet Akif”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 4, 1997, 39.

⁸¹ Mehmet Ertuğrul Düздаğ, *Mehmet Akif Hakkında Araştırmalar*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1987, 164.

⁸² Kazım Yetiş, “Mehmet Akif’te Batı ve Batı Medeniyeti Meselesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sy. 48, 1987, 216.

⁸³ Ersoy, *Safahat*, 250.

Alınız ilmini Garb'ın alınız san'atını;
Veriniz hem de mesainize son sür'atini.⁸⁴

Mehmet Akif Ersoy, taklitçiliğe karşı çıkarak, geri kalmanın ve taklitçiliğin sebeplerini şöyle izah etmektedir: “Erbab-ı tefekkür ile avâmın arası açıktır: Mütefekkirler milletin beyni, avam ise vücududur. Bu ikisinin arası açılır da, beden beyni dinlemezse, azalara felç gelmez mi?”⁸⁵ Akif’in bu çıkarımı da bu noktada önem arz etmektedir ve üzerinde durulması gereken bir noktadır. O, Müslümanların geri kalmasında Batı zihniyetini savunan aydın kesimi eleştirmiş, onları İslami yenilenmenin karşısında bir engel olarak görmüştür. Ona göre; Osmanlı Devleti’nin son döneminde her şeyin en iyisinin Batı’da olduğu düşüncesine kapılan aydınların bu tavrı halkın tepkisine sebep olmuş, böylece aydın-halk ilişkisinde ciddi kopukluklar ortaya çıkmış ve aydın ile halk birbirinden uzaklaşmıştır. Akif, bu durumu geriliğin sebepleri arasında zikretmektedir. Aydınların taklide yönelmesi halkın hoşuna gitmemiş, halk da elindekini muhafaza etmekte aşırı davranmaya, dolayısıyla her yeniliğe karşı çıkmaya başlamıştır. Bu ikiliğin çıkmasından halktan ziyade aydınlar sorumludurlar.⁸⁶ Batı yanlısı aydınları eleştirmekle kalmayan Akif, İslamcı din adamlarını da ilerlemenin önünde bir engel olarak görmüş ve şiddetle eleştirmekten geri durmamıştır. Bu bağlamda Mehmet Akif cemaate içtimaiyat lazım olduğunu; doğuda, batıda, kuzeyde ve güneyde olan Müslümanların zulüm, perişanlık ve sefalet içinde yaşadıklarını belirtir. Dini bilmeyen, dinden anlamayan vaizlerin kürsüye çıkmalarına karşı çıkar. Ona göre vaiz milletin mазisini bilmeli, cemaati geleceğe hazırlamalıdır.⁸⁷

Akif dinde bozulmaların bir sebebi olarak da din adamlarını görür. Ona göre cahil ve bilgisiz din adamları İslam ve bilim arasında bir ayrım yaparlar. Sözde bilim adamlarının bu düşüncelerinden dolayı İslam milletleri bir ilerleme kaydedememiş, çağın gerisinde kalmıştır. Akif, cahil ve bilgisiz hocalara karşıdır. “Ömründe mektep, medrese görmeyen üç beş hadisle on şer’i masaldan başka sermayesi olmayan ümmi vaizler kürsüleri doldurduğundan beri millet, dini umacı hey’etinde, Hz. Peygamber de haşa yeniçeri ağası fitratında tahayyül etmeye başladı. İslam’ın o pak, o temiz, o nezih siması aklımızdan silindi gitti. Hiç esasa imanı olmayanları cehennemle korkutmak

⁸⁴ Ersoy, *Safahat*, 170.

⁸⁵ Düzdağ, *Mehmet Akif Hakkında Araştırmalar*, 161.

⁸⁶ Düzdağ, *Mehmet Akif Hakkında Araştırmalar*, 163.

⁸⁷ Faruk Kadri Timurtaş, *Mehmet Akif ve Cemiyetimiz*, Yağmur Yayıncılık, İstanbul 1961, 35-36.

yahut o pek çok kılığa soktukları cennetle avutmak mümkün olur mu”⁸⁸ sözleri bu eleştirilerine örnek olarak verilebilir.

Batı ve Batı karşısındaki duruşu bu şekilde olan Akif’in İslamcılık düşüncesi bağlamında Müslümanlara karşı yaptığı eleştiriler de önem arz etmektedir. Zira eserlerinde ve yazılarında sürekli ilmin gerekliliğini dillendiren Akif’e göre yanlış batılılaşmanın ve Müslümanların o zamanki durumunun sebebi bilgisizlik ve cahilliktir. *Safahat*’ın pek çok yerinde ısrarla vurgulanan Türk-İslam dünyasının içinde bulunduğu onca dertlerin ve acı gerçeklerin temelinde tembellik, cehalet ve din adına uydurulan çeşitli hurafeler bulunmaktadır. Akif, yazılarında ve şiirlerinde insanların ve toplumun içinde bulunduğu yanlış uygulamaları, bu olumsuzlukların aile, toplum ve devlet hayatındaki yansımalarını gözlemlemiş; maddi ve manevi bozulmalara nasıl yol açtığını açıkça dile getirmiştir.⁸⁹

Mehmet Akif’e göre Doğu dünyası cehalet, tefrika, ümitsizlik, batıl inanç, halkla aydınının ters düşmesi, tembellik, hissizlik, mesuliyetsizlik, yanlış tevekkül ve kader anlayışı, kendi kültür değerlerinden uzaklaşmak gibi, pek çok sebepten dolayı bu içler acısı hallere düşmüştür. ‘Fatih Kürsüsü’nde sözü yine bu meselelere getiren Akif, yer yer ironik bir yaklaşımla Doğu dünyasındaki, tembelliği ve yanlış tevekkül anlayışını şiddetle yerer.⁹⁰ “Mademki hastalık budur, tedavisi de bu istikamette olmalıdır. Bunun içindir ki Mehmet Akif, müspet ilme dayanan bir inkılap ister. Akif, manzumelerinde en açık bir biçimde ortaya serip hicvettiği Türk-İslam dünyasının içinde yüzdüğü perişanlık, sefalet, gerilik, tembellik, taassup, ye’s ve cehaletinden; yürekten ağladığı ve isyan ettiği Batı karşısındaki mağlubiyet ve zilletlerinden kurtulabilmesinin yolunu, ancak ‘inkılap’ta görür. O da inkılap ister. İhtilal değil, inkılap... Bu inkılap kısa zamanda olmayacağı gibi, Babıali basmakla da, adam asmakla da olmayacaktır. Akif, Muhammed Abduh’un savunduğu, uzun zamana, eğitim ve öğretime dayanan köklü bir inkılabın peşindedir.”⁹¹

Öte yandan Akif’e göre İslam toplumları dinin ilk halinden uzaklaşmış İslam’ı yanlış uygulama ve hurafelerle doldurmuşlardır. Bu durumun doğal bir sonucu olan,

⁸⁸ Abdülkerim Abdulkadiroğlu ve Nuran Abdulkadiroğlu, *Mehmet Akif’in Kur’an-ı Kerim’i Tefsiri Mev’ıza ve Hutbeleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1992, 58.

⁸⁹ Durak, “Mehmed Akif Ersoy’un Düşünce Dünyasında Ahlâk, Erdemler ve Medeniyet İlişkisi”, 154.

⁹⁰ Âlim Gür, “Doğu ve Batı Dünyası Karşısında Mehmet Akif”, 35.

⁹¹ İsmail Çetışli, “Batı Karşısında Mehmet Akif”, *Fırat Üniversitesi Dergisi*, 3(2), 1989, 83.

bid'at ve hurafelerle yorulmuş din anlayışının da Akif'te ciddi bir şekilde sorgulandığını görüyoruz.⁹² İslam'ın yükselişinde ilim ve terakkiye önem veren Akif, bid'at, hurafe ve taassub fikirlerini de ortaya koymaktadır. Akif'e göre geri kalmanın nedeni hiçbir şekilde din olamaz. Bunun gerçek sebepleri yolsuzluk, cehalet, adaletsizlik, siyasi hissizliktir. Bütün bunları aşmak ise ancak İslami değerler ve dine geri dönmekle mümkündür. O Batı'nın ilim ve sanatının alınmasında hiçbir sakınca görmez. Çünkü bunların evrensel değerler olduğu ve Müslümanları bulundukları geri kalmışlık durumundan kurtaracağına inanır. Fakat söz konusu sosyal ve siyasal hayat olunca, tamamen İslam dinine bağlanmak gerektiğini ısrarla vurgular.⁹³

Mehmet Akif İslamcı bir duruş benimsemekle birlikte Müslümanları da sert bir şekilde eleştirmekten geri durmamıştır. Müslümanların hiçbir hayat eseri gösteremediklerinden, İslam'ın aslından uzaklaşıldığından şikâyet etmektedir. Diğer Müslüman toplumların başına gelenlerden ibret alınması ve ferdilikten çıkıp Müslüman toplum bilinci taşınması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu düşünceler Akif'in ittihat-ı İslam'a verdiği önemi sunmak açısından önemlidir. Ona göre Müslümanlar için problem; asabiyet, tefrika, ittihat fikrinden uzaklaşmaktır. Bu konuda "*İttihat Yaşatır, Yükseltir, Tefrika Yakar, Öldürür*" başlıklı yazısı da vardır. Ona göre bizi dağıtın en önemli sebep tefrikaya düşmektir. Balkan savaşları da aramızda ki ayrışma yüzünden kaybedilmiştir. "Allahtan sonra yegâne istinatgâhımız olan o koca orduyu senelerden beridir isyan bastırmaya, memlekette kor kor olmuş tefrika yangınlarını söndürmeye mecbur etmek ızdırarında kalmasaydık askerimiz için böyle bir muvaffakiyetsizlik tasavvur olunabilir miydi? Bizi düşmanlarımızın kuvve-i külliyesi perişan etmedi; belki onların taliaları başımıza bu felaketi getirdi. Biz gözümüzü açıp onu tepelemedikten başka bilakis bütün kuvvetimizle ona zahir olduk, kendi süngümüzü kendimize çevirdik diyerek ordu içerisindeki tefrikadan yakınmıştır."⁹⁴ Akif Müslümanların pısrıklığından, Batı karşısında İslam dünyasının içine düştüğü çıkmazdan kurtulmanın ancak tecdit(yenilenme) ile mümkün olabileceği fikrini müdafaa etmiştir. O zamanının öne

⁹² Mehmet Bayyigit, "Mehmet Akif'te Din ve Toplum Sorunu", *Hakikat Adamı Mehmet Akif'e Armağan*, edt. Mehmet Bayyigit, Konya 2011, 156.

⁹³ Şakir Gözütok, "Mehmet Akif Ersoy ve İttihat Terakki İle İlişkileri"; *İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 11.

⁹⁴ Eşref Edip, *Mehmet Akif Hayatı Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, (2.b.), Sebilürreşad Neşriyatı, İstanbul 1960, 32-34.

çıkan İslamcı münevverleri ile münasebet kurmuş, onlar için yapılan tenkitleri de iftira olarak nitelendirmiştir. Bunun için *Sırat-ı Müstakîm*'de yazılar neşretmiştir.⁹⁵

Sonuç olarak; Mehmet Akif'in bu konudaki tavır ve düşüncelerini iki noktada mütalaa etmek yerinde olur: Bir; Türk-İslam âleminin içinde bulunduğu kötü durumdan kurtularak çağa ayak uydurabilmesi için Batı'nın ilmi, tekniği ve teknolojisini almak gerekir. Bunların dışında kalan özellikle milli kültürümüzü, yapımızı bozacak unsurlar için sıkı bir gümrük uygulanmalıdır. İki; Batı-Hıristiyan dünyası 'medeni' görünüşünün arkasındaki yüzüyle emperyalist ve sömürgeci. Akif, *Safahat*'ında Batı'nın medeniyet maskesiyle gizlenmiş ikinci ve asıl yüzünü göstermiştir. Bu yüz sömürgeci, emperyalist ve zalimdir. İşte bu nokta, Akif'in Batı karşısındaki tavrının diğer yönünü teşkil eder. Akif garbın sömürgeci ve emperyalist yönüne her zaman şiddetle karşı çıkmıştır. Onun için Batı ve Batı medeniyeti 'Tek dişi kalmış canavar', yüzüne tükürülecek 'maskara mahlûk', 'milletlerin en kahpesi', 'sözüne güvenilmez', 'kan emen sülûk', 'kuduz canavar', 'his yoksulu', 'sırtlan kümesi', 'hayâsız', 'hain', 'yırtıcı', 'yamyam'dır.⁹⁶ O halde Akif, medeniyete değil, medeniyet adına mazlum milletlerin sömürülmesine, ezilmesine; Batı'nın ilmine, tekniğine, teknolojisine değil taklitçiliğe, köksüzlüğe, kozmopolitliğe karşıdır.⁹⁷

Toparlamak gerekirse, Şark-İslam kültür ve medeniyeti ile Batı dünyasını yakından tanımış aydınlarımızın temsilcilerinden biri konumunda olan Akif, Doğu ve Batı meselesine mümkün mertebe peşin hükümlerden uzak ve gerçekçi bir şekilde yaklaşmaya çalışmıştır. Ona göre, çeşitli sebeplerden dolayı, bazı alanlarda, genelde Doğu'nun özelde ülkemizin Batı'dan geri kaldığı inkâr edilemez bir gerçektir. Geri kaldığımız alanlar; bilim, sanat ve teknik başlıkları altında toplanabilir. Bu yüzden de Batılılaşma kültürel bir gümrüğe tabi tutulmalı; sadece topluma yararlı olacak ve temel değerlerimizi zedelemeyecek bilim, sanat ve teknoloji alanlarındaki yenilikler alınmalıdır.⁹⁸ Ona göre Batı'nın ilim ve fenni alınmalı, Kur'an ve İslam zamanının idrakine göre yorumlanmalıdır. Akif, İslam'ı asrın idrakine sunmak için Batı'nın tekniği dışında bir şeye muhtaç olmadığımızı ifade eder.

⁹⁵ Mesut Mezkit; "Mehmet Akif'in İslamcılık Fikri ve Üstatları"; *Yeni Fikir Dergisi*, 2(5), 2010, 60.

⁹⁶ Çetişli, "Batı Karşısında Mehmet Akif", 95.

⁹⁷ Çetişli, "Batı Karşısında Mehmet Akif", 96.

⁹⁸ Gür, "Doğu ve Batı Dünyası Karşısında Mehmet Akif", 46.

Buraya kadar Mehmet Akif Ersoy'un İslami yenileşme bağlamında fikirlerini inceleyip Müslümanların Batı karşısındaki durumu üzerinden Akif'in İslamcılık hakkındaki fikirlerini analiz etmeye çalıştık. Üzerinde durulması gereken önemli bir diğer nokta da şudur; Akif her ne kadar İslamcı bir düşünceye sahip olsa da milli karaktere sahip bir mütefekkindir. Milli mücadelenin sonucunun sembolü olan İstiklal Marşı'ndaki milliyetçi söylem bunun açık örneğidir. Akif, milli mücadeleye yazdığı şiirler ile destek olmuş, her zaman Batı karşısında dik bir duruş sergilemiştir. O milli mücadele döneminde milli mücadeleyi teşvik eden konuşma ve vaazlar vermiştir. Yazılarını bu fikirde yazmıştır. Zaman zaman Eskişehir, Burdur, Sandıklı, Dinar, Afyon, Antalya, Konya, Kastamonu gibi şehirlerde halka ve diğer bazı mebuslarla beraber cephelerde askerlere hitaben Millî Mücadele'yi teşvik eden konuşma ve vaazlarda bulunmuştur. Bunların en önemlisi, meclis kararıyla gittiği Kastamonu'da Nasrullah Camii'ndeki ünlü vaazıdır. Bu vaaz, son derece ihatalı bir bakışla dünyanın siyasî vaziyetini tahlil edip Sevr Antlaşması'nın bizim için nasıl bir felâket olacağını izah eden, onu yırtıp atmayı ve Batılı sömürgecilerin karşısına iman ve silahla dikilmeyi hayatî bir mecburiyet olarak telkin edip Millî Mücadele'yi büyük bir heyecanla teşvik eden önemli bir belgedir. Bu vaaz ve diğer konuşmalar, Akif'in İstanbul'dan ayrılırken arkasından gelmesini söylediği Eşref Edip'in Kastamonu'da tekrar çıkardığı *Sebîlürreşâd*'ın üç sayısı ile Ankara'da neşredilen ilk sayısında yayımlanmıştır. Ayrıca bu sayılar ve risâle haline getirilen vaazlar birkaç defa basılarak Anadolu'nun her tarafına ve cephelere dağıtılmıştır.⁹⁹

Âkif'in temel görüşleri iki esas noktaya dayandırılabilir: 1- Millet ülküsü, 2- İslâm ülküsü. Bu iki düşünce, *Safahat*'ta iç içe olarak birbirini tamamlar. Çünkü Akif, Türk milletini, İslamlığın öncüsü, kurtarıcısı olarak benimser. Türklük yıkılırsa İslamlık da sönecektir. Türkiye İslam'ın en güçlü, en ileri ve son kalesidir. Akif'e bugün birbirine çok karıştırılan terimlerle ümmetçi diyenler vardır, ama bu terim onu anlatamaz. Akif'in davası, din çekirdeği etrafında, yani özü İslam olan bir milliyetçilik fikrinin davasıdır. O, milliyetçiliğe değil, sadece ırkçılık ve Turancılık'a karşı olmuştur. Çünkü imparatorluğun yıkılan şartları içinde bir de Türk-Arap-Arnavut gibi unsurların

⁹⁹ M. Orhan Okay, M. Ertuğrul Düzdağ, "Mehmet Akif Ersoy", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, XXVIII, 434.

kavmiyet güdüsüne kapılarak birbirlerine düşman edilmesini devleti parçalayan bir felaket gibi görmüştür.¹⁰⁰

Safahat'ta “kavmiyet” ve “milliyet” kavramlarını birbirinden ayırmış, bunlardan “ırkçılık” manasını verdiği ilkine İslam’a aykırı olduğu ve devletin parçalanmasına sebebiyet vereceği için karşı çıkmıştır.¹⁰¹ Ona göre ırkları, adetleri, gelenekleri farklı olan kavimleri Müslümanlık kardeş yapmıştır. Muhtelif kavimler içerisindeki ihtilafları yok etmiştir. Bundan dolayı ırkçılık, kavmiyetçilik bırakılıp İslam’a sarılarak kurtuluşa erilebilir. Beyazıt Camii’nde verdiği bir vaazında kavmiyet davasından, tefrikadan uzun uzadıya bahsettikten sonra; “Cemaatsiz din yaşayamaz. Dinsiz cemaat belki yaşar. İslam’ın cemaate olan ihtiyacı cemaatin İslam’a olan ihtiyacından ziyadedir. Aleyhissalatu Vesselam Efendimiz şöyle buyuruyor. “Dinin bütün ahkâmındaki ruh, cemaate vahdete sevk etmektir.” Bu söz onun İslam birliği içinde kavmiyet gayreti güdülmesinden niçin rahatsız olduğunu ve niçin korktuğunu hülasa eder.¹⁰²

Yine dönemin ihtilaflarına en çok sebebiyet veren kavmiyetçilik hakkında ki fikirlerine örnek olarak Mehmet Akif Mücadele suresi 58/20-21. ayetlerinin tefsiri ile başlayan makalesinin sonlarında: “Ey cemaati Müslimin! Siz ne Arapsınız ne Türksünüz ne de Arnavutsunuz ne Kürtsünüz ne Lazsınız, ne de Çerkezsınız. Ancak bir milletin efradısınız ki o milleti muazzama da İslam’dır. Müslümanlığa veda etmedikçe kavmiyet davasında bulunamazsınız. Kavmiyet davasına düştükçe de Müslüman olamazsınız”¹⁰³ diyerek Müslümanları birliğe çağırmış ve aralarındaki tefrikayı önlemek istemiştir. Örnek verdiğimiz şiir ve yazıları Akif’in ittihad-ı İslam’a verdiği önemi göstermektedir. Fakat Balkan savaşları, Arnavutluk’un bağımsızlığını kazanması Birinci dünya savaşında Arapların Osmanlı’ya karşı savaşması, onun İslam birliği fikri ile bağdaşmamış ve Akif’i derinden etkilemiştir. Daha geniş bir politika olarak gördüğü İttihat-ı İslam fikri bu olaylardan sonra Osmanlı ile sınırlı kalmıştır. Nitekim sonraları Akif’in siyasi duruşu ve İslam fikri, tek bir Müslüman devletine işaret eden pan-İslamcı

¹⁰⁰ İsmail Hakkı Şengüler, *Açıklamalı ve Lügatçeli Mehmed Âkif Külliyyatı*, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2000, X, 242.

¹⁰¹ Okay, M.Ertuğrul Düzdağ; “Mehmet Akif Ersoy”, 436.

¹⁰² Abdülkerim Abdulkadiroğlu ve Nuran Abdulkadiroğlu, *Mehmet Akif Ersoy’un Makaleleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara 1987, 204.

¹⁰³ Abdulkadiroğlu, *Mehmet Akif’in Kur’an-ı Kerim’i Tefsiri Mev’ıza ve Hutbeleri*, 78-79.

olmaktan çok, imparatorluğun Müslüman unsurlarının ittihadına yönelmiştir.¹⁰⁴ Ona göre tek çare İttihat-ı İslam'dır. Müslümanlar bu şekilde içine düştükleri çukurdan çıkabileceklerdir. Bunun yolu ise azim ve kararlılık ile çalışmak, İslam'ın emirlerine riayet etmek, yasaklarından kaçınmak, kendilerinin nasıl bu hale düştüklerini sorgulamaktan geçmektedir. Mehmet Akif, İslamcılığa yönelik fikirlerinde çeşitli çözüm arayışlarında da olmuştur. Örneğin; muhtelif kavimlerden meydana gelen Osmanlı İmparatorluğu'nda bu kavimlerin nasıl ilerleyeceklerinin ve ne yapmaları gerektiğinin yol haritasını çizmiştir. Bu konuda: “Her kavmin lisan ve maarif sahasındaki kalkınmasını, o kavme mensup âlim ve akillere bırakalım. Bunlar kendi kavimlerini en ileri seviyeye getirmeye çalışsınlar. Çalışmaların bir görüşe göre hazırlanması için bunlar payitahtta bir heyet teşkil etsinler ve aynı esaslardan hareket edilsin¹⁰⁵ demiş fakat bu düşüncesinde bir fikirden öteye gidememiştir.

Akif savunduğu fikirlerin neticesini alamayınca bir hayal kırıklığına uğramıştır. Ekim 1923'te Abbas Halim Paşa (ö.1934)'nın daveti üzerine Mısır'a giden Akif'in bu daveti kabulünde, kazanılan Millî Mücadele'den sonra ümit ettiği İslam birliği ve bu birlikte Türkiye'nin önemli rol oynaması gerektiği idealinin gerçekleşmemesinin doğurduğu hayal kırıklığının büyük tesiri olmuştur. İki yıl kışları Mısır'da geçirip yazları Türkiye'ye döndüyse de 1925'in sonundan itibaren sürekli Mısır'da kalmıştır. Hak ettiği emekli maaşının bağlanmamasından doğan geçim sıkıntısı ve hükümetin muhalif kabul ettiği birçok fikir ve siyaset adamı arasında kendisinin de polis takibine alınmasının ağırlığına gitmiş olması önemli rol oynamıştır. Ayrıca bu yılın başında çıkan Şeyh Said isyanı vesilesiyle hükümet muhalifler üzerine baskı kurmuş, aralarında *Sebilürreşad*'ın da yer aldığı pek çok dergi ve gazeteyi kapatarak sahiplerini ve bazı yazarlarını İstiklal mahkemelerine sevk etmiştir.¹⁰⁶

2.2.2. Eşref Edip Fergan (1882-1971)

Sebilürreşad Dergisi'nin yayın kurulunda İslamcı yenileşme fikirleriyle dikkat çeken bir diğer isim de Eşref Edip Fergan'dır. Eşref Edip'in yazarlık hayatında yazılarının omurgasını “İslamcılık” olarak ifade edilen dünya görüşü oluşturur. Fergan,

¹⁰⁴ Efcan İnceoğlu, *Türkiye'de Siyasal İslamcılığın Evrimi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009, 20.

¹⁰⁵ Mehmed Akif Ersoy, “Köy Hocası”, *Sebilürreşad*, 15(382), 332

¹⁰⁶ Okay, Düzağ, “Mehmet Akif Ersoy”, 434.

İslamcı zihniyeti savunup Batı hayranlığını eleştirmek amacıyla dergi yayıncılığına yönelip Ebül’ulâ Mardin, Mehmed Akif Ersoy, Mûsâ Kâzım ve Mahmud Esad gibi İslâmcı düşüncenin önde gelen bazı şahsiyetlerinin desteğiyle *Sırât-ı Müstakîm* adıyla dergi çıkarmaya karar vermiştir. Bu girişim İslamcı yenileşme adına iddialı bir adımdır. Zira İslâmcılık düşüncesi, Osmanlı toplumunda bir basın kurumu aracılığıyla ifadesini ilk olarak Eşref Edip yönetiminde yayımlanan *Sırât-ı Müstakîm Mecmuası* aracılığıyla bulur.¹⁰⁷

14 Ağustos 1324 (1908) tarihinde Ebu’l-Ula Zeyn’el-Abidin Mardin ve Hafız Eşref Edib (Fergan)’in sahipliğinde “İttihad-ı İslam” düşüncesinin yayın organı şeklinde intişar eden mecmua, çok güçlü bir muharrir kadrosuyla yayın hayatına başlamıştır.¹⁰⁸ Bu noktada belirtmek gerekir ki, II. Meşrutiyet’in ilanı ile fikri bir özgürleşme süreci ve ortamı oluşmuştur. Zira öncesinde Sultan II. Abdülhamid iktidarı sürecinde İttihad-ı İslam (Panislamizm) düşüncesi devlet politikası haline getirilmesine karşın, diğer fikir akımları gibi, İslamcılar da fikir ve görüşlerini ifadeden mahrum bırakılmış, onlar da II. Meşrutiyet’in ilanından sonra düşüncelerini serdedebilmişlerdir. II. Meşrutiyetin ilanı, beraberinde getirdiği “hürriyet ve müsavat” ortamı münasebetiyle bütün fikir akımları tarafından coşkuyla karşılanmış, çok geçmeden de Osmanlı matbuat hayatında ancak “patlama” sözcüğüyle ifade edilebilecek bir hareketlilik görülmüştür. İslamcılık da bu özgürleşme ortamından payını almıştır. Nitekim II. Meşrutiyet’in ilk bir buçuk ayı içerisinde iki yüzü aşkın gazete ve mecmuanın yayınlanması bunun bariz bir işaretidir.¹⁰⁹

Yayın hayatına başladıktan sonra derginin yazarları, yaşanan süreçlerde düşüncelerini faal olarak dergide dillendirmişlerdir. Mesela Birinci Dünya Savaşı sırasında *Sebilürreşad*’ın muharrir kadrosuyla birlikte İttihad ve Terakki’nin baskılarına aldırmadan “İttihad-ı İslam” fikriyatını savunmayı sürdüren Eşref Edib, bu dönemde iyice artan “Garpçılık-Batıcılık” ideolojilerine başta mecmuanın başmuharriri Mehmed Akif olmak üzere, *Sebilürreşad* muharrirleriyle birlikte karşı çıkar. O, İslamcılık akımının bir temsilcisi olarak gördüğü *Sebilürreşad* dergisine sıkı sıkıya bağlıdır.

¹⁰⁷ İsmail Kara, “Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 1”, (2. Bs.), Pınar Yayınları, İstanbul 1987, 9.

¹⁰⁸ Fahrettin Gün; “Eşref Edip Fergan’ın Hayatı Eserleri Sırat-ı Müstakim-Sebilürreşad Mecmuası, İslam’ı Uyandırma”; *Çok Partili Yaşama Geçilirken İslamcı Düşünce ve Dergiler*, edt: Lütfi Sunar, II, 252.

¹⁰⁹ Gün; “Eşref Edip Fergan’ın Hayatı Eserleri Sırat-ı Müstakim-Sebilürreşad Mecmuası”, 251.

fikirlerini neşretmek için bu dergiyi bir araç olarak görür. Fergan’a göre; “İşte İslâm davası, Sebilürreşad’ın yarım asırdır takip ettiği dava budur. Muarızlarla esas çarpışma sahası da budur. Bu itibarla Sebilürreşad’ı alelâde bir mecmuadan ziyade, İslâm’dan, milli ruhtan uzaklaşma hareketi karşısında mevki alan İslâmi bir müessese telâkki ve kabul etmek daha doğru olur.”¹¹⁰

Eşref Edip Fergan da tıpkı dava arkadaşı Mehmet Akif gibi Müslümanların geri kalmasının sebebi olarak cehaleti görür. “Biz dini kitaplardan değil, âbâ ve ecdadımızın ef’al ve hareketinden öğrenmiştiz. O suretle hâsıl olan malumatımızı kitap şeklinde neşre de cür’et-yâb olmuşuz (cüret etmişiz). Herkes şahsiyetine, muhitine tabiiyetten âzâde kalmamış. Herkes kendinde müçtehid derecesinde bir ıtlâ’ (heves) görmüş. Fakat söylediklerini mütâlaât-ı şahsiyyeye binaen (söylediklerinin, şahsî düşüncesi olduğunu ifade ederek) değil din namına söylemiş, indi bir takım kuyûdât vaz’ etmiş. Bunun neticesi olarak ne fikirler der-meyan edilmiş, ne beyhude münakaşalar cereyan etmiş. Anlaşamadık, hâlâ da anlayamıyoruz!”¹¹¹

Diğer bir husus ise, Eşref Edip dinin fütuhatıyla fazla ilgilenilmesinden yakınmakta, bunun terakkiye engel olduğunu düşünmektedir. Ona göre bu kısır tartışmaları bırakarak, cehaletten kurtularak İslam için çalışmalıyız. “Zira itiraf edelim, pek gerideyiz. Sebeb-i hilkatimizi, vazife-i hayatiyemizi düşünelim. Birbirimizle uğraşmakta faide yok. Âhiret için çalışanları sofuluk, budalalıkla itham; dünya için uğraşanları tahtie etmek pek büyük cehalet! Dünya da ahiret de bizim değil mi? Hem hayat-ı fâniye hem hayat-ı ebediyemiz için çalışalım...”¹¹²

O salt batılılaşmanın her zaman karşısında olmakla beraber Batı’nın ilim ve disiplinini alma noktasında Batı’ya karşı olmamıştır. Eşref Edip ve genel olarak *Sebilürreşad* tahrir ekibi, “tercihini bütünüyle batılılaşmaktan yana koyan ve bu çerçevede din ve milliyeti ikinci ve daha geri sıralara iten bir fikrî akım”¹¹³ olarak batıcılık akımına karşı olmuşlardır. Eşref Edip’e göre Batı’yı körü körüne taklitçilik bu memleket için bir felaket sebebidir. Tanzimat devrinden beri süregelen “Batılılaşma”

¹¹⁰ Eşref Edib, “Sebilürreşad’ın Elinci Yıldönümü”, *Yeni Sebilürreşad*, 12 (276), 10.

¹¹¹ Eşref Edib, “Anlaşamadık Hala da Anlayamıyoruz”, *Sırât-ı Müstakîm*, 1 (10), 159.

¹¹² Eşref Edib, “Anlaşamadık Hala da Anlayamıyoruz”, 160.

¹¹³ Kara *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi* 1, 160.

hareketinin amacı Türkleri Hristiyanlaştırmaktır.¹¹⁴ Batılı milletlerin tek amacı, bizim maddî ve manevî bakımdan terakkimize mani olarak bizi tarih sahnesinden silmektir.¹¹⁵ Eşref Edip'in *İslam Dünyasını Saran Tehlikeler* adlı makalesi düşüncelerinin özeti mahiyetindedir. İslam dünyasını saran tehlikeleri ele aldığı bu makalede İslamcı fikirlerinin izlerini görebiliriz. Ona göre, "Müslüman milletler maalesef millî ve modern bir maarif ve terbiye sisteminden mahrumdurlar. Ya Garp taklidi yarım yamalak mektepler yahut bugünün ihtiyaçlarına cevap veremeyen pek eski tarzda medreselerle İslâm âlemi muhtaç olduğu aydınlığı bulamamaktadır."¹¹⁶

İslamcı fikirleriyle şöhret bulsa da Eşref Edip Fergan, Milli Mücadele döneminde de faal olarak yer almış ve birlik olmanın yollarını aramıştır. O, tıpkı Akif gibi, kavmiyetçiliğe karşı olup milli değerler etrafında bütünleşmeyi savunmuştur. Bu milli değerlerin en önemlisi de İslamiyet'tir. Eşref Edip'e göre Türkçülük ancak İslam'la bütünleştğinde bir anlam kazanır. Ona göre Türklüğün değeri asırlarca İslam'ın bayraktarlığını yapmalarından ileri gelmektedir. İttihat ve Terakkî yönetiminin I. Dünya Savaşı sırasındaki baskısının matbuata da yansımaya rağmen Eşref Edip, Batıcılara karşı İslâm birliği ideolojisini çekinmeden savunmuştur. Savaşın sona ermesiyle gelen parçalanma ve dağılma döneminde işgal altındaki İstanbul'da yeniden yayımladığı *Sebilürreşad*'da başta Abdullah Cevdet olmak üzere "Asrîlik" ve "Garpcılık" taraftarları ile mücadeleye devam etmiştir. Mütareke döneminde ve İstiklâl Savaşı yıllarında ülkenin kurtuluşu için Mehmed Akif'le beraber yayın yoluyla olduğu kadar fikrî çalışmaları ile de Millî Mücadele'ye katılmıştır.¹¹⁷

Eşref Edib'in milli mücadele döneminde Kastamonu ziyareti onun tutumunu örnekler niteliktedir. O, bu ziyareti sırasında Kastamonu halkının, ülkenin içinde bulunduğu vahim durumdan habersiz olduğunu görerek, şehrin ileri gelenlerini teşvik ve ikna ile "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti"ni harekete geçirir; beyannameler yazarak halkı Milli Mücadele doğrultusunda örgütler. Fakat Eşref Edib'in bu faaliyetleri vehimli olan Kastamonu Valisi Cemal Bey tarafından (Eşref Edib'in Kastamonu'ya kendi yerine vali

¹¹⁴ Eşref Edib, "Garblılaşıma Hareketinde Hristiyanlaşma da Var mıdır?", *Yeni Sebilürreşad*, 1 (146-147); Ayrıca bkz: Eşref Edib, "Tanzimatçılık Bu Memleket İçin Mahz-ı Felâket Olmuştur", *Sebilürreşad*, 19 (486), 192-200.

¹¹⁵ Bkz: Eşref Edib, "Avrupalılar Osmanlı Devletini Nasıl Çöktürdüler", *Yeni Sebilürreşad*, 3-6 (54-147).

¹¹⁶ Eşref Edib, "İslam Dünyasını Saran Tehlikeler", *Yeni Sebilürreşad*, 10 (250), 386.

¹¹⁷ Sadık Albayrak, "Eşref Edip", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, XI, 473.

olacağı vehmiyle) Ankara'ya "Milli Mücadele'ye karşı bir hareket hazırlığı şeklinde" ihbar edilir. Bu asılsız ihbar üzerine Ankara yönetimi Muhyiddin Paşa'yı olağanüstü yetkiyle Kastamonu'ya gönderir. Bu süreçte Eşref Edib Sinop'a sürülür.¹¹⁸ Eşref Edip'e ait aşağıda yer alan ifadeler, onun düşünce yapısı hakkında fikir vermek bakımından dikkat çekicidir:

"Milletlerin fikir ve ruh uyanışı kolay değildir. Uzun yıllar sürer. Bazen milli şuurun husulü asırlara ihtiyaç gösterir. Bu yolda çalışanlarda yeis ve fütur olmaz. Ekilen ağaçların meyvesini bazen gelecek nesiller idrak eder. Bahçıvanın vazifesi ağaç yetiştirmekte kusur etmemektir."¹¹⁹

Sonuç olarak Eşref Edip ve öncü olduğu *Sebilürreşad* dergisi her ne kadar İslamcı zihniyetin temsilcileri olsa da milliyetçi bir çizgi de tutmuştur. Hatta denilebilir ki; "İslâmcı-Türkçü bir çizgiyi benimseyen *İslâm Mecmuası* ile milliyetçi-Türkçü bir politikayla yola çıkan *Türk Yurdu* mecmuaları büyük ölçüde *Sırât-ı Müstakîm*'den doğmuşlardır. Bu iki derginin en önemli yazarları II. Meşrutiyet devrinin ilk yıllarında kaliteli ürünlerini *Sırât-ı Müstakîm*'de vermişlerdir."¹²⁰

2.2.3. Ebül'ulâ Mardin (1881-1957)

Sebilürreşad Dergisi'nin yayın kadrosunda bulunan Ebül'ulâ Mardinizade, İslamcı yenileşme fikirleriyle dikkat çeken bir diğer isimdir. Ebül'ulâ Mardin, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden 1950'li yılların ortalarına kadar pek çok eser ortaya koymuş, İslam hukuku ile modern hukuk arasında köprü görevi gören bir hukukçudur. İslamcı çizginin temsilcisi konumundaki *Sırât-ı Müstakîm* ve sadece hukuk alanındaki makalelerinden oluşan *Kelime-i Tayyibe* (1912-1913) adlı dergiyi yayımlamış, bu dergilerin kuruculuğunu üstlenmiştir. *Kelime-i Tayyibe* dergisinin kapanmasından iki yıl sonra *İslam Mecmuası* yayın kurulunda görev almaya başlamış, hem İmparatorluk hem de Cumhuriyet döneminde hukuk hocalığı yapmış, son dönemlerinde ise *Huzur Dersleri* adlı kitabını hazırlamıştır. Ebül'ulâ Mardin Türk modernleşmesinin kırılma noktasına bizzat şahitlik etmiş önemli bir yenileşme siması olmasına rağmen hakkında bir çalışma

¹¹⁸ Gün; "Eşref Edip Fergan'ın Hayatı Eserleri Sırat-ı Müstakim-Sebilürreşad Mecmuası", 259.

¹¹⁹ Eşref Edib, "Sebilürreşad'ın Elinci Yıldönümü", *Yeni Sebilürreşad*, 12 (276), 10.

¹²⁰ İsmail Kara, "İslâmcılık", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Risale Yayınları, İstanbul 1990, II/26.

ne yazık ki yapılmamıştır. Onun İslami yenileşmeye dair fikirlerine kaleme aldığı yazılardan ulaşılmaya çalıştık.

Osmanlı döneminde köklü bir eğitim gören ve İslâm hukukuna vâkıf olan Ebü'l-Ulâ Mardin, yıllarca hukuk eğitimi yanında adlî ve idarî tatbikatın içinde bulunması, Osmanlı hukukundan başka Batı hukukunu ve pozitif Türk hukukunu da bilmesiyle dikkati çeker. Bu bakımdan arazi, evkaf, *Mecelle* ve medenî hukuka dair yazıları, Osmanlı hukuku ve modern Türk hukukuna geçişle ilgili tespitleri ayrı bir ehemmiyet arz eder.¹²¹ Onun İslam hukukundan sonra yeni Türk hukukuna geçişte önemli katkıları olmuştur. Zira eski ve yeni hukuku ayrıntıları ile bilmesi bu sancılı süreçte odak bir isim olmasını sağlamıştır.

Ebül'ulâ Mardin, II. Meşrutiyet'in hemen sonrasında İslâmcılık akımının en önemli yayın organlarından biri, belki de en önemlisi olan *Sırât-ı Müstakîm* dergisinin kurucusudur. Bu faaliyet, Ebül'ulâ Mardin'in toplumsal hayata müdahale etme ve aynı zamanda toplumu kendi döneminde modern denebilecek bir şekilde bilinçlendirme çabası olarak görülmelidir. Fikirlerini bütünüyle Batı'dan alarak, Batılı düşünürlerin fikirlerini yurdumuzda savunması söz konusu değildir; fakat günün sorunlarına çözüm bulma çabası ve bu çabayı dergi aracılığıyla toplumla paylaşma isteği modern bir tutum alıştır. Özellikle bu yönüyle Ebül'ulâ Mardin'i, "İslâmcı aydın" sıfatı ile nitelendirmek de mümkündür.¹²²

Ebül'ulâ Mardin dergide hukukçu vasfıyla yazılar yazmış, hukukta yapılan yenileşmeye dair fikirleriyle dikkat çekmiştir. Ebül'ulâ Mardin, II. Meşrutiyet'in ilânı ile birlikte Sultan Abdülhamid'i ve yönetim anlayışını oldukça sert bir şekilde eleştirmiş ve bu eleştirilerini de *Sırât-ı Müstakîm* dergisi aracılığıyla ortaya koymuştur. İstibdat eleştirisi yapıp toplumu bilinçlendirme, belli toplumsal sorunları yine bu dergi vasıtasıyla irdeleme çabası içerisinde olmuştur. Bundan dolayı dergideki yazıları dönemin siyasi-sosyal yapısını anlamamız açısından önemlidir. *Sırat-ı Müstakim* dergisinde fikirlerini yazan İslamcı düşünürler yönetim biçimine ilişkin görüşlerini şer'i hükümlerle açıklama yoluna gitmişlerdir. Ebül'ulâ Mardin de dergideki ilk yazısı olan *Sûre-i Şura* adlı makalesinde bu durumu ele almıştır. Ebül'ulâ Mardin'in, bu yazıyı

¹²¹ Cevdet Yavuz, "Ebül'Ula Mardin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, X, 363.

¹²² Serdar Sezer Şimşek, *Ebu'l Ula Mardin'in Türk Toplum Düşüncesindeki Yeri ve Önemi*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, İstanbul 2014, 6.

kaleme almasının esas nedeni, meşveret usulünün şer'an meşru olduğunu ortaya koymaktır. Ebül'ulâ Mardin şöyle demektedir:

*“Usûl-i meşveret şer'an me'mûrun-bih olduğu gibi İslâmiyet'in hayru'l-kurûn olmak şerefiyle mümtâz olan feyizli devirlerinde mesâ'il-i mu'dilenin halli için dâima tevessül olunur bir habl-i metîn-i i'tisâm idi. Şerî'at-i garrâ bu ka'ide-i celîleyi öyle bir mertebe-i kemâle is'ad etmiştir ki lâfz-ı güzîn-i islâmiyyet bi-tariki'l-iltizâm usûl-i meşverete delâlet eylediği gibi hilafet-i İslâmiyye şekli meşrûtiyetin en parlak misâlini irâ'e eylemektedir.”*¹²³

*“Bütün âlem-i İslâm'ın medâr-ı iftihârı olan Üstâd-ı muhterem fâzıl-ı şehir Manastırlı İsmâil Hakkı Efendi hazretleri id-i ekber-i ümmetin usbû'-i devrîsi olan Cum'a günü Ayasofya Câmi'-i Şerîfi'nde umum beşeriyete min kıbeli'r-rahman ihsân buyurulmuş olan hukuk-ı esâsiyye ve asliyyeyi -ki muhafazası için her türlü fedâkarlığı icrâ edeceğimizi bugün te'ahhüd ediyoruz -Şerîat-i İslâmiyye'nin ne sûretle te'yîd ve takviye buyurmuş olduğunu kendilerine hâs olan bir talâkat-ı beyân ile îzâh buyurdular.”*¹²⁴

Mardin bu yazısında İslam hukukunun esasını her türlü koruyacağını, bunun için her türlü fedakârlığı yapacağını ifade etmektedir.

Dergide ki diğer yazısı Muhtelit Mahkemeler'de ise mahkemelerde yabancı hâkim tayin edilmesi durumunu eleştirir. Şöyle demektedir:

*“Mahkemelerimize ecnebî hâkim ta'yîni fikri de bu kabîlden bir zelledir. Hukuk mesleği müntemîleri bu nazariyeye i'tirâz ile beraber şu zelleyi şâyân-ı esefbuluyorlar... Yaldızlanmak istenilen mülâhaza-i vâkı'a yine imtiyâzât-ı ecnebiyyeyi vikâye sûretiyle neticeleniyor. Devr-i istibdâdda bile tasavvurundan tedhiş olunan şu hâkimiyet-iecnebiye kaziyesi devr-i hürriyetde nasıl cây-i kabûl bulabiliyor buna aklımız ermez... Lisân-ı resmîye vâkıf, ahkâm-ı kanûniyyemizi ârif bu kadar ecnebî hâkim bulabilecek miyiz? Belçikalı, Hollandalı, İsviçreli mösyöler gidip bilfarz Hakkâri, Dersim livâlarında ifayı vazîfe edecekler mi?”*¹²⁵

¹²³ Ebu'l-Ulâ Mardinîzâde, “Sûre-i Şûrâ”, *Sırât-ı Müstakîm*, 1 (1), 7.

¹²⁴ Ebu'l-Ulâ Mardinîzâde:, “Sûre-i Şûrâ”, *Sırât-ı Müstakîm*, 1(1), 7.

¹²⁵ Ebu'l-Ulâ Mardinîzâde:, “Muhtelit Mahkemeler”, *Sırât-ı Müstakîm*, 1 (11), 165.

Ebül'ulâ Mardin için yabancı hâkimlerin mahkemelerimizde görev yapması “doğrudan doğruya devletimizin hakk-ı istiklâlini muhildir.”¹²⁶

Ebül'ulâ Mardin *Sebilürreşad* dergisinde yer alan *Muhtelit Makaleler* adlı yazısında hukuka dair önemli başka görüşleri de vardır. Örneğin; Mecelle ile ilgili olarak; “Bu kanûn-ı celîlin menâbi'i ise müdevvenât- ı ecnebiye değildir, ahkâm-ı fıkhiyyedir. Bugün ve ilâ mâşâ'allâh ihtiyâcâtımızı te'mîne bâliğan-mâ-belağ kifâyet eder. Kanun-ı medenîmizin yeniden tedvinine lüzûm var mıdır? Bugün Mecelle'mizin ihtiyâcâtımıza kifâyetini yalnız bazı garazkâr muharrirler kabul etmek istemiyor”¹²⁷ diyerek hukukun yabancı kaynaklı olmamasını vurgulamış, İslami bir anayasa olan Mecelle'nin geçerli olması gerektiğini savunmuştur. Bu yeni dönemde hukukun medenileşmesi demek, batılılaşması ile eş anlamlıdır. Mardin ise Batı kaynaklı bir hukuk sistemini tasvip etmemektedir. Bu noktada Ebül'ulâ Mardin'in, tamamen Batı'dan iktibas edilmiş bir medeni kanun oluşturulması fikrine karşı, kaynağı fıkıh olan Mecelle'yi yenilemeye yönelik girişimi onun İslamcı zihniyetini ve İslamî yenilenmeye bakışını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

1909 yılında hukuk sisteminin Avrupalı hukuk sistemlerine göre yeniden reformuna yönelik girişimlerine karşı İslamcı ulema, Mecelle'nin genişletilmesi yoluna başvurmuştur. Ebül'ulâ Mardin bu girişimi olumlu karşılamış, bu çalışmanın işin ehli bir grup âlim tarafından yapılması gerektiğini savunmuştur: “*Memâlikin kâffesinde iştihar eden güzîde fikhânı dahi davet edileceğini ümid ediyoruz*”¹²⁸ diyerek bu isteğini dile getirmektedir. Ebül'ulâ Mardin Mecelle Cemiyetini yeniden faaliyete geçirip Mecelle'yi yenileştirmek istemişse de bu girişimi sonuç vermemiştir. Mecelle'yi tecdit etme yolunda attığı bu adım, onun İslami yenileşmeye verdiği önemi göstermesi açısından önemlidir. *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa* adlı eserinde Mardin şöyle söylemektedir: “İkinci Abdülhamid'e verilen bir jurnal memlekete çok değerli hizmetler ifasına muvaffak olan bu güzide cemiyeti bir an içinde dağıttı. Cemiyete ait bütün izler silindi, dosyalar alındı. Meşrutiyetin ilânından sonra Şeyhülislâm Hayri Efendi merhum, meşihat-i devresinde bu Cemiyetin yeniden ihyasını düşünmüştü. O sırada Meşihat müsteşarı bulunuyordum. Bu bapta malûmat toplamaya

¹²⁶ Ebu'l-Ulâ Mardinîzâde: “Muhtelit Mahkemeler” s. 156.

¹²⁷ Ebu'l-Ulâ Mardinîzâde: “Muhtelit Mahkemeler”, 157.

¹²⁸ Ebu'l-Ulâ Mardinîzâde: “Şeriata Hizmet: Mecelle Cemiyeti”, *Sırât-ı Müstakîm*, 3 (55), 43.

çalıştım. Cemiyetin ilgasına dair Meşihat dairesinde hiçbir kayıt bulduramadım. Binaenaleyh Cemiyetin devam edip etmediğini dairece resmen tesbit mümkün olamadı. Devletin h. 1306 yılına ait salnamesinde Meşihat dairelerinden biri olarak gösterilen Mecelle Cemiyeti'nden h. 1307 yılındaki salnamede eser yoktur. Ne olmuş ise bu 1306 senesinde olmuştu. Babıâli'de yaptırdığımız araştırmalar da o sırada netice vermeyince Hayri Efendi merhum Cemiyeti kurmaktan vazgeçti. Fetvahanede Heyet-i İftaiye adı ile bir teşkilât yaparak yalnız Hanefî mezhebi hükümlerinden değil, Malikî, Şafîî, Hanbelî mezheplerinden de istifade suretiyle nasa erfak ve asrın maslahatına evfak bazı gayri mektup hükümler hakkında resen iradeler aldı. Acil ihtiyaçlar bu yolda tatmin edildi.”¹²⁹

Cumhuriyet döneminde Türk Medeni Kanunun 4 Ekim 1926'da yürürlüğe girmesiyle Mecelle yürürlükten kaldırılmıştır. Yeni Türk Medeni Kanunu kaynağını İslam hukukundan değil, Batı hukukundan-özellikle İsviçre Medeni Hukuk'undan almıştır. İsviçre Medeni kanununun ülke şartlarına uyarlanması ve tercüme edilmesi için bir komisyon kurulmuştur. Ebül'ulâ Mardin'de bu komisyon üyelerindendir. Buradaki vazifesiyle ilgili olarak “İsviçre Medenî Kanunu'nu bünyemize ve ihtiyaçlarımıza göre adapte etmek üzere kurulan bütün ilmî komisyonlarda çalıştım.”¹³⁰ demiştir. Ebül'ulâ Mardin'e göre medeni kanunumuzun “dinî hükümlerle alâkası yoktur, içtimaî, iktisadî ihtiyaçların mahsulüdür, lâiktir.”¹³¹ Ona göre Medeni Kanun'un “mahiyeti ne dinin vücuduyla ve ne de ademiyle meşguldür. Bir hüküm, mücerret dinî hüküm olduğu için kabul edilmiş değildir. Keza bir hüküm, mücerret dine muhalif olsun diye de kabul edilmiş değildir. Hükümler din düşüncelerinden tamamen azade olarak tedvin edilmiştir.”¹³² Bu fikirlerinden onun laikliğe karşı olmadığı sonucu çıkarılabilir. Nitekim Ebül'ulâ Mardin'e göre yeni medeni kanunun İslam hükümlerini ortadan kaldırma amacı söz konusu değildir.¹³³

Öte yandan Mardin'in laiklik karşısındaki tutumu bu politikayla güdülen amaca göre değişmektedir. Zira medeni hukukumuzun laikleşmesi durumunu dine muhalif olarak görmezken 1915'ten itibaren Şeyhülislam'ın yetkilerinin tanım ve sınırlarının

¹²⁹ Ebül-Ulâ Mardinizâde: *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, TDV. Yay. Ankara 1996, 152-153.

¹³⁰ Yusuf Mardin, *Kocataş Yalısı Anıları*, 2. b., Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2012, 40.

¹³¹ Ebü'l Ula Mardinizâde, *Hukuku Medeniye Dersleri*, Umumi Zabıta, Şahsın Hukuku, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul 1928, I, 79.

¹³² Ebü'l Ula Mardinizâde, *Hukuku Medeniye Dersleri*, 79.

¹³³ Ebü'l Ula Mardinizâde, *Hukuku Medeniye Dersleri*, 20.

yeniden belirtilmesi, Şer'iyye mahkemelerinin Adliye nezaretine devredilmesi, Evkaf nezaretine bağlı mekteplerin maarif nezaretine bağlanması Şeyhülislam müsteşarı görevinde ve derginin yayın kurulunda bulunan Ebül'ulâ Mardin tarafından hoş karşılanmamıştır. Devletin laikleştirilmesi politikası¹³⁴ güdüldüğü endişesiyle Mardin bu görevinden istifa etmiştir. Kanaatimizce bu örnek olay da onun İslamcılığa ve moderniteye bakışına bir örnek teşkil etmektedir. Ebül'lulâ Mardin laikliğe değil laiklik adı altında dini kurumların lağv edilmesine karşıdır denilebilir.

Ebül'ulâ Mardin'in meşihat müsteşarlığı yaptığı dönemde *Ceride-i İlmiyye* ve *İlmiyye Salnamesi* neşredilmiştir. “Ceride-i İlmiyye, Bab-ı Meşihat ile buna bağlı kuruluşlardan Fetvahane ve şer'i mahkemelerin dini meselelerle ilgili fetva, hüküm ve kararlarının, medrese ve tekkelerle Dar'ül-Hikmet'ül-İslamiyye gibi dini kuruluşlara ait talimat, nizamname ve haberlerin duyurulması maksadıyla yayınlanmıştır.”¹³⁵ Halkın meşihat makamına sorduğu soruları yanıtlayan dergi önem arz etmektedir. Müslümanların dini ve dünyevi maslahatlarını kolaylaştırmaya da hizmet edecek olan Ceride-i İlmiyye'de ehil kimseler tarafından yayınlanacak makalelerin, Müslümanların bilgi seviyesini yükseltmeleri hedeflenmiştir.”¹³⁶ Meşihat mektupçusu görevinde bulunun Ebül'ulâ Mardin, bu sancılı geçiş sürecinde toplumun sağlıklı din bilgisine ulaşmasını sağlayarak İslam yanlısı bir tutum sergilemiştir. Sergilediği bu tutum da onun İslam'a ve İslamcılığa bakışını sergilemek açısından bir diğer önemli örnektir.

Ebül'ulâ Mardin'in Meşihat mektupçuluğu görevini yürüttüğü sıralarda *Ceride-i İlmiyye*'de yayımlanan en önemli fetva şüphesiz ki, *Cihad-ı Ekber* fetvasıdır. İttihatçılar, İttihad-ı İslâm fikrini son olarak ciddi bir şekilde *Cihâd-ı Ekber* fetvalarıyla hayata geçirmişlerdir.¹³⁷ Böyle bir fetvanın ilan edildiği camiada bulunması Mardin'in safını belli etmesi açısından da önem arz etmektedir.

Ebül'ulâ Mardin Cumhuriyet döneminde ise sahada aktif olarak rol almamış daha çok hukuk hocalığı yapmıştır. Bu durumu bu dönemdeki birlikte çalıştığı pek çok düşünürün yeni dönemde statü kaybına uğraması hatta bertaraf edilmeleriyle de

¹³⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: Amit, Bein, *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti: Değişimin Failleri ve Geleneğin Muhafızları*, Çev. Bülent Üçpınar, Yay. Haz.: Hamdi Can Tuncer, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013, 71.

¹³⁵ Nesimi Yazıcı, “Ceride-i İlmiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VII, 407.

¹³⁶ “*Ceride-i İlmiyye Fetvaları*”, (Yay. Haz: İsmail Cebeci), Klasik Yayınları, İstanbul 2009, 16.

¹³⁷ İsmail Kara, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İslamcılık Tartışmaları” *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, V/1413.

yakından ilgilidir. Örneğin; Eşref Edip'in İstiklâl Mahkemeleri'nde yargılanması ve *Sebilürreşad* dergisinin de 1925 senesinde yayın faaliyetine son verilmesi söz konusudur. Bu gibi örneklerle çokça rastlanabildiği erken Cumhuriyet döneminde pek çok İslâmcı düşünür açık yorumlarını ve çalışmalarını azaltmış ve zayıflatmıştır.¹³⁸

2.2.4. İsmail Hakkı Bereketzâde (1851-1918)

İslamî yenileşme hareketinde öne çıkan isimlerden Bereketzâde İsmail Hakkı, dört padişah (Sultan Abdülaziz, V. Murat, II. Abdülhamit, Mehmet Reşat) ve kısmen İttihat ve Terakki dönemine tanıklık etmiş son dönem Osmanlı âlimlerindendir. Genel hatlarıyla Tanzimat döneminde yaşamış dönemin sorunlarına vakıf olmuştur. Bereketzâde son derece kaygan bir siyasi ve sosyal zemin içinde, dönemin yeni problemlerini doğru tespit etme gayretinde, belli temeller üzerinde yeni içtihatlarla açık, ufku geniş bir fikir ve eylem adamıdır. Bereketzâde, daha önce yazılmış muteber eserlerden yararlanarak, tabîî gözlemleri, güçlü muhakemesi ve edebî dili ile özgün bir sentez miras bırakmıştır. Fesat ve bozgunculuğun arttığı bazı zamanlarda ise inzivaya çekilmiştir.¹³⁹ Bereketzâde'nin bir anı niteliği taşıyan *Yâd-ı Mâzi* isimli eseri Osmanlı'nın son dönemine ışık tutan bir eser olma niteliği taşımaktadır. Bu sebepten dolayı o, eserinin girişinde "Mirât-ı asır olur düşüncesiyle hayatıma dair olay ve durumları kaydettim"¹⁴⁰ demektedir. Onun fikir hayatına dair bilgileri kendini ve düşünce sistemini anlaştıran ve anlattığı eserinden derledik.

Onun İslamcılıkla ve İslamî yenileşme ile ilgili düşünceleri incelenecek olursa şunlar söylenebilir: Bereketzâde'nin Filistin meselesine yaklaşımı İslam birliği adına bir örnek teşkil edebilir. O, Filistin topraklarındaki siyonist girişimlere dikkat çekip bölgede yerli halkı teşvik edecek ziraat faaliyetlerinin olması gerektiğini düşünmektedir. Aksi halde halk misyonerlere topraklarını satmak suretiyle vatansız kalacaktır. Yetkili kişileri bu konuda uyarıp; "İş böyle gidedursun, öte tarafta bizim sayın aydınlar zümresi, siyonizm (sahyûniyye) meselesinin var olup olmadığını tartışadursunlar"

¹³⁸ Tarık Zafer Tunaya, *İslâmcılık Akımı*, 2. B., Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul Ekim 2007, 237.

¹³⁹ Mehmet Uslu, *Bereketzâde'nin Tenâküz-I Fıkî Adlı Eseri Bağlamında Osmanlı Son Dönem Yargılama Hukukunda Tenâküz*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Temel İslamî Bilimler Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı, Konya 2021, 37.

¹⁴⁰ Bereketzâde İsmail Hakkı, *Yâd-ı Mâzi*, Tevsi-i Tıbaat Matbaası, İstanbul 1232, 5.

diyerek eleştirmektedir.¹⁴¹ Bir Osmanlı düşünürü olarak Müslümanların birliği açısından Filistin’i sıkıntı etmesi ve bu konuda Müslümanları uyarması onun İslami uyanış için gösterdiği çabayı örneklemektedir. Ayrıca o yaşadığı dönemde savunulan fikir akımlarına karşı İslamiyet’i tutarlı bir şekilde savunmuştur. Misalen; Sosyalizm fikrine karşı çıkarak, İslam’da sosyalist anlayışın olduğunu savunulara şiddetle karşılık vermiştir. Ayrıca sosyalistlerin savunduğu insanların çalışıp kazandığı mallara diğer insanların da ortak olmasının insanlar arasında çekişme ve kavgalara sebep olacağını vurgulamıştır. Bunların sağlamaya çalıştığı eşitlik ve adaletin İslamiyet’in temel esaslarından birisinin olması, ayrıca zekât müessesesi ile düşkün ve yoksullara sahip çıkılması, sosyal yardım müesseselerinin hayata geçirilmesi gibi nedenlerle, sosyalizmin diğer memleketlerde olduğu gibi İslam dünyasında revaç bulmasının mümkün olmadığını belirtmektedir.¹⁴²

Bereketzâde Osmanlı da Batı’nın örnek alınıp yenileşme faaliyetlerinde bulunduğu bir dönem olan Tanzimat döneminde medreselerdeki yenileşme faaliyetlerine karşı çıkmıştır. Eğitimde mektep ve medrese düalizminin yaşandığı yıllarda her ikisinde de eğitim görerek iki alana da hâkim olma fırsatı yakalamış olan Bereketzâde’ye göre; “eski medreseler oldukça ünlü fazilet erbabını yetiştirmiş birer ilim ve kemâl beşiği iken, medreselerin son dönemlerde verimli hali ve cömertliği kalmamıştır. O, medreselerde asıl itina “Din ilimleri” olması gerekirken, gereğinden fazla alet ilimleri ile vakit geçirildiği görüşünü dillendirmektedir. Medrese mezunlarında fesâhat ve belâgat üzere yazabilen, konuşabilen çok az kimsenin varlığı üzerinde duran Bereketzâde, yalnız anlamanın yetmeyeceğini belirtmekte, hele hele eski mantık ve felsefe ile uğraşmakta ne anlam ve hikmet var”¹⁴³ diyerek eğitim programlarını sorgulamaktadır.

Bereketzâde Avrupa medeniyeti karşısında kendi kimliğini unutan insanları eleştirerek şöyle söylemektedir: “Avrupalı bilginler İslâm kaynaklarından aldıkları irfan ışıkları sayesinde Hıristiyan din adamlarına (Skolâstik düşünceye) karşı çıkmışlar, ilim ve irfanı savunmuşlardır. Bizden bazı kendini bilmez insanlar İslâm’ın ilim, irfan ve

¹⁴¹ Bereketzâde, *Yâd-ı Mâzî*, 135.

¹⁴² Uslu, *Bereketzâde’nin Tenâkuz-ı Fıkhî Adlı Eseri Bağlamında Osmanlı Son Dönem Yargılama Hukukunda Tenâkuz*, 165.

¹⁴³ Osman Yiğitoğlu, *Bereketzâde İsmail Hakkı ve Anılarına Göre Son Dönem Osmanlı Toplumuna*, (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2005, 74.

edebe davetini görmezden gelerek bize Avrupa'yı övmektedirler. Kur'an-ı Kerim ilmî hakikatlere rehberlik etmekte iken "İlmî ve Dinî Tartışmalar" başlığı ile İslâm dışı dinler için yazılmış eser ve makalelerdeki kaideleri kötü anlayış sahibi kimseler tutup İslâm için de aynen uygulamaya kalkmaktadırlar. Bu uygulamaları ilme, araştırmaya, aklın sınırlarına uymayan; dedikodudan ibaret, âdî sefil sözlerdir."¹⁴⁴

Bereketzâde Batı'yı ve Batı zihniyetini şu sözlerle eleştirip İslam'ı Batıcı zihniyete karşı savunmuştur. "Siz, bazı Hristiyan cahilleri gibi, İslâm; insanlığı ikiye bölmüştür demezsiniz. Siz, İslâm'ın ortaya çıkışıyla bunca kanlar dökülmüştür, yolundaki sitemleri (tarizleri) ciddiye almaya, tenezzül bile etmezsiniz... Katolikler ile Protestanlar arasında nehirler gibi akan kanları kim döktü? Büyük Fransız İnkılâbı'nda neden kanlar akmıştı? Fransızlarla, İngilizler arasındaki "Otuz Yıl Savaşları" İslam yüzünden mi meydana geldi? Daha asrımızda meydana gelen Fransa ve Almanya muharebesinde İslam'ın müdahalesi var mıydı? İnsanın mayası kan dökmekle karılmıştır. Hangi cihet maksadına hizmet ediyorsa onu vesile ederek kan döker..." "Muhammediler, Hz. İsa'ya nasıl muhabbet ve hürmet ediyorlar, Cibril-i Emîn'in nefhasıyla babasız dünyaya geldiğini kabul edip Hz. Meryem'in de böylece günahsız ve temiz oluşuna şahadet ediyorlarsa; İsevîler de Hz. Muhammed (s.a.v.)'e hürmet ve muhabbet gösterecek bahsedilen birlik ve beraberliğin (intizâm-ı âlemin) ortaya çıkışına bir mâni kalmazdı."¹⁴⁵

Müfessir bir yanı da bulunan Bereketzâde'nin tefsir ile ilgili görüşlerinden onun garp hakkındaki düşüncelerine kısmen de olsa ulaşmaktayız: "Bizimle dinimizden dolayı savaşarak, vatanımızı ve diyarımızı istila edip saldırganlık yapan düşmanlar hariç, insanları sevmeyi, onlara adalet ve iyilikle muamele edilmesini İslâm dini kesinlikle yasaklamamaktadır. Ancak bir rehavete kapılıp düşmanların saldırısına muhatap olunmaması için de devamlı olarak hazırlıklı olunması gerektiği konusunda dinin amir hükümleri bulunmaktadır."¹⁴⁶ Milliyetçilik duygularının yoğun olarak yaşandığı dönemde yaşayan Bereketzâde, farklı mezhep ve hatta farklı dinlere karşı her

¹⁴⁴ Bereketzâde, Tefsir-i Şerif-i Envâr-ı Kur'an, Selanik Matbaası, İstanbul 1331, 163-164.

¹⁴⁵ Bereketzâde, *Yâd-ı Mâzi*, 151-155.

¹⁴⁶ Mehmet Okuyan, *Son Dönem Osmanlı'da İki Müfessir, Bereketzade İsmail Hakkı ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa*, Etüt Yay., Samsun 2001, 30.

zaman müsamahalı davranmış, her zaman birlik içinde olmak gerektiğini savunmuştur. O, ancak bu şekilde istenilen birliğin sağlanacağını düşünmektedir.¹⁴⁷

Son olarak Bereketzâde'nin *Sebilürreşad*'da yayımlanan *Necaib-i Kur'aniyye* adlı eseri Fransa'da liseler için yazılmış olan ve İslâm Dini ile Hz. Peygamber hakkında yanlış bilgiler veren bir esere reddiye olarak kaleme alındığını belirtelim.¹⁴⁸ Bu yazısı da onun İslami hassasiyetine bir örnek teşkil etmektedir.

2.2.5. Ahmed Naim Babanzâde (1872-1934)

Ahmet Naim Babanzâde XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında yaşamış İslamcı bir mütefekkidir. Babanzâde toplumu ahlâkî, fikrî ve ilmî olarak en derinden etkileyen olayların yaşandığı döneme şahit olmuş, gerek ilmî birikimi gerekse hayat tecrübesinden edindikleriyle kendini mevcut problemleri tespit ederek onlara çözümler bulmaya adanmıştır.¹⁴⁹

Babanzâde modern bir eğitim almasının yanında dini bütün bir yaşayış tarzına sahipti. Bundan dolayı Doğu Batı sentezinde önde gelen isimlerdendir. Şair ve edebiyatçı Mithat Cemal Kuntay, Naim'le ilk karşılaşmasında namaz kıldığı için, onu ben, Fransızca bilmez sanmıştım demiştir. Felsefe okutmasına rağmen, dini inançlarının bundan etkilenmemesi de Kuntay için oldukça şaşırtıcı olmuştur. Ona göre bu iki dünya (İslam ve Batı) olsa olsa onun kafasında birbirine karışmadan yan yana duruyordu. Ya da kafası gâvur, kalbi Müslüman'dı.¹⁵⁰ Kimisine göre ise o, Doğu'nun feyzini/kültürünü Batı'nın bilimiyle birleştirmişti.

Babanzâde herhangi bir siyasi fırkaya ve düşünceye mensup değildi. Nitekim Onun Arapça'dan yaptığı tercümeleler Batıcılık akımının dergisi olan *Servet-i Fünun* dergisinde yayımlanmasına rağmen siyasi ve ideolojik temalardan uzak şiirlerdir. Yani derginin fikir boyutunda aktif değildir. Bu cemiyete olan yakınlığı öyle anlaşılıyor ki,

¹⁴⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz: Bereketzâde, *Yâd-ı Mâzî*, 148-152.

¹⁴⁸ Mehmet Okuyan, "Bereketzâde İsmâil Hakkı" *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, 490.

¹⁴⁹ Melek Çetinkaya, M. Salih Özervarlı, "Babanzade Ahmet Naim'in İlmi ve Felsefi Kişiliği Üzerine"; *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, 13(72), 2020, 537.

¹⁵⁰ Mithat Cevdet Kuntay, *Ölümünün 50. yılında Mehmet Akif*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1986, 15-30.

düşünce boyutundan çok dönemin siyasi iktidarı karşısındaki duruşuyla ilgilidir.¹⁵¹ O, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra bu cemiyetten ayrılıp İslamcı hareket safında yer almış ve *Sebilürreşad* dergisinde yazılar yazmıştır.

Babanzâde Ahmet Naim, İslâm birliği ve kardeşliği konusunda çok titiz ve dikkatli olup bu birliğe zarar verme ihtimali bulunan her harekete karşı çıkmıştır. Türkçülük cereyanlarına Türk olmadığı için cephe aldığı ileri sürülen Ahmet Naim, İslâm birliği açısından sakıncalı bulduğu Arap İttihat Kulübü'nün isim ve kuruluşunu da tenkit etmiştir. Kavmiyet ve cinsiyet davası gütmeyi İslâm'ın varlığı için kanser kadar tehlikeli bulmuş, bunu “yabancı bir bid'at”, “Frenk hastalığı” olarak nitelendirmiş ve bu davanın faydalı ve zararlı taraflarını Kur'an ve sünnete dayanarak izah etmeye çalışmıştır.¹⁵² Onun bu konuda *İslam'da Dava-yı Kavmiyyet* adlı eseri bulunmaktadır. O, bu eseri Türkiye'deki bölücü ve ırkçı fikirlere karşı İslam'ın birliğini korumak ve hakikatte ırkçılık meselesini ele alış biçimini ortaya koymak için yazmıştır. Metin ilk olarak 1914'te *Sebillürreşad*'ta yayımlandıktan sonra aynı yıl yine aynı isimle kitap olarak basılmıştır.¹⁵³ İslam'da Dava-yı Kavmiyyet adlı eserinde ırkçılık üzerinde durmuş hatta İstanbul'da Arapların haklarını savunmak için kurulan Arap İttihat Kulübü adında bir derneği şiddetle eleştirmiş, bunun İslam birliğine zarar verdiğini dile getirmiştir. Ahmet Naim'e göre ırkçılık, İslam'da reddedilmiş bir cahiliye âdetidir. İslam'ın varlığına ve devamına, Müslümanların refah ve saadetine ciddi bir darbe olarak gördüğü milliyetçilik fikrini de dinden ayrı bir devlet isteyen Batıcılık gibi zararlı hatta İslam için daha büyük bir tehlike olarak görmüştür.¹⁵⁴ Ona göre herhangi Müslüman bir millet kalkıp da İslamiyet'i kendi milliyetinin unsurlarından yalnız biri olarak telakki edemez ve kendine uygun bir şekle koyamaz. Müslüman bir kavim kavmiyetini unutmak ve İslam'ın kat'i naslarına tamamıyla bağlanmak şartıyla Müslüman olur ve diğer Müslümanları aynen kendi milliyetinden bilir.¹⁵⁵

¹⁵¹ Hüseyin Hansu, “Babanzade Ahmet Naim ve Sırat-ı Müstakim Mecmuasındaki Hadis Tercümeleri”, *İslam'ı Uyandırmak: Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslamcı Düşünce ve Dergiler*, edt: Lütfi Sunar, 2018, I/106.

¹⁵² İsmail Lütfi Çakan, Babanzâde Ahmed Naim, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, IV, 375.

¹⁵³ Çetinkaya, Özervarlı, “Babanzade Ahmet Naim'in İlmi ve Felsefi Kişiliği Üzerine”, s. 539.

¹⁵⁴ Ertuğrul Düzdağ, *Yakın Tarihimizde İslam ve Irkçılık Meselesi*, Çağlayan Yayıncılık, İzmir 1997, 17-19.

¹⁵⁵ Yahya Kemal Beyatlı, *Siyasi ve Edebi Portreler*, Baha Matbaası, İstanbul 1968, 56.

Ahmet Naim Babanzâde ırk ve kavmiyet düşüncesine karşı olduğu gibi milliyetçilik düşüncesine de karşıdır. Babanzâde 1912-1913 yıllarında farklı bir çerçevede yükseliş göstermeye başlayan milliyetçilik meselesini, İslâm'a uygun olup olmadığı ve Osmanlı Devleti için zararları açılarından ele alır. Ona göre milliyetçilik, klasik İslam kültüründeki 'asabiyet' kavramı merkeze alınarak değerlendirilmelidir. Kur'an, üstünlük ölçüsü olarak ırkı, kavmi (milleti) değil takvayı öne çıkardığı gibi Hz. Peygamber de asabiyetle övünmeyi yasaklamıştır. Dolayısıyla dinen böyle bir görüş savunulamaz. Osmanlı Devleti için milliyetçiliğin yıkıcı zararları ise açıktır. Çünkü bu fikir ve temayül, aynı ırktan olmayan Osmanlı tebeası, Müslüman unsurlar arasında husumeti, tefrikayı artıracak gibi gayrı Müslimlerle olan problemleri de katmerleştirecektir. Bu ise Osmanlı siyasî birlik arayışlarını doğrudan zarara uğratacaktır.¹⁵⁶ Babanzâde'nin milliyetçilik yazılarının ana temasını Müslümanların kardeşliği ve birliği oluşturur. Ona göre bu tür hareketler, Müslümanlar arasındaki kardeşlik bağları, onların siyasi ve sosyal birliği için en büyük tehdittir. Hatta dinsizlikten daha tehlikelidir.¹⁵⁷ Bundan dolayı denilebilir ki; Babanzâde Ahmet Naim'de milliyetçilikten ziyade ümmet, din ve ahlak vurgusu ön plandadır. Babanzâde *Sebilürreşad*'daki makalesine Müslümanlar arasında birlik olması gerektiğini bildiren Kur'an ayetiyle başlar: "Din-i İslâm mü'minler kardeştir âyet-i kerîmesiyle beyne'l-müslimîn uhuvvet esâsını te'sîs eylemiştir."¹⁵⁸

Ahmed Naim'in yaşadığı dönemdeki Doğu-Batı ikilemi onun eserlerine de yansımıştır. Eğitimde mektep-medrese ayrımının yaşandığı bu dönemde Ahmet Naim "mektep" çıkışlı olmasına rağmen, "medrese"ye daha yakın bir düşünce çizgisini savunmaktaydı.¹⁵⁹

Ahmed Naim'in Batıcılık hakkındaki düşüncelerine baktığımızda ise dinden asla taviz verme yanlısı olmamakla birlikte bu fikre topyekün karşı olmadığı görülmektedir. Ona göre Batı'nın bilim ve tekniği alınmalı, ama kendi değerlerimizi ve dinimizi aynen korumalıyız. Her iki tarafı da tanıyarak yetiştigi için o, bu iki dünya arasında keskin bir

¹⁵⁶ İsmail Kara, "Rüsûh ve İstikamet Sahibi Bir Zat Babanzâde Ahmet Naim Bey'in Hayatı ve Eserleri" İstanbul Ağustos 2018 *Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları* edt: İsmail Kara, M. Cüneyt Kaya, 37.

¹⁵⁷ Hansu; "Babanzade Ahmet Naim ve Sırat-ı Müstakim Mecmuasındaki Hadis Tercümeleri", 107.

¹⁵⁸ Ahmed Naim Babanzâde, "İslam'da Dava-yı Kavmiyet", *Sebilürreşad* 12 (293), 114.

¹⁵⁹ Hansu; "Babanzade Ahmet Naim ve Sırat-ı Müstakim Mecmuasındaki Hadis Tercümeleri", 105.

zıtlık ve uzlaşmazlık görmüyordu. Ona göre, dinin bütünlüğünden taviz verilemezdi.¹⁶⁰ “Avrupa’nın ilimlerini ve fenlerini sevmeli, adeta ona meftun olmalıyız. İçinden işimize yarar ne görürsek almalıyız. Zaten de buna memur değil miyiz? Lakin bu muhabbet ve meftuniyet bizi bize unutturmamalı, efkâr, âdât ve ahlâk-ı dinîye ve milliyemizi nazarımızda küçültmemelidir.”¹⁶¹ Bu bağlamda Babanzâde modernleşmeye karşı çıkmamış, bilakis desteklemiştir. O daha çok modernleşme adı altında ortaya atılan fikirlerin analizi üzerinde durmuştur. Babanzade, Avrupa’nın ilim ve teknikte üstün olduğu şeklinde ki devrin hâkim görüşüne katılmakla birlikte Avrupa’ya bütünüyle teslimiyeti aşırılık olarak görmekte ve özümüzü, kimliğimizi, şahsiyetimizi, dilimizi, dinimizi, diyanetimizi, ahlâk ve örfümüzü muhafazayı teceddüd için baş şart saymaktadır. Zira diyaneti zaafa uğramış, ahlâk ve milli âdetleri çökmeye yüz tutmuş, lisanı bozulmuş bir kavmin nesilleri mevcut olsa da kendisi sahife-i âlemden silinmiş demektir.¹⁶²

Ona göre bizi biz yapan İslami ilimleri ve onun değerlerini tahsilde gevşeklik gösterilemez. Zira “bizim bu kadar muhkem ve metin, bu kadar esaslı bir felsefemiz varken zihinlerimizi yabancı fikirlerin evham seline kaptırmaya niçin muhtaç olalım? Hâsılı Batı’dan alacak çok şeyimiz varsa Arap’tan alacağımız da onlardan az değildir. Belki ehemmiyetçe onlardan üstündür. Her çeşidi binlerce ciltlere ulaşan, tefsire, hadise, akaide, tasavvufa, ahlâka, fıkha, tarihe, siyere, biyografiye ve hatta edebiyata ait Arapça kitapları tamamen Türkçe’ye tercüme etmedikçe, onların muhtevasına tamamen vakıf olmadıkça, lisanımızın istiklâlini tamamen elde etmedikçe Arapçadan uzak duramayız. Gerçi Kur’an ve Hadis Arapça oluşlarını muhafaza edip dururken kıyamete kadar bu lisanın tahsilinden müstağni olamayacağız. Binaenaleyh mevcut ilim ve fennin ulaştığı olgunluk seviyesine yükselmek için yabancı dillerden hiç olmazsa birini tahsil etmek nasıl zaruriyse bizim milliyet duygumuzu, milli düşünce ve ahlâkımızı muhafaza etmek, yabancı geleneklerden kendimizi korumak, hâsılı bir milletin medenileşme yolunda, terakki alanında yol alabilmesine en büyük teşvik aracı olan, geçmiş övünçlerimizi unutulmaktan kurtarmak için Arap dilini tahsil etmek de öylece zaruridir.”¹⁶³

¹⁶⁰ Kuntay, “Ölümünün 50. Yılında Mehmet Akif”, 105.

¹⁶¹ Ahmed Naîm Babanzâde, Mustafa Cemil, *Sarf-ı Arabi ve Temrinat*, Kitaphane-i İs. ve Askeri, İstanbul 1323, 3.

¹⁶² Babanzâde, Cemil, *Sarf-ı Arabi ve Temrinat*, 2-3.

¹⁶³ Babanzâde, Cemil, *Sarf-ı Arabi ve Temrinat*, 4-5.

Babanzâde'nin laiklik hakkındaki görüşleri de dikkat çekicidir. Ona göre “Milletlerin refah ve saadeti, hiç şüphe yoktur ki, hükûmet şekline değil, idarecilerle (râî) idare edilenlerin (raiyye) terbiye ve ahlâkına tâbidir. Bir de Avrupa’da dini devletten ayırmaya sebep olmuş birçok ictimâî sebep ve etkenler ve meselâ Kilisenin varlığı ile Kilise teşkilatına dâhil olan ruhbanın suiistimalleri gibi sebepler vardır ki bunların bizde varlığı bilinmediği gibi o türde teşkilatın milletin sırtına yüklediği zulüm ağırlığını tahayyül bile edemeyiz. Aynı reçeteyi birbirine benzemeyen istisnâî hastalıklara tatbik etmek herhalde mütehassıs bir içtimaiyat tabibinin kârı olmasa gerektir. Dinî hükümler deyince biz yalnız itikat ve ibadetle ilgili öğretileri anlamayız. Güzel ahlâkı da, hukukî muamelelerle şer’i cezaları yerine getirmeyi de bu mefhuma dâhil ederiz. Bu kısa tarife göre İslâm’da hükûmet şekli teokratiktir denilebilir. Fakat ruhbanlık olmadığı için Avrupalı’nın anladığı manada teokratik değildir.”¹⁶⁴

Babanzade’ye göre İslam hayatın tümünü kapsar. Bundan dolayı din ve diğer işlerin birbirinden ayrılması Batı’nın laiklik anlayışına uymamaktadır. İslam ve laiklik birlikte düşünülemez. Nitekim ona göre İslam’ın emirleri yalnız itikat ve ibadetlerden ibaret değildir. İslam, insanlar arasındaki muamelat, muhakemat ve cezalara da şamildir. Buna göre Avrupa’da ortaya çıkan din ve dünya işlerini ayırmak prensibi İslam’a uymaz.¹⁶⁵ Babanzade’nin bu düşüncesine örnek olarak: “Bizde Din ve Devlet” adlı yazısında Batıcıların dinle devletin ayrılması gerektiğine dair düşünceleri hakkında şunları söylemiştir: “Hilafet, şeri hükümleri icra etmede vekillik (niyabet) manasına gelir, papalık gibi ruhani bir vasıf değildir. Dolayısıyla İslam, ruhani ve cismani hükümetin ayrı ayrı teşkiline izin vermez. Avrupa’da dini devletten ayırmaya sebep olmuş birçok sosyal sebep ve etkenler ve mesela kilisenin varlığı ile kilise teşkilatına ait olan ruhbanların suistimalleri gibi sebepler var ki bunların biz de varlığı bilinmediği gibi o türden teşkilatın milletin sırtına yüklediği zulmün ağırlığını tahayyül bile edemeyiz. Oysa Müslümanlar, hicretin ilk gününden itibaren, hükümeti olan bir teşkilata sahip olmuş, anlaşma yapan, harp eden, sulh eden dini ve siyasi bir organ halinde idiler. Şeri hükümler bölünme kabul etmez bir bütündür, dolayısıyla

¹⁶⁴ İsmail Kara, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi I*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011, 348-349.

¹⁶⁵ Ahmed Naim Babanzâde, *Genel Çizgileriyle İslam*, Çığır Yayınları, İstanbul 1975, 24.

Hristiyanlardaki “Allah’a ait olanı Allah’a, Kaysere ait olanı Kaysere ver” düsturunun bizde tatbik yeri yoktur.”¹⁶⁶

Ona göre, İslâm toplumlarının içinde bulunduğu buhranın ictimai sebepleri ise şunlardır:

- 1- Kuvvet hazırlamada kusur. Kuvvet mefhumu, yalnız top tüfek değildir, çağdaş dünyada bunlara, bağlı olduğu ilimler, fenler ve sanatlar da, ziraat, ticaret ve hatta şecaat, himmet de dâhildir. Bütün Muhammed ümmeti bu hususların hepsinde yabancılara muhtaç olma zilletinden kurtulmadıkça toptan günahkârdırlar.
- 2- Gönlün zaaf, kalbin gevşeklik hali (vehn-i kalb). Vehn, hayatı sevmek ve ölümü sevmemektir. Bunun çaresi, i’lâ-yı kelimetullahı, din düşmanlarına maddeten ve manen üstün gelmeyi, emel gayesi edinip bu uğurda canı feda etmeyi kolaylaştıracak bir itikat kuvveti ve iman kudretidir.
- 3- Birbirine buğz etmek ve karşılıklı yardımdan kaçınma.
- 4- Cehalet.
- 5- Muamelat erbabı arasında hıyanetin emanet yerine geçmesi ve ahde vefa edilmemesi.
- 6- Gayrimüslimlerin ahlâkıyla ahlâklanmak bir taklidi ve galip milletlere benzemekle nazarlarında hürmet ve itibar kazanmak vehmi.¹⁶⁷

Ona göre her devrin kendine göre cihadı vardır. Hâlihazırda muhtaç olunan cihad ise ilim ve irfan yolundaki cihattır. Bu da büyük cihat demek olan nefsin terbiyesiyle mümkündür.¹⁶⁸

2.3. SEBİLÜRREŞAD DERGİSİ’NE GÖRE MÜSLÜMANLARDAKİ KUSURLAR - GERİLEMENİN SEBEPLERİ, YENİLEŞMENİN GEREKLİLİĞİ VE ÇÖZÜM YOLLARI

Dergide İslam ülkelerinin mevcut durumu ve İslam medeniyetlerinin geleceği analiz edilmiş, gerilemenin sebepleri irdelenmeye çalışılmıştır. Batı ideolojileri karşısında ‘İslam gerilemeye engel değildir’ sloganı üzerinde durulmuş, İslam’ın

¹⁶⁶ Ahmed Naim Babanzâde, “Bizde Din ve Devlet”, *Sebilürreşad Dergisi*, 15 (380), 293.

¹⁶⁷ Kara, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi I*, 344-345.

¹⁶⁸ Babanzâde, *Genel Çizgileriyle İslâm*, 45.

savunuculuğunu yapan makaleler yayımlanmıştır. Bu makaleler incelendiğinde İslami yenileşme fikirleri bulmak mümkündür. Bu konu; gerilemede Müslümanlardaki kusurlar, bu kusurlara çözüm yolları ve yenileşmenin gerekliliği alt başlıkları altında incelenmiştir. Ayrıca Avrupa medeniyeti de İslam'ı savunmak adına karşılaştırma yapmak için ele alınmıştır.

2.3.1. Müslümanlardaki Kusurlar – Gerilemenin Sebepleri

Makaleleri incelediğimizde özet olarak gerilemenin sebepleri ‘İslam’da değil Müslümanlardadır’ tezine varmaktayız. Müslümanların kusurları ise makalelerde irdelenmiştir. Özet mahiyetinde Abdurrahman Han’dan tercüme edilen yazı burada sunulabilir: Ona göre bütün dünyadaki Müslüman milletlerin başlıca karakteri arasındaki farklar ne olursa olsun aşağıdaki kusurlar hemen hemen hepsine veya ekseriyetine racidir: Vazife hissinin eksikliği, terbiye kifayetsizliği, hakiki vaziyetleri hakkındaki cehaletleri, dini akidelerin iflası, birbiri arasındaki iş birliğinin yokluğu, mali iflas ve tam iktisadi esaret. Bu kusurlar mümkün olduğu kadar süratle yok edilmezse bugünkü cemaat ve millet mertebesi içinde Müslümanların şerefli bir mevcudiyeti idame edilemez.¹⁶⁹

Babanzade Ahmed Naim, “İslamiyet’in Esasları, Mazisi ve Hali” adlı makalesinde gerilemenin sebepleri üzerinde fikirlerini detaylı olarak beyan etmiştir. Onun maddeler halinde ele aldığı Müslümanların kusurları, geri kalmışlığının sebeplerini göstermesi açısından önem arz etmektedir: Ona göre önceden kuvvet; top, tüfek, driknotken bugün bunların tamamlayıcısı bilim, fen, sanayi, ziraat, ticaret hatta cesaret ve çabadır. Bugünkü durumdan kurtulmak için yabancılara karşı tüm bu hususlarda yoksunluğumuzu gidermeliyiz. Babanzade gerilemenin diğer sebeplerini ise Müslümanlar arası gizli düşmanlık (tebâguz), kin, yardımlaşmayı, muhabbeti ve ahde vefayı terk, hıyanet, ihanetin emanetin önüne geçmesi, iç ve dış siyasetteki bozukluklar, gayri Müslimler’in ahlakını anlamsızca taklit etmemiz şeklinde sıralar.¹⁷⁰

Ahmet Hamdi Aksekili de dergide yayımlanan makalelerinde Müslümanların geri kalma sebeplerini irdemiş, çözüm yolları aramıştır. Ona göre Müslümanların geri

¹⁶⁹ Abdurrahman Han M, “Müslümanlar Bugün Dünyadaki Durumlarını Bilmelidir”, (Mehmet Kıdeyş, Terc.), *Yeni Sebilürreşad*, 3 (53), 44-47.

¹⁷⁰ Ahmed Naim Babanzâde, “İslamiyet’in Esasları, Mazisi ve Hali”, *Sebilürreşad*, 11 (284), 369-376.

kalmasının en önemli sebebi dini yanlış anlaması, bunda ısrarcı olması, başına gelen felaketlerde hatalarının payını anlamayıp olanları talihsizlik, kıyamet alameti olarak görmesi, kendilerini kusursuz saymasıdır. Ona göre din, hakiki bir ilim tahsili ile memleketi bayındır bir hale getiririp ilerlemesini emrettiği halde Müslümanlar sefalet ve cehalet içerisinde dinde gurura kapılmış, soyut bir aidiyet ile dine bağlanıp, Müslümanım demenin yeterli olduğu gafletine düşmüşlerdir.¹⁷¹

Mehmet Akif'in tercümesiyle dergide yer bulan Ferid Vecdi'nin Müslümanlar'ın geri kalmasıyla ilgili olarak ortaya attığı sebepler de burada zikredilebilir. Vecdi'ye göre bugünkü müslümanlar nifâkları, kötülükleri, tefrikaları ve cehâletleri sebebiyle dinlerini bir tarafa atarak kendi arzularına uymuşlar, dolayısıyla da Allahın gazabını çekmişlerdir. Müslümanlar'ın tefrikaya düşmeleri, birbirlerine buğz etmeleri İslam'a tamamen terstir, hatta dinden çıkma nedenidir. Çünkü Cenâb-ı Hak bu dini bireyler için değil, tüm cemiyet için göndermiştir. Zaten dini emrilerin çoğu, ancak müslümanlar arasında birlik olduğunda gerçeklik kazanabilir. "İslâm'ın cemâate ihtiyâcı, cemâatin İslâm'a ihtiyâcından ziyâdedir."¹⁷²

Meseleyi ictimai boyutta ele alan dergi yazarlarından Hasan Hikmet (1894-1976) ise toplumun terbiyesindeki eksikliklere dikkat çekmiş, gerilemenin sebeplerini toplumsal boyutta aramıştır. Ona göre toplumun medeniyet ve irfân yolunda rehberi terbiyedir. Buna rağmen âile terbiyesi, din eğitimi, çevre ve toplum eğitimlerinde herkesin kabul edeceği bir usûlümüz yoktur. Bugün düzenli ve bilimsel eğitim bir kenara, var olan sistemlerde dahi gerileme görülmektedir. Ailelerde toplumsal ve geleneksel denetim gevşemiştir. Aile bireyleri birbirlerine saygı duymamakta, önceleri saygı ifade eden kavramlar özgürlük ve hürriyet perdesine bürünerek şekil değiştirmekte, çocuklar anne ve babayı saymamakta, ebeveylere de çocuklarının üzerinde bir otorite kuramamaktadır.¹⁷³

Bir diğer yazar Milaslı İsmail Hakkı (ö.1938) dergide yayımlanan makalesinde farklı bir yol izleyip Müslümanların geri kalmışlığına sunulan sebepleri ele alıp çürütmeye çalışmıştır. Ona göre geri kalmanın sebebi ırk değildir, zira İslam tüm ırkları

¹⁷¹ Ahmet Hamdi Aksekili, "Alem-i İslam'ın Esbabı İnkırazı ve Çare-i Salâhı" *Sebilürreşad*, 11 (281), 321.

¹⁷² Ferid Vecdi, "Müslümanlıkla Medeniyet (Müslümanlar'ın birbirine karşı olan vecibeleri)", (Mehmet Akif, Terc.), *Sırât-ı Müstakîm*, 6 (146), 244-245.

¹⁷³ Hasan Hikmet, "Vaziyet-i İctimaiyemizin Umumi Tahlili", *Sebilürreşad*, 24 (604), 72-75.

kapsar. Ayrıca hükümet de değildir. Zira hükümet de millete göre olur. Eğer millet hükümeti sorgulamaz ise hükümet de işini yapmaz. Emri bil maruf prensibinin gereği budur. Geri kalmışlığın sebebi tembellik de denilemez; çünkü tüm İslam âlemi tembellikle suçlanamaz. Ona göre Müslümanlar cüdâniyet veya nüzû' diye tercüme edilen (Atavizm) hâline uğramış diyen de vardır. "Atavizm demek bir hayli batn-ı evvel geçmiş ecdâdın hâllerinin gayr-i mu'tâd ve gayr-i me'mûl bir sûrette ahfâda intikâli demektir." Gerilemenin sebepleri bu düşünceye de bağlanamaz. Zira yüzlerce yıl önce ecdadın yaptığı hatalar bugün Müslümanlar üzerinde bu kadar tesirli olamaz. Bunlardan başka bizim geri kalmanın sebebi ahlâkın bozulmasıdır, diyenler olduğu gibi mektep, hoca, usûl-i tadrîs mes'eleleridir."¹⁷⁴

Milashlı İsmail Hakkı dergide yayımlanan bir başka makalesinde yine geri kalmışlığın sebeplerini irdelemiş, gerekçe olarak da Müslümanlardaki kusurları işaret etmiştir. Milashlı'ya göre; milletlerin ileri gitmesi için beden, akl, dinen-ahlâken üç noktada iyileşmeye gidilmesi gerekir. Millet olarak esas eksiklik ahlakî boyuttur. O din ve ahlakî bir bütün olarak görür ve ahlakî kırılmamızın sebebini dinden uzaklaşmamızda bulur. Öte yandan makalede terakki ile ilim arasındaki ilişkiye dikkat çekilir. Geri kalmanın diğer bir nedeni olarak ilimde geri kalmışlık gösterilir. Milashlı'ya göre ilimde neden istenilen yere gelineemediğinin sebepleri aranmalıdır. Okullaşma oranının düşük oluşu, var olan okulların devam sorununun olması, donanımlı hoca yetiştirememek, okuryazarlık oranının diğer milletlere kıyasla düşüklüğü, okuryazar halkın da istenilen sıfatları taşınamamasından dolayı en sağlam ırkken sıhhsiz, en verimli topraklara sahipken servetsiz, ilim ve marifeti bütünüyle kapsayan dine sahipken cahil kalınmıştır. Bu gerilemenin sebepleri de din, hükümet, devlet, millet gibi büyük olgularda aranmalıyken teferruatlarda takılı kalınmıştır.¹⁷⁵

Din karşıtlarının temel argümanı olan 'din ilerleyemeye engeldir' anlayışını ele alan bir diğer yazar Kadri Piriştineli (1878-1925) de konuya ait fikirlerini sunmuştur. Ona göre din düşmanlarının en çok itiraz ettikleri noktalardan biri "Din mâni-i terakki ve temeddündür" şeklindeki sakat düşünceleridir." Kadri Piriştineli'ye göre; bu İslam'ı bilmeyenlerin tezidir ve bunda suçlu yine Müslüman'lardır. Zira İslam'la bağı güçlü,

¹⁷⁴ İsmail Hakkı Milashlı, "Başka Milletler Ne İçin Terakki Ediyorlar, Biz Ne İçin Edemiyoruz", *Sebilürreşad*, 17 (427-428), 87-89.

¹⁷⁵ İsmail Hakkı Milashlı, "Geri Kalmaklığımızın Sebeb-i Dinimiz Midir? Usulsüzlüğümüz müdür? Daha Başka Bir Şey midir?", *Sebilürreşad*, 17 (429-430), 102-105.

bilgisi yeterli olan ulema genellikle yabancı dillere vakıf değildir. Öte yandan din düşmanları İslam'ı yerinde araştırıp bu araştırmalarında hatalı davranıp gayri müslim tercümanlar veya Batı hayranı gençlerle görüşüp eksik bilgi sahibi olmakta, bu durumun neticesi de İslam ilerlemeye engeldir diye yanlış tezlere varmaktadır. Piriştineli dine saldıranlara bu noktada hakiki manada İslam uleması ile görüşüp görüşlerinde ki şek ve şüpheden arınmalarını tavsiye etmektedir.¹⁷⁶

Müslümanların kusurlarına işaret edilen bir diğer makalede ise sebepler şu şekilde sıralanmıştır: Gerileyişin sebepleri İslam'ın ana kaynaklarından uzaklaşmak, müspet ilme serbest tefekküre fenni araştırmalara ehemmiyet vermemek, iman ve şariat esasları ile alakası olmayan araştırmaları dine aykırı addederek benimsememek (matbaaya gâvur icadı demek gibi), içe kapalı kalıp başka milletlere araştırıcı gözle bakmamak, İslam kültürünün ana kaynaklarını yanlış tefsir etmek ve önemsememek, maarif ve terbiyeye önem vermeyip okuma yazma bile öğrenmemek, Avrupa'dan asıl alınması gereken bilgiyi almayıp şekli mukallitliği önemsemek, Avrupa'ya ve din ilimlerine vakıf mütehassıslar yetiştiremeyip İslami araştırma ve neşriyat yapmamaktır.¹⁷⁷

Derginin başyazarlarından Mehmet Akif'in de bu konudaki fikirleri önem arz etmektedir. O meseleyi bütüncül açıdan ele alıp Müslüman millet bilinci olmamasını kusurların odak noktası yapmaktadır. Akif'e göre İslam milletlerinin terakki etmemesinin sebepleri şöyledir: İslamiyet bir külldür. Sadece namaz kılmak ibadet etmek değildir, tüm dünyadaki Müslümanların durumunun bilinmesi de gereklidir. Zaten dünya yüzündeki müslümanların felâketine sebep aranacaksa en baş sebep; “Şerî’at-i Garrâyı Muhammediyye’nin bir küll olduğunu yani birçok evâmir ve ahkâmıdan müteşekkil bulunduğunu, binâenaleyh müslüman nâmı altında yaşayan adamın “Ben müslümanım” diyebilmesi için İslâm’ın ne kadar şartları, farzları varsa hepsini birden edâ etmesi lazım geleceğini hiç hatırlarına getirmemeleridir.”¹⁷⁸

Müslümanlarda inkıraz sebeplerinin sayıldığı bir diğer makalede ise aynı şekilde sorunun dinde değil müntesiplerinde olduğuna vurgu yapılmaktadır. Bu noktada birçok sebep teferruatları ile ele alınabilecekken esas sebep özetle dinin öğretilmesi ve telkini

¹⁷⁶ Kadri Piriştineli, “Dinsizlik Tevassu Ediyorsa Kabahat Yine Bizde”, *Sırât-ı Müstakîm*, 4 (95), 291-292.

¹⁷⁷ M. Şevket Eygi, “İslam Âleminin Gerileme Sebepleri ve Kurtuluş Çareleri”, *Yeni Sebilürreşad*, 12 (291), 247.

¹⁷⁸ Mehmed Akif Ersoy, “Tam Müslüman Olmadıkça Felah Yoktur”, *Sebilürreşad*, 18 (466), 278-282.

hususunda peygamberin sünnetinden uzaklaşılmasıdır denilebilir. Din eğitimi hususundaki usuller Kur'an'a ve sünnete uygun olmadığından bugün İslam'ın değil kâfirlere Müslümanlara dahi bir tesiri yoktur. Talim konusunda yenileşmeye gidilmelidir. Aksi takdirde Müslümanlık bugünkü halinden daha ileri gidemez ve zamanla daha zayıf bir hale gelir¹⁷⁹

Yahya Afif de, Halim Sabit Kazanlı gibi geçmiş ve bugünkü Müslümanların durumlarını kıyas ederek meseleyi ele almış Müslümanların hatalarını dile getirmiştir. Makalede İslamiyet'in inanç ibadet ve muamelat kısımları tek tek ele alınarak dünkü ve bugünkü durumu incelenmiştir. Buna göre tahrif, tezyid ve tenkis yoksa inanç ve ibadette dün hangi esaslar varsa bugün de o esaslar geçerlidir. Dün Allah'a iman şartsa bugün de şarttır, dün namaz beş vakitse bugün de beş vakittir. Farklılık dünkü İslam'la bugünkü İslam arasında değil dünkü Müslümanlar ile bugünkü Müslümanlar arasındadır. Geçmişte ki Müslümanlar'ın her hal ve hareketleri İslam'a uygun iken günümüzde Müslümanlar İslam'dan uzaklaşmış, farz olan ibadetleri dahi ihmal etmiş, müctehidler dahi geçmişten farklı olarak inananların iman bağını gevşetme gayesine düşmüşlerdir.¹⁸⁰

Sebilürreşad dergisi son olarak ahlaki çöküntüye vurgu yapıp yıkılmanın sebeplerini yaşanan ahlaki buhrana bağlamaktadırlar. Makalelerde odak olarak din ve ahlakın bir bütün olduğuna, ahlak alanında yaşanan yozlaşmanın zamanla dinin ortadan kalkmasına yol açacağına işaret edilir. Aksekili'nin bu husustaki beyanları önem arz etmektedir. Ona göre... ahlakî faziletlerin en yaygın olduğu zamanlar imanının en kuvvetli olduğu zamanlardır. İmanın zayıfladığı devirlerde ise ahlakî çöküntü baş göstermiştir. Bu durum din ile ahlak arasındaki güçlü bağı göstermektedir. “Dine müstenid olmayan ahlâk hakikatte yok demektir.”¹⁸¹

Ahlak ve dinin bir bütün olduğuna ve yaşanan ahlaki çöküntünün dini hayatta da geri kalmışlığa sebebiyet verdiğine vurgu yapan bir diğer makale de “İşte sefâhetin, sukût-ı ahlâkın baş gösterdiği bu zamanlarda fütûhât ve terakki-i devri yavaş yavaş kapanmaya ve buna mukâbil inhîât devri açılmaya başlamıştı. Zaten “hikmet-i târîh” de

¹⁷⁹ Halim Sabit Kazanlı, “Dinin şekl-i aslisine irca-i lüzumu”, *Sebilürreşad*, 11 (278), 273-275.

¹⁸⁰ Yahya Afif, “Dünkü ve Bugünkü İslamiyet”, *Sebilürreşad*, 24 (609), 164-165.

¹⁸¹ Aksekili Ahmed Hamdi, “Ahlakın menşei”, *Sebilürreşad*, 24 (601), 37-38. Konuyla ilgili diğer makale için bkz: Aksekili Ahmed Hamdi, “Ahlakın kuvve-i müeyyidesi”, *Sebilürreşad*, 20 (497), 26-30.

gösteriyor ki, herhangi bir hükûmetin inkırâzı mutlaka efrâdının sukût-ı ahlâka dûcâr olmasını müteâkıbdır.”¹⁸² şeklinde değerlendirilmiştir.

2.3.2. Yenileşmenin Gerekliliği

Dergi yazarları Müslümanların hatalarını, eksikliklerini ortaya koyup çözüm yolları aramışlardır. Bu çözüm yollarından ayrı bir başlık altında ele alınması gereken konu da yenileşmenin (teceddüd) gerekliliğidir. Zira konu hakkında yazısı bulunan tüm yazarlar bu konu etrafında fikir birliği yapmışlar, İslam medeniyetinin bugünkü halinde bulunmasının sebebini yaşanan yeniliklere ayak uyduramamasına bağlamışlardır. Fakat bu yenileşme fikirleri körü körüne çağa ayak uydurma biçiminde değildir. Bu konuyu da çeşitli önermelere ayırmış ve eleştirilere tabi tutmuşlardır.

Nitekim Elmalılı Hamdi Yazır’a ait bir makalede yenileşmekten kastın ne olduğuna vurgu yapılmaktadır. Ona göre; “teceddüd, tebeddül ve tahrîf değildir”. Benimseyeceğimiz ve benimseyemeyeceğimiz yeniliklerin sınırları ayrılmak suretiyle toplum vicdani bir duyarlılıkla zaaf ve ayrılıktan kurtulacaktır. Tecdid adı altında birliği kırarak ayrılığa sebep olan asıl meseleler dururken fûruu meselelerde yenileşmeye giderek istikametten sapıp, ümmetin vicdanını yabancı vicdanlara temsil ettirerek onu bozguna uğratacak bid’atlere yol açmamak gerektir. “Teceddüd bize nefret değil, muhabbet zerk edecek, hirâs değil, emniyet getirecektir.”¹⁸³

Elmalılı Hamdi Yazır’a ait bir diğer makalede ise teceddüdün imkân ve sınırları detaylı bir şekilde anlatılmıştır. O *Tahlîlî Târîh-i Felsefe: Metâlib ve Mezâhib-Mâ-ba’de’t-Tabî’a ve Fel-sefe-i İlâhiyye* ünvânlı eserin mukaddimesinde konuya ilişkin görüşlerini ifade etmiştir. Ona göre ehl-i İslam’da bir çöküş var ise bunun sebebi dini hassasiyetlerin noksanlığı, aşk ve şevkin bitmesi, akaidin canlılığını kaybetmiş olmasıdır. İslam akaidinin aklılığı konusu her zaman sabittir, dünyada müslümanlar kadar inançlı hiçbir millet bulunmadığı da bilinmektedir. Hal bu iken inanç esaslarının ilmi keşiflerden ve işlemlerden mahrum kalması dinin hassasiyetine gereği gibi değer verilmemesinden ve akideye aşkı ekleyerek vicdani bir coşkuyla takip edilememesinden kaynaklanmıştır. Yine Elmalılı’ya göre Cenab-ı Allah’ın her asırda dini tecdid üzere bir

¹⁸² Halil Fahreddin, “Bizde Ahlak”, *Sebilürreşad*, 9 (210), 31-32.

¹⁸³ Elmalılı Hamdi Yazır, “Teceddüdün Şer’an Lüzumu ve Şeraiti”, *Sebilürreşad*, 23 (575), 38-39.

müceddid göndereceğini beyan eden hadis-i şerif İslam'ın teceddüde verdiği önemi gösterir. Ona göre bu hadis-i şerife göre her asır başında dinimizin teceddüdünü bekleme hakkımız ve bu teceddüdü yapacak müceddide ulaşmak için çalışmak görevimizdir. Bu suretle zamanın değişmesiyle oluşan kasvetten kurtulmaya çalışacak nübüvvet nuru uzaklaştıkça ona yaklaşacak, hassâsiyetimizi muhâfaza ederek neşveden neşveye koşacağız.¹⁸⁴

Eşref Edip de mevcut dünya durumunu ele alıp teceddüdün lüzumuna dikkat çekmiştir. Ona göre yaşanan savaşlar ve gelişmeler değişimi gerekli kılmıştır. Yok, olmamak için değişmek gereklidir. Aksi halde İslam medeniyeti muhalif cereyanlar içerisinde bocalayıp girdaba girer. Bugünkü dünyada emperyalizm- kominizm ve Bolşevizm karşısında İslam konumu oturtulmalıdır. Bu noktada müceddidlerimize büyük rol düşmektedir. Âlimlerimiz bunu başarmalıdır. Bununla beraber bu değişimde manevi hududlarımızı da korumamız gereklidir.¹⁸⁵ Eşref Edip İstanbul'da kurulan *Genç Hristianlar Cemiyeti(YMCA)* 'nin faaliyetlerine cevaben yazılmış bir diğer makalesinde İslam ehline ikazlarda bulunmuştur. İslami yenileşmeye dair prensiplerini bu yazıda da bulmak mümkündür. Ona göre Batı'nın bizim üzerimizdeki emeli yıkmak ve yeniden yapmak üzere iki aşamadır. Fikirlerine örnek vererek yazdığı yazıda şu satırlar ile düşüncelerini ifade etmektedir. “İstanbul'da neşr olunan Yeni Mecmûa'nın dediği gibi “Yeniden yapmak için evvela yıkmak, sâhayı açmak lâzımdır.” İlk olarak akâid-i İslâmiyye'nin temelleri sarsılacak, daha sonra Hristiyanlığın yapısı ikâme edilecek. Misyonerlerin İslâm topraklarında ki faaliyetleri iki türlüdür: Biri tahrîbi, diğeri i'mârı. Yani evvela yıkılacak, sonra yapılacak. Garbın bu konudaki projesinden bahseden Eşref Edip, yenileşmede Batı etkisini eleştirmektedir. Ona göre evet, yenileşmek gereklidir; fakat bu Batı kanalıyla olmamalıdır. Eşref Edip yenileşme harekâtında yapılması gerekenleri ise şöyle ifade etmektedir: “Gaflet uykularından uyanmak, cihânda olup biten şeylerden haberdâr olmak, İslâmiyet aleyhinde düzenlenen tuzaklara düşmemek için her türlü hazırlıklarda bulunmak, Müslümanlar arasında cem'iyetler, şirketler teşkîl etmek, mevcut olan sefaleti kaldırmak en önemli vazifedir. Bugün artık hareket, faaliyet zamanıdır. Başarı için ise tek başına değil birlik halinde hareket edilmelidir. Bütün faâliyetler cemâat hâlinde yapılmalıdır. Bu hususta ise Edip, Diyanet kurumuna

¹⁸⁴ Elmalılı Hamdi, “Teceddüdün Şer'an Lüzumu ve Şeraiti”, *Sebilürreşad*, 23 (574), 17-19.

¹⁸⁵ Eşref Edib, “Ümmet-İ İslamiyenin Takip Edeceği Tarik-İ İctimai Ancak Kendi Medeniyet-İ İslamiyemizdir”, *Sebilürreşad*, 18 (468), 308-315.

çağrıda bulunur. Ona göre müftülük daireleri birer İslam merkezi haline getirilmeli ve Müslüman milletler arasında bağ kurulmalıdır. İslam şurası, kongreleri düzenlenmeli ve en azından kendi içimizde dini yayacak teşkilatlar kurulmalıdır. Ayrıca Eğitim bakanlığı da okullarda misyoner tehlikesine karşı önlemler almalı imanlı, bilgili, san'atkâr gençler yetiştirerek hizmette bulunmalıdır..¹⁸⁶

Ferid Vecdi de *teceddüd* hakkında hareket noktası belirlerken İslamiyetin mahiyetine yönelmiştir. Ona göre yenileşme faaliyetlerinde başlangıç noktası aramaya hiç gerek yoktur, zira İslam dini öz itibarıyla dinamiktir. O şöyle der: “Uzaklarda arayıp durmakta ma'nâ ne? O bizim avucumuzun içindedir de ahmaklar gibi yüzüne bakarak istifade edemiyoruz. O ni'met-i saâdetten behre-yâb olmak için Avrupalıların çekmeye mecbûr oldukları zahmetlerin hiçbirini çekmeye ihtiyacımız yoktur. Ona tealluk eden hakâyık ve telkinât-ı dîniyye zâten hepimizin mahfûzudur. Yapmadığımız, yapmaktan üşendiğimiz bir şey varsa o da yalnız bildiklerimizi, bellediklerimizi tedebbür ve teemmüldür. Dîn-i mübînimizin bize telkin ettiği o hakâyık-ı ulviyyeyi cüz'îce düşünsek, mücebince amel etsek az zaman içinde garba yetişir, sür'at-i terakkimize âlem-i medeniyeti ikinci defa olarak hayran ederiz, âdetâ dehşetlere ilkâ ederiz.”¹⁸⁷

İslamiyetin özüne vurgu yaparak teceddüdü ele alan bir diğer dergi yazarı Hasan Basri Çantay'dır. Dipnot şeklinde yazılan uyarı notundaki şu ifadelerle meseleye bakışını izah etmektedir. “Dinde reform hurafelerden temizlenmek ise bunu ciltler dolusu kitaplarımızda yaptık. Bizim dinimiz onlardan tamamen âri, dünya ve ahiretimizin bütün saadetlerini kafil akliselime tıpatıp uygun en ileri ve mütekâmil bir dindir. Onun evamir ve taliminden hiç biri gösterilemez ki asrın makul icap ve şartına aykırı olsun. O, tecezzi etmeyen bir küldür ya öylece kabul edilir, ya edilmez. İnkılap isteyenler başka pazar arasınlar.”¹⁸⁸

2.3.3. Çözüm Yolları

Sebilürreşad'da yenileşme faaliyetleri kapsamında Müslümanlar'ın hataları, eksiklikleri yanında bunlara çözüm yolları da aranmıştır. Yazarlar bu konudaki

¹⁸⁶ Eşref Edib, “Müslüman heyet-i İctimaiyesinin Temellerini Takviye Lazımdır”, *Sebilürreşad*, 19 (475), 59-64.

¹⁸⁷ Ferid Vecdi, “Müslümanlıkla Medeniyet (İslam'ın mahiyeti)”, (Mehmet Akif, Terc.), *Sırât-ı Müstakîm*, 5 (127), 372-376.

¹⁸⁸ Hasan Basri Çantay, “Dinde Reform”, *Yeni Sebilürreşad*, 1 (11), 170.

fikirlerini makalelerinde dile getirip bir kamuoyu oluşturmaya çalışmışlardır. Tezimizin bu bölümünde *Sebilürreşad* dergisinde Müslümanların geri kalmalarına üretilen çözüm yolları tasnife tabi tutulmuş, yazarların bu konuda ürettikleri fikirler irdelenmeye çalışılmıştır.

Abdullatif Nevzat Müslümanlar'ın geri kalmışlığına çözüm yolu ararken meseleye farklı bir açıdan yaklaşp Arap dilini Müslümanlar arasında ortak bir payda olarak sunmak suretiyle bir olmaya davet eder. Onun yazdığı makalede; müşterek lisan olarak Arapça seçilip Müslümanlar arasında birliğin hiç değilse bu yolla sağlanabilmesine vurgu yapılır. Ona göre Türkçe bu konuda bağlayıcı değildir, çünkü Müslüman milletlerin ortak paydası Arapçadır. Türk, Afgan, İranlı, Mısırlı bir araya geldiğinde ortak bir dilleri olmadığından birbirlerine yabancı kalmaktadır. Oysa ibadetlerin ve hutbe dilinin Arapça olarak belirlenmesi bile Müslümanlar arasında dil birliğini çağrıştıran bir meseledir. "Eğer Müslümanlar Kur'ân-ı Hakîm'in lisânını öğrenmeye çalışmış olsalar, hiç olmazsa az çok onunla meşgûl olmuş bulunsalardı bugünkü perişanlığa dûçâr olmazlardı."¹⁸⁹

Ahmed Naim Babanzade de mevcut duruma çözüm yolları önermiştir. Ona göre ilim, iman ve ahlak bu çözüm yollarının temelidir. İhtiyaç duyulan cihad; ilim, hüner ve sanat cihatıdır. İslam'ın sınırlarını düşman tecavüzlerine karşı korumak, İslam hudutlarını müdafa etmek için gece gündüz nöbet tutmaktır. İ'lâ-yı kelimetullâhı, dünya ve ahiret saadetini hazırlayan güzelliklere ve İslam faziletlerine tutunarak, ilim ve irfan ile süslenerek medeniyet dünyasına insanlık örneği göstermek ve kendimizi sevdiremesek bile -ki bu zâten mümkün değildir- hiç olmazsa davranışlarımızı âleme örnek kılmaktır. Bunun için ilim ve din silahına sarılarak öncelikle cihadı-ı ekber olan nefis ile cihata koyulmak gerekir. Müslümanlar kitap ve sünnetin gösterdiği doğru yol üzere kendilerini düzeltmelidir. Okullarda, medreselerde ve vaaz meclislerinde sönmeye yüz tutmuş hidayet ateşini uyandırmak, unutilan hakikatleri ve şeriatın tavsiyelerini yaymak, yarı ölü hale gelen toplumsal yapıyı ihya etmek en başta gelen görevdir. Öncelikle kalplerde iman şulesini parlatmak gerekir. Hiçbir insaf sahibinin inkâr edemeyeceği maddi ve manevi dünya ve ahiret saadetini içeren kitap ve sünnetin emrettiği ahlaki güzellikleri elde etmek, çirkinlikleri def edecek temiz bir akide ve yakîn

¹⁸⁹ Abdullatif Nevzat, "Beyne'l İslam müşterek lisan", 10 (242), 133-134.

imana yapışmak, imanı takviye ve tecdid edecek dini vazifeleri bütün detaylarıyla ihmal etmeksizin yerine getirmek gerekir. Bütün davranışlar tam bir teslimiyetle şer’-i şerîfe mutâbık olmalıdır. Yapılan şeyler Müslümanlar’ın lehlerine dahi olsa ilahi emre uygunluğunu gözeterek ibadet bilinci ile yapılmalıdır.¹⁹⁰

Babanzade’ye göre şeriatin imandan sonra bizden istediği başlıca kabul gören ahlâki özellikler şöyle sıralanabilir: “Vera, takvâ, Allah’ın sıfatlarını ve âlemi tefekkür, ihlâs, tevekkül, hilm, hayâ, tevâzu’ ile beraber vakâr u sekînet, hiçbir ni’meti küçümsemeyip Allah’a ve lutfunu gördüğümüz insanlara teşekkür, nimet talebini Cenâb-ı Hakk’ın lutf u fazlından taleb, sıkıntılara karşı sarsılmaz bir sabr u metânet, mahrumiyet halinde yılmaz bir kanâat, sıdk, emânet, istikâmet, söze sadık kalmak, hamiyet yani kutsallara karşı tecâvüzlerde galeyân etmektir, gayret yani ırz ve nâmûsu, mehremini kıskanmak, mürüvvet ve cesaret, öfke kontrolü, bize karşı kusuru olanları affetmek, özür beyan edenlerin özürlerini kabûl etmek, insanlarla hoş geçinmek, nasîhat, herkese konumuna göre lâıyk olduğu muâmeleyi etmek, mâlâ-ya’nîyi terk, cidâl ve husûmeti terk, dîn kardeşlerimizin kusurlarını örtmek, sıla-i rahm, zayıf, yetim ve dul kadınlar ve ihtiyârlara merhamet, hayırlı işte kararlı, kötü sonuçlardan korkmak, bütün kalbi ve bedeni fiillerimizde iyilikleri kendimiz kadar kardeşimize de layık görmek, Elhâsıl fırsatı kaçırmadan “dâire-i İslâm dâhilinde teceddüdât”ımızı gerçekleştirmek için acele edelim. Zîrâ hayırlı işlerde acele etmekle meuruz. Din, ahlâk, ilim, san’at, ticaret silahı ile kendimizi techîz edelim. Gayret bizden, başarı Allâh’tandır.”¹⁹¹

Mehmet Akif’in tercümesiyle dergide yayımlanan Ferid Vecdi’nin *Müslümanlıkla Medeniyet* başlığı altında silsile şeklinde yazdığı makalelerinde çözüm önerileri teferruatlarıyla ele alınmıştır. Ona göre; çölden çıkmayan bedevi Araplar’ın dahi anlamakta güçlük çekmediği İslam’ın esaslarını anlamak zor değildir. O insanı maddi ve manevi saadete eriştirecek tek yol bu kadar kolayken bu hakikate eremediğimizden yakındır. Vecdi’ye göre İslam’ın esaslarını ve faziletlerini Kur’ân’ın, sünnetin ve selef-i salihinin ibarelerinden çıkarıp her Müslüman gücü nispetinde bunları tatbik etmeli ve bu şekilde mevcut sorunlar çözümlenmelidir.¹⁹²

¹⁹⁰ Ahmed Naim Babanzâde, “İslamiyetin Esasları, Mazisi ve Hali”, *Sebilürreşad*, 11 (284), 369-376.

¹⁹¹ Ahmed Naim Babanzâde, *İslamiyetin Esasları, Mazisi ve Hali*, *Sebilürreşad*, 11 (284), 369-376.

¹⁹² Ferid Vecdi, “Müslümanlıkla Medeniyet (Müslümanlığa, Müslümanların Haline Bir Nazar)”, (Mehmet Akif, Terc.), *Sırât-ı Müstakîm*, 7 (163), 84-85.

Halim Sabit Kazanlı da dergide yazdığı yazılarla İslam medeniyetinin geri kalmışlığına çözüm yolları üretmektedir. Ona göre ise usul-i ta'lim, dinin tatbikatı, itikat ve muamelat alanlarında ıslahatlarda bulunulmalı, itikatta ki hurafeler temizlenmeli ve Kur'an ve sünnete uygun hale dönmeli, muamelatta da dinin maslahat yönüne önem verip durağanlıktan çıkılmalıdır. Aynı şekilde salt şekil ve hareket haline gelen ibadetlerde de asıla dönmeli, zaman içerisinde eski dinlerden karışan bid'atler çıkarılmalıdır.¹⁹³

Dergide geri kalmışlığımıza çözüm yolu olarak garpçılık cereyanının sunulmasına da şiddetle karşı çıkmaktadır. Yazarlara göre Müslümanların bugün düştükleri durumdan Batı'yı taklit ederek kurtulamayız. Örneğin yazarlardan Hasan Hikmet'e göre Batı ruh ve medeniyetini körü körüne taklit ederek kaybedilen faziletleri telafiye ihtiyaç vardır. Yedi yüz seneden beri İslam'ın sancaklığını yapan yapan milleti Batı etkisinden kurtarmak bir vazifedir aksi hüsrân ve felakettir.¹⁹⁴ Hasan Hikmet'in bir diğer makalesinde de aynı hususlara değinilmektedir. Ona göre asrılık sıkıntı değildir asıl mesele garbı körü körüne taklit etmektir. Zira Batı medeniyeti de insan medeniyeti olma hasebiyle iyiliklerinden dolayı yükselip fenalıklarından dolayı düşüş yaşamıştır. Bundan dolayı faydalı tarafları ile medeniyetken yozlaşmaya sebep olan tarafları ile dalalettir. Bu fark iyi gözetilmeli ve gerilemeye sebep olan ve yozlaştıran taraflarında ıslaha gidilmelidir"¹⁹⁵ Ayrıca Hasan Hikmet makalesinde Gustav Le Bon'un fikirlerine değinip garp medeniyetini taklidi çürütmeye çalışmıştır. Ona göre her kavmin belirli sıfatları vardır. Muhtelif kavimler aynı durumlarda farklı hislere kapılabilirler. Bundan dolayı garbı körü körüne taklit ederek kendi medeniyetimize aks ettiremeyiz. "Garbın ilim ve irfânı yerine harîmimize fûrceyâb-ı duhûl olan dans, kumar, fuhuş, taklîdcilik ve moda gibi tereddidiyat ve fevzâlara karşı esâsât-ı ictimâiyyemizin nûr-â-nûr delîllerini aynı rûhî ve fennî usûllerle müdâfaa, neşir ve tekrâr etmekle rûhlarda bir ıstafâ vücûda getirmek hakikatleri mefkûre hâline koymak îcâb eder."¹⁹⁶

Milaslı İsmail Hakkı'nın konu hakkındaki fikirleri de örnek olması açısından önemlidir. O garpçılığı eleştirmeden önce makalesinde meseleyi tüm boyutlarıyla ele almaktadır. Ona göre Müslümanlar geçmiş ve bugünkü durumunu hakkıyla anlayıp

¹⁹³ Halim Sabit Kazanlı, "Dinin şekl-i aslisine irca-i lüzumu", *Sebilürreşad*, 11 (278), 273-275.

¹⁹⁴ Hasan Hikmet, "Medeniyet-i İslamiyenin Tefavvuku", *Sebilürreşad*, 21 (540-541), 158-160.

¹⁹⁵ Hasan Hikmet, "İctimaiyat: İctimai Fevzalar Nasıl Sirayet Eder?", *Sebilürreşad*, 24 (600), 22-24.

¹⁹⁶ Hasan Hikmet, "İctimaiyat: İctimai Fevzalar Nasıl Sirayet Eder?", *Sebilürreşad*, 24 (600), 22-24.

geleceği inşa etmelidir. “Mâzî geçmiş, hâl bize hâkim. Şimdi biz istikbâle hâkim olmak için çalışmalıyız” diyerek düşüncelerini özetlemiştir. Milaslı’ya göre geri gitmiş olmak için önce ilerlemek gerekir. Müslümanlar esaslı bir medeniyet meydana getirmişler ve bu medeniyet ile Batı’yı etkilemişlerdir. Bundan dolayı Müslümanlar neden geri kaldı yerine Avrupa nasıl ilerledi sorusu cevaplandırılmalıdır. Milaslı Müslümanların garba etkisini ele alarak meseleye yaklaşmıştır.¹⁹⁷

İlerlemenin sebebini garpta arayan zihniyeti eleştiren bir diğer yazar da Kadri Piriştineli’ir. O makalesinde Batı’nın ilmini almamız gereken yerde ahlakını aldığımız için Müslümanları eleştiriye tabi tutmuş, ayrıca Avrupa’ya gönderdiğimiz gençlerin önce ahlaken dört dörtlük eğitmemiz gerektiğine vurgu yapmıştır. Aksi halde Avrupa medeniyetini taklitten öteye gidemeyiz. “Ve’l-hâsıl biz Avrupa medeniyetini taklîd değil, belki ilminden iktibâs-ı feyz etmeliyiz. Ahzedeceğimiz ilimlerle menba’-ı cûd-i feyz olan medeniyet-i şarkıyyemizi i’lâ etmeliyiz. Hülâsa biz şarklıyız ve daima şarklı kalmalıyız.”¹⁹⁸

Müslümanların hali hazırdaki durumunu eleştiren Şevket Eygi de dergideki makalesinde çözüm yollarını şöyle özetlemiştir: İslam’ın öz kaynaklarına dönüp tüm bidatleri gözden geçirmeli, sadece din bilimlerini değil felsefe hukuk iktisat gibi ilimleri de tahsil etmeli, İslam dinini bir ideoloji ve dünya nizamı şeklinde görmeliyiz. Garbı tanımalı, eğitime, kitap, mecmua ve gazete neşriyatına önem vermeliyiz. Garbın kötü taraflarını taklidi bırakmalıyız.¹⁹⁹

Yenileşmeye dair fikirleriyle bilinen tecdid faaliyetlerinin öncü ismi Muhammed Abduh da dergide Mehmet Akif tarafından çevrilen bir makalesinde Müslümanların inkırazına sunulan sebepleri çürütmeye çalışmış bu konuda fikir beyan etmiştir. Müslümanları uyandırmak için gazete dergi yayın neşredilmesi gerekir tezine cevap olarak anlayacak kitle olmadıktan sonra bu faydasızdır demektedir. Mektep açmak gerekir tezine ise içerisinde Avrupa tarzı eğitim verildiği sürece bu faaliyetinde faydasız olduğu şeklinde bir anti-tez sunmaktadır. Abduh’a göre; Avrupa tarzı ilim Müslümanlar

¹⁹⁷ İsmail Hakkı Milaslı, “Müslümanlar Neden Geri Kaldılar ve Niçin İlerleyemediler”, *Sebilürreşad*, 17 (423-424), 56-59.

¹⁹⁸ Kadri Piriştineli, “Dinsizlik Tevassu Ediyorsa Kabahat Yine Bizde”, *Sırât-ı Müstakîm*, 4 (95), 291-292.

¹⁹⁹ M. Şevket Eygi, “İslam Âleminin Gerileme Sebepleri ve Kurtuluş Çareleri”, *Yeni Sebilürreşad*, 12 (291), 247.

için faydalı olsa dahi bu surette bir yenileşmenin millete esas faydayı temin edeceğine ve bundan nasibini alan fertlerin bu hisse ile ümmeti irşad edeceğine inanmak güçtür. Zira Müslümanlar bu yabancı fikirleri anlamaktan uzak olduğu gibi bunları içinde yeşertecek öze de sahip değildir. Milletin tabiatı, kökeni, adetleri gözetilmeksizin geçmişten ve geleceğinden bi'haber sadece bugünü bilinen bir ilmi öğretmek mümkün değildir. Abduh bu noktada Osmanlılar ve Mısırlılar'ın uygulamalarını eleştiriye tabi tutmuştur. Onlar Avrupa'ya ilim, eğitim, sanayi, edebiyat her alanda öğrenciler gönderdikleri halde orada öğretilenlerin kendi kültürlerinde karşılığını bulamamışlar ve zamanla halktan uzaklaşmışlardır. Tüm bunların çözümü ise esas kurallarına ve ilk dönemlerdeki ahkâmı ile dinin irşadına müracaat edip ümmetin eski şerefini kazanmak için canını dahi feda edecek kadar erdem göstermektir²⁰⁰

Zihin politikası İslamcılık olan *Sebilürreşad* doğal olarak kurtuluşu da bu fikir akımında bulmaktadır. Yazarlardan S. M. Tevfik'e göre İslamcılık'tan başka hiçbir siyaset tarzı memleketi selamete çıkartmaz. Bunun aksi her politika yıkımla sonuçlanır. İslam prensipleri üzerine kurulacak olan bu siyaset Müslümanların alışkanlıklarına, tarihine ve selevin ameline uygun olmalıdır. Müslümanlar bunun için fedakârlık edip gayret göstererek el birliği ile çalışır ve adalet ve hakkaniyeti kendisi ve düşmanına karşı tatbik ederse yine eski teveccüh ve saygınlığını kazanır.²⁰¹

²⁰⁰ Muhammed Abduh, "Milletin Mazisi, Hali ve Hastalıklarının Çaresi", *Sırât-ı Müstakîm*, 2 (50), 370-375.

²⁰¹ Detaylı bilgi için bkz: Ahmet Hamdi Aksekili, "Âlem-i İslam'ın esbabı inkırazı ve çare-i salâhı" 11 (281), 321 Abdü'l Aziz Çaviş, "Müslümanlık Fikir ve Hayata Neler Bahşetti-I", *Sebilürreşad*, 21 (530-531), 74-76; Muhammed Abduh, "Milletin Mazisi, Hali ve Hastalıklarının Çaresi", *Sırât-ı Müstakîm*, 2 (50), 370-375.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SİYASİ KAVRAMLAR ÜZERİNDEN YENİLEŞME FAALİYETLERİ VE YENİLEŞMEDE/TECEDDÜD BAĞLAMINDA SORUN OLARAK GÖRÜLEN KONULAR

Tezimizin bu bölümünde *Sebilürreşad* dergisinde yer alan makaleler incelenmiş olup İslami yenileşmeye dair fikirler irdelenmiştir. Bu bağlamda yenileşmeye vurgu yapan makaleler konu bütünlüğünü sağlamak açısından tasnife tabi tutulmuştur. İlk olarak siyasi kavramlar üzerinden yenileşme fikirleri ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda dergide; hilafet, laiklik, asrılık, demokrasi, kavmiyetçilik-milliyetçilik-Türkçülük, garpçılık üzerine yazılan makaleler irdelenmiştir. Ayrıca yenileşme faaliyetleri neticesinde Müslüman kadının konumu, medreselerin ahvali ve din eğitimi sorunu, araştırmaya tabi tutulan diğer başlıklardandır.

3.1. SİYASİ KAVRAMLAR ÜZERİNDEN YENİLEŞME FAALİYETLERİ

3.1.1. Hilafet

İslamcı bir anlayışı benimseyen *Sebilürreşad*, doğal olarak hilafet kurumunun gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Zira dergi makaleleri incelendiğinde ittihad-ı İslam için hilafetin zarureti dikkat çekildiği görülecektir. Dergide hilafet konusunda salt yazılar bulunmakla beraber konu; İslamiyet'in doğuşundan günümüze kadar İslam medeniyetinin geçirdiği evreler, hilafetin lağv edilmesiyle ülkede yaşanan sorunlar, hilafet yerine geçen yönetim şekillerindeki eksiklikler, demokrasi, laiklik, asrılık, kavmiyetçilik, ırkçılık, Türkçülük alt başlıkları ekseninde de ele alınmıştır. Esasında dergi, İslamcılığa karşı olan tüm ideolojik fikirlerle bir hesaplaşma içerisinde denilebilir.

Sebilürreşad'da hilafete-saltanata ilişkin fikirler ilk olarak İslamiyet'in mahiyetine yönelik açıklama yapılarak temele oturtulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda "İslamiyet nedir, kapsamı nelerdir?" sorularına cevap niteliğinde yazılar yazılarak hilafetin zarureti dikkat çekilmiştir. Örnek olması açısından; Ahmed Hamdi Akseki'nin (1887-1951) Aksekili'nin konuda fikirleri dikkat çekicidir. Akseki bahsi

geçen lafızlara anlamlar vererek konuya açıklık getirmeye çalışmış, İslam dininin tekâmül sürecini inceleyerek hilafet-saltanat tezini savunmuştur. Bu yazıya göre İslam dininin Hristiyanlıktan farklı olarak muamelat kısmı da dinin bütünlüğü içerisinde. Bundan dolayı sosyal hayatı düzenleyen içtimaiyatta aktif olan hilafet, Müslüman her ferdin muhakkak savunması gereken bir yönetim biçimidir. Akseki din ve şeriatın anlamlarına vurgu yaparak meseleye açıklık getirmeye çalışmaktadır. Ona göre dinin inanç, ibadet, amel olmak üzere üç temeli vardır. Amel kısmı da ibadet ve muamelat olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Hukuk, siyaset, savaş muamelat kısmına ait olup bu kısımlar hayatın kendisidir. Ayrıca İslam'da din, uhrevi ve dünyevi alanı kapsamakta olup Avrupa ıstılahında olduğu gibi farklı anlamlar da değildir. Hilafet de İslam şeriatinde din ve siyaseti koruma ve düzenleme anlamındadır. Bundan dolayı kamu düzeninin sağlanması için bir halifeye bağlı olmak gereklidir.²⁰²

Babanzade'nin "Bizde Din ve Devlet" adlı makalesindeki düşünceleri de hilafet düşüncesine örnek olması açısından burada zikredilebilir. Makalede hilafetin Avrupa'nın anladığı ruhbanlıktan farklı olduğuna vurgu yapılır. Ona göre İslam'da yönetim şekli teokratik olmakla beraber Hristiyanlıkta ki ruhbanlıktan farklıdır. Zira tüm Müslümanlar şer'i hükümleri gücü yettiğince yapmaya mükelleftir ve bu sorumlulukta şahın dilenciden farkı yoktur.²⁰³

Mehmet Akif Ersoy'un açıklamalarda bulunduğu dergi yazarlarından Said Halim Paşa'nın fikirleri de düşüncelerimizi destekleyebilir diğer örnektir. Said Halim Paşa 'da İslam'ın bütüncül yapısına dikkat çekerek Müslüman'ın ahlak, toplum, siyaset gibi hayatın tüm alanında Müslüman gibi hissetmedikçe hiçbir mutluluğu yakalayamayacağı görüşündedir.²⁰⁴

Sebilürreşad'da İslamiyet'in bütüncül bir din olduğuna vurgu yapılır. Müslüman olan bir insan bu bütünün içerisine yönetim anlayışını da koymalı, pratikte yaşadığı hayatta bir dini otorite olmalıdır. Aksi halde Müslüman, kimlik bunalımı yaşar. Konuya ilişkin Said Halim Paşa bir diğer makalesinde şöyle demektedir: Kant'ın ahlakına, Fransız'ın toplum yapısına, İngiliz'in siyasetine tabi olan bir Müslüman ne yaptığını bilemeyen bir hale gelir. Ona göre "bu din herkesindir ve hiç kimsenin değildir." Zira

²⁰² Aksekili Ahmed Hamdi, "İctimaiyyat: Din, Devlet Yahut Hilafet ve Saltanat", *Sebilürreşad*, 14 (350), 99.

²⁰³ Ahmed Naim Babanzade, "Bizde Din ve Devlet", *Sebilürreşad*, 15 (380), 293-295.

²⁰⁴ Mehmed Akif, "İslamlaşmak", *Sebilürreşad*, 16 (404-405), 132-133.

inanç yönüyle İslamiyet bir Müslüman'ın dini ise adalet ve siyaset yönüyle tüm insanlarındır.²⁰⁵

Dergiden örnekler sunarak göstermeye çalıştığımız üzere hilafeti savunmak üzere yazılan yazıların ilk ve ortak noktası, İslamiyet'in bir bütün olarak hayatın tümünü kapsadığı bundan dolayı muamelat kısmına dâhil olan yönetim anlayışının da İslami usullere göre olması gerektiğidir. Hilafetin tabiatımıza en uygun meşru bir yönetim şekli olduğunu savunurken, yazarlar bu noktada İslamiyet ile Hristiyanlığı karşılaştırma yoluna başvurmuşlar ve tezlerine destek aramışlardır. Dergiden bu konu ile ilgili örnekler sunacak olursak; örneğin Akseki şöyle der: Hristiyanlar'da din bir saltanata boyun eğmek, kendilerine hükmeden bir saltanata bağlanmak demektir. İslam dininde ise durum böyle değildir. Bu noktada İslam Batı ile ayrılır. Zira ruh ve maddeyi, din ve şeriatı birbirinden ayırmak zaten Hristiyanlığın temel esasıdır.²⁰⁶ Akseki makalesinde İslam ve Hristiyanlık ayırımına vurgu yapıp “İslâm'ı Nasrâniyet'e kıyâs etmek, kıyâs-ı maa'l-fârıktır. Çünkü saltanat-ı rûhiyyeyi saltanat-ı maddiyyeden ayırmak zâten Nasrâniyet'in asl u esâsıdır” demektedir.²⁰⁷

Vakit Gazetesi başyazarı Ahmed Emin Bey'in din ile devletin tefriki fikrine cevaben yazılan bir yazıda ise aynı şekilde İslamiyet ve Hristiyanlık karşılaştırılması şu ifadeler ile anlatılır: “İslam'da kilise yoktur; kilise olmayınca ruhbanlık da yoktur. Öte yandan hilafet ruhbanlık gibi bir sıfat değildir. Zira halifenin de dini hükümlere uyma zorunluluğu vardır. Ayrıca İslamiyet Hristiyanlık gibi yalnız nasihatten ibaret olmayıp ibadetten ziyade hukuk, siyaset gibi tüm hayata şamildir.”²⁰⁸

Bir başka isim de şunları söyler: “Hristiyanlık daha ziyade Allah ve ahlak doğmalarını ihtiva etmekte veya o şekilde tefsire uğramış bulunmakta olduğu halde İslamlık bunlarla birlikte bir devlet, hem de insanların eşitliğine dayanan bir dünya devleti de kurmayı derpiş etmiştir.”²⁰⁹

Sebilürreşad Dergisindeki yazarlara göre hilafet bir Müslüman ülkede konumu tartışılmayacak kadar kat'i bir yönetim şeklidir. Hilafeti yıkmaya çalışmak onu iyice

²⁰⁵ Said Halim Paşa, “İslamlaşmak –I”, *Sebilürreşad*, 15 (378), 256-258.

²⁰⁶ Aksekili Ahmed Hamdi, “İctimaiyyat: din, devlet yahut hilafet ve saltanat”, *Sebilürreşad*, 14 (350), 94.

²⁰⁷ Aksekili Ahmed Hamdi, “İctimaiyyat: din, devlet yahut hilafet ve saltanat”, *Sebilürreşad*, 14 (359), 179.

²⁰⁸ Din ile devletin tefriki, *Sebilürreşad*, 15 (380), 295-296.

²⁰⁹ Sadi Irmak, “Laiklik Manası”, *Yeni Sebilürreşad*, 7 (172), 351.

kuvvetlendirir. “Hiçbir devlet-i mu’âsıra Hilâfet’e seng-endâz olamaz, çünkü hilâfet devletlerin fevkindedir. Hilâfet’e ta’arruz etmek, onu takviyeden başka bir neticeye peyveste olmaz. Eğer, farz-ı müsteb’ad olarak bir devlet-i maddiyye Hilâfet’i yıkmak isterse, kalblerde, seciyyede, fıtratta, hakîkatte merkûz olan bu şecere, budanıp kesb-i kuvvet eden bir nihâl gibi, yeni bir kuvvet ile fışkıracak ve kendi vücûduna hâil olan mevcûdiyetleri yıkacaktır.”²¹⁰ Dahası “Hükûmet ve devleti dînden ayırmaya kâil olmak: Saltanat-ı İslâmiyyenin kâinâtta kalkmasına hükm etmek, Şerîat-i İslâmiyye’yi fesh etmek, müslümanların fâsık, zâlim, kâfir nâmını verdikleri kimselere ser-fürû etmelerini istemektir.”²¹¹

Sonuç olarak örneklerle göstermeye çalıştığımız üzere dergi de yazılan yazılara göre hilafet gereklidir. Akseki’nin görüşleri adeta derginin konu hakkındaki görüşlerinin özeti mahiyetindedir. Ona göre din bir bütündür muamelatın tam olarak yerine getirilmesi için siyasi otorite şarttır. Bu otorite de hilafet ile sağlanır. Din ve devletin ayrılması fikri Hristiyanlarda vardır. Ayrıca Batı medeniyetleri bu ayrımla devletimizi yok etmek gibi bir isteğe haiz olurlar. Çünkü dinin ön gördüğü devlet şeklinden uzaklaşmış olunur. Müslümanlar bu oyuna gelmemelidir.²¹²

Türkiye’nin batılılaşma serüvenine tanıklık eden dergide yaşanan rejim değişikliği hakkında da fikirler bulunmaktadır. Zira saltanatın kaldırılması, hilafetin lağv edilmesi ve teokratik bir düzenin yerine laik demokrat sisteme geçilmesi, bir İslam toplumu için yenileşme olarak nitelendirilebilir. Bundan dolayı hilafet ile ilgili düşünceler ele alınırken laiklik, demokrasi, asrilik, kavmiyetçilik, ırkçılık kavramları da dolaylı olarak tartışmaya açılmıştır.

3.1.2. Laiklik

Dergide ittihad-ı İslam fikrini destekleyen hilafet kavramının karşısına konulan ilk tez laikliktir. En genel tanımlamasıyla din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması anlamına gelen laiklik, teokratik bir yönetimi savunan yazarlar tarafından eleştiriye tabi tutulmuştur. Dergide laiklik konusu alınırken kelime anlamları üzerinde durularak neliği

²¹⁰ “Din ile devletin tefriki”, *Sebilürreşad*, 15 (380), 295-296.

²¹¹ Aksekili Ahmed Hamdi, “İctimaiyyat: Din, Devlet Yahut Hilafet ve Saltanat”, *Sebilürreşad*, 14 (359), 195.

²¹² Aksekili Ahmed Hamdi, İctimaiyyat: Din, devlet yahut hilafet ve saltanat, *Sebilürreşad*, 14 (359), 180.

tartışmaya açılmıştır. Türkiye’de laiklik adı altında yapılan yanlış uygulamalara değinilmiş, doğru bir laiklik anlayışı nasıl olur, İslam’da laikliğin yeri nedir sorularına cevap aranmıştır. Bu noktada Ali Fuat Başgil’in (ö.1967) dergide yayımlanan makaleleri önem arz eder: Başgil, Türkiye’de laikliğin doğru tanımının yapılmamasından yakınmıştır. Ona göre ülkemizde laiklik savunucuları tarafından bu fikir terör vasıtası olarak kullanılmıştır. Bu da bizim laikliği tam olarak anlayamamamızdan ileri gelmektedir. O, Türkiye’deki laiklik anlayışını eleştirerek içinin doğru bir şekilde doldurulması gereğini savunmuştur. Zira Diyanet’in emrettiği şekilde ezan okumak yasaktır, hükümetin emrettiği şekilde ezan okumamak da suçtur. Fakat hiç ezan okumamak ne yasaktır ne suçtur. Bununla beraber Türkiye’de hükümet laiktir. Bu bir kör döğüşü yahut bir facia ki devam edip gitmektedir.²¹³

Yazarlara göre laiklik tanımlaması bizde yapılamamış, içselleştirilememiş ve daha çok dine karşı bir anti yönetim şekli olarak görülmüştür. Hâlbuki din ve devlet kuvvetlerinin bir elde toplanmasını men eden laiklik fikri bu iki kuvvet arasında herhangi bir rekabet ve düşmanlığı da men eder ve bu kuvvetlerin hayat yolunda iş birliği yapmalarını ister.²¹⁴ Örneğin Başgil’in bir diğer makalesine göre; “laiklik herkesin mensup olduğu dinin usul adap ve ibadetlerini korkusuzca öğrenmesi öğretmesi olduğu halde insanlar senelerce ibadet yerlerine bile korkarak gitti. Laiklik ilk ve basit manasıyla devletin dine, dinin diline, usul ve adabına karışmaması iken bizde devlet ehliyetsiz bir din reformacısı kesildi.²¹⁵

Aynı şekilde dergi yazarlarından Fehmi Bilgin(ö.1904)’e göre; “laikliği fikir ve vicdan hürriyeti diye sundular, fakat maalesef tatbikatta din düşmanlığı olarak gösterdiler. Yirmi küsur sene milletin maneviyatına hücum ettiler. Din müesseselerinin kapılarına zincir vurdular. Millet evlatlarını din bilgisinden mahrum bıraktılar. Allahu Ekber diyeni üç ay zindana attılar, dini mahiyette cemiyet teşkilini yasak ederek dinin inkişafına set çektiler, din adamlarını perişan bir hale getirdiler. Laiklik bu mu? Bu laiklik değil, maneviyattan tecriddir.”²¹⁶ Ayrıca Başgil; *Laiklik* adlı makalesinde ülkemizde laiklik uygulamasının din düşmanlığı, dini sosyal hayattan soyutlama şeklinde anlaşılmasından yakınmış, laikliğin uygulanması konusunda hükümeti

²¹³ Ali Fuat Başgil, “Din hürriyeti ve laiklik”, *Yeni Sebilürreşad*, 4 (78), 44-47.

²¹⁴ Ali Fuat Başgil, “Din ve Vicdan Hürriyeti ve Laiklik” *Sebilürreşad* 13 (310), 154.

²¹⁵ Ali Fuat Başgil, “Din ve vicdan hürriyeti ve laiklik”, *Sebilürreşad* 13 (310), 156.

²¹⁶ A.Fehmi Bilgin, “Laiklik bu mu?,” *Yeni Sebilürreşad*, 1 (7), 111.

suçlamıştır. *Büyük Doğu* dergisinden alıntı ile: “Laiklik bizde din düşmanlığı olarak alınmış ve öyle tatbik edilmiştir. Eski hükümet adamları bu konuda garp hukukunu değil komünist Moskova’yı örnek almışlardır. Ruslar din adamlarını imha etmişler, din adamı yetiştiren müessesleri yıkmışlardır. Bizimkiler de böyle yapmadı mı? Medeni dünya milletleri arasında ben yalnız iki din düşmanı politika biliyorum: bunlardan biri Rusya’da diğeri Türkiye’de yürütölmeye çalışılmıştı. Garp hukukunda laiklik devletin mabede, mabedin de devlete ve siyasete karşı bitaraf olması demektir. Yoksa devletin laiklik perdesi arkasından putperestlik dini neşre çalışması demek değildir.”²¹⁷

Sebilürreşad Dergisi’nde laiklik din ve vicdan hürriyeti bağlamında da ele alınmıştır. Zira din hürriyetinin olduğı ölkeler aynı zamanda laiktir de. Bundan dolayı din hürriyetinin ne olduğı üzerinde durulmuştur. Yazarlara göre bir ölkede camiye, kiliseye ve havraya istediğiniz gibi girip ibadetini yapmak bir din hürriyeti değildir. Moskova bile bunu uygular; zira parasını veren sinemaya tiyatroya da istediğı gibi girebilir. Bir ölkede din hürriyeti sadece mabede girip çıkma hürriyeti değildir. Din hürriyeti dindar vatandaşların din hakkında haiz oldukları her hakkı serbestçe ve endişesiz kullanmalarıdır. Din haklarının en başında da talim ve tedris, neşir ve telkin hakkı gelmektedir. Eğer bir ölkede bu haklar rahatça uygulanıyorsa din hürriyeti vardır demektir. Din hürriyeti dinin yüksek ilimlerini serbestçe okumak, öğretmek, dinî neşriyatta bulunma hakkının serbestçe kullanılmasıdır.²¹⁸ Öte yandan laiklikle beraber vicdan hürriyetini ele alan Ali Fuad Başgil’in iddiasına göre; din ve vicdan hürriyetini resmen tesis eden ilk otorite İslam olmuştur. Zira ‘dinde zorlama yoktur’ emriyle bunu ilk yasaklayan İslam devletidir.²¹⁹ Başgil, çözüm yolu olarak ise laikliğı tamamen bırakmaktan ziyade fikir üzerinde onarıma gidilmesini söylemiştir. “Yeni anayasaya laiklik, eskisinde olduğı gibi kelime olarak değil, tarif olarak girmeli; hududu ve şümul sahası gösterilmelidir. Ancak bu şekilde laiklik adına yapılacak suiistimallerin önüne geçilebilir.”²²⁰

Öte yandan dergi de laiklik karşıtı yazılar da bulunmaktadır. Fakat bu yazılar incelendiğinde de ana fikrin laiklik adı altında yapılan uygulamaların eleştirilmesi olduğı göröülecektir. Örneğin; dergide milli inkılap unvanıyla yazılar yazan Cevat Rifat

²¹⁷ Ali Fuat Başgil, “Laiklik”, *Sebilürreşad*, 6 (128), 46.

²¹⁸ Ali Fuat Başgil, “Din ve Laiklik (İctimai ve Hukuki Etüd)”, *Yeni Sebilürreşad*, 9 (204), 55-57.

²¹⁹ Ali Fuat Başgil, “Din ve Vicdan Hürriyeti ve Laiklik” 13 (310), *Sebilürreşad*, 154.

²²⁰ Ali Fuat Başgil, “Din ve Vicdan Hürriyeti ve Laiklik”, *Sebilürreşad*, 13 (310), 160.

Atilhan (1892-1967) dinin dünyevi yönüne dikkat çekerek, din ve dünya işlerinin birlikte olması gerektiği fikrine sıkı sıkıya bağlıdır. Din değil sadece siyasette, hayatın her alanında etkisi olan bir olgudur. Nitekim din ve dünya işlerinin beraberliğine askerlikte yaşadıklarımıza dinin manevi etkisini göstererek örnek vermektedir. Ona göre emperyalistlere karşı iman dolu göğsümüzle savaşmışsınız. Din kardeşliği de milli mücadele döneminde üst azami faydasını gördüğümüz bir şeydir. Aynı şekilde ticaretle de dinin büyük faydası vardı. Zira dedelerimiz yıllarca tüm ticari işlerini senetsiz borçsuz yapmışlar, mahkemeye de düşmemişlerdir. Allah korkusu ve ahırın hakkına tecavüz etmemek azmini ve terbiyesini onlara din vermiştir. Ticaretle, askerlikte, maişette dinin bize emrettiği ilkelere göre yaşanırsa saygınlık korunur.²²¹

Ahmet Naim Babanzade, “şerî’atin kestiği parmak acımaz” diyen ahâlîyi dinsiz, hattâ dîne karşı lâkayd bir hükûmet fikrine alıştırmaya çalışmanın rahat ve huzûr-ı nâsı sâlib ne yaman mücâdelâta kapı açacağını artık tasavvur ediniz”²²² diyerek halkın din ile yönetilme fikrine ne kadar bağlı olduğunu ve laikliğin bugüne kadar İslami usullerle yönetilen halkımıza uymayacağını anlatmaya çalışmıştır. Ayrıca bu yazısında laikliğin milli bünyemize ters bir anlayış olduğuna dikkat çekilmektedir. Zira laik rejim geçmişten günümüze devlet adamından beklentilerimizi karşılamamaktadır. Halkın devlete bakışı laiklik anlayışını sindirmemize engeldir. Zira toplum gözünde idare, dini de ikame etmeye memurdur. Devleti dinden soyutlamakta büyük bir toplumsal sorun ortaya çıkar. Nitekim halk dinin ikame edilmesini hükümetin bir vazifesi olarak görmektedir. Ve halk hükümetin bu vazifenden uzak durduğunu gördüğünde dini, ahlaki ve toplumsal görevlerini ihmal eder.²²³

Öte yandan mecliste Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesi tartışmalarına Eşref Edip tarafından yazılan bir makalede ortaya sunulan cevaplar dikkat çekicidir. Ona göre müfritler bu münasebetle yine dine saldırmışlardır. Fakat buna kendi anlayışlarına göre hakları yoktur. Zira anayasada devletin dini İslam’dır maddesi kalktığından dolayı meclis dini meseleler hakkında söz söyleme hükmünü yitirmiştir. Ayrıca ikinci bir laf vuruş şeklinde demektedir ki, anayasa da laiklik olduğuna göre hiç kimse milletin imanı hakkında söz söyleme hakkına sahip değildir. Milleti gerilikle suçlayamazsınız.

²²¹ Cevat Rıfat Atilhan, “Din Davamız. Müslümanlıkta Dinle Dünya İşleri Birbirine Bağlıdır”, *Yeni Sebilürreşad*, 1 (10), 155.

²²² Ahmed Naim Babanzade “Bizde Din ve Devlet”, *Sebilürreşad*, 15 (380), 293-295.

²²³ Babanzade, “Bizde Din ve Devlet”, *Sebilürreşad*, 15 (380), 293-295.

Anayasaya göre vicdan hürriyetini temel ilke olarak kabul etmesi gereken hükümet, asayiş bozmadığı sürece hiç kimseyi inancından dolayı sorumlu tutamaz. Ona göre din sosyal bir vakıa olmasından dolayı devletin din ve mezheple bağı kopartılamaz. Bu durum da devletin laik olamayacağını gösterir.²²⁴

Sebilürreşad'ta bu rejim değişikliğinin dışında bu değişikliğin hızı da ayrıca bir eleştiri konusudur. Halkın zihin alt yapısının olgunlaşmadan bu değişikliğe gidilmesi doğru bulunmamaktadır. Yazarlara göre din-devlet ayrımı bu kadar kısa sürede mümkün değildir ve bu bir zihniyet meselesidir. Zihniyet de kıyafet değiştirilir gibi değişmez.

Din ve siyasetin beraber olduğu yani laiklikten uzak olduğumuz durumlarda yaşanan başarılar, hilafeti meşrulaştırmak adına dergi yazarları tarafından örnek olarak gösterilmiştir. Nitekim geçmişten bir örnek şöyle aktarılır: “Tan Ten Kiyo nâm Asyalı bir kardeşimizdir. Müşârun-ileyh diyor ki: “Biz Çin İhtilâli’nde bütün muvaffakiyetlerimize, dîn ile siyâseti beraber kullanmakla nâil olduk, hiçbir millet yoktur ki onun takdîs ettiği bir dîn olmasın. Dîn, ihtilâl erbâbı, kumandanlar ve ricâl-i devlet tarafından siyâsette de kullanılırsa ve onu kullanmakta mahâret gösterirlerse, emîn olunuz ki hiçbir ferd-i vatan olmaz ki onların evâmirine itâat etmesin... Son Balkan Muhârebesi, dîn ve siyâsetin ne kadar birbirine merbût bulunduğunu göstermek için pek güzel misâllerden biridir: Biz, müterakkî milletler idâdına girmek maksadıyla dînimizi ikinci derecede tutarak yeni bir siyâset-i “medeniyye” te’sîs etmiştik. Mağlûb olduk; Balkanlar Muhârebesi’nin nasrânî alayları kumandanı dînî bir harb i’lân ettiği için ona Avrupa, bütün Âlem-i Nasrâniyyet zahîr oldular, galebe maddeten ma’nen onlarda kaldı.”²²⁵

Laiklik eleştirisi altında hilafetin toplum üzerindeki birleştirici gücüne vurgu yapan bir diğer yazıda da Osmanlı Devleti’nin İslam siyasetini takip ettiği dönemlerde sahip olduğu kuvvete dikkat çekilir. Makalede Osmanlı’nın zor duruma düştüğünde diğer Müslüman devletlerin varlığı ile iktidarını tekrar ikame edişi açıklanmakta,

²²⁴ Eşref Edip, “Laik Devletin Laik Meclisinde Dini Meseleler Konuşulamaz”, *Yeni Sebilürreşad*, 2 (33), 114-118.

²²⁵ Ahmed Münir, “Din ile Siyaset Yekdiğerinden Ayrılmalı mıdır?”, *Sebilürreşad*, 12 (294), 145-147.

Trablusgarp ve Balkan Muharebelerinde gelen yardımlar bu duruma örnek gösterilmektedir.²²⁶

Ayrıca dergi yazarlarına göre din ve siyaset ayrımı yaparak Müslümanlarla Hristiyanlar arasında bir yakınlaşma, bir ortak fikir kurulmaya çalışılmıştır. Zira din ve şariat birbirinden ayrılırsa devletin ilgası ortak fikir olur. Bu şekilde de devletimizin yıkımı için kendilerine bir zemin bulmuş olurlar. Bundan dolayı hilafetin kaldırılıp laik düzene geçiş fikri müspet bir durum değildir. Ayrıca laiklik olsa bile uygulamada yapılan hatalar giderilmeli, laiklik din düşmanlığı olarak yansıtılmamalı değişim de bu kadar hızlı yaşanmamalıdır.

3.1.3. Asrılık

Sebilürreşad dergisinde hilafet odaklı rejim değişikliği ve yenileşme fikirleri Asrılık kavramı altında da incelenmiştir. Dergide, ‘asri olmak ne demek, İslamiyet ile alakası nedir’ gibi sorular ekseninde mesele tartışılmıştır. Bu kavram ile dergi yazarlarının siyasi fikirler üzerinden yenileşme düşünceleri daha iyi temellendirilebilir.

Sebilürreşad Dergisi’nde Asrılık bağlamında makale yazan yazarların ortak fikrine göre asrılık; milli, ahlaki ve toplumsal değerlerin korunarak milletlerin ilerlemesini takip edip zamanın ihtiyaçlarına göre kendimizi konumlandırmaktır. Konuya ilişkin bir makalede şöyle denilmektedir: “Ma’nâ-yı hakikisiyle asrîlik; rûh, an’anât ve esâsât-ı milliyye dâhilinde terakkıyât-ı umûmiyye-i beşeriyyeyi ta’kib ederek ihtiyâcât-ı zamâneye erfak bir tarz-ı idâre, tarz-ı mesâî vücûda getirebilmektir. “Asrîlik” terakkıyât-ı maddiyye-i beşeriyyeden hisse-i nasîbimizi almaktır. Yoksa harîmimizi ecnebî teâmüllere açmak, müessese-i ictimâiyyemizi, mukaddesâtımızı yıkmak değildir.”²²⁷

“Asrî Cem’iyetlerde Dînin Mevki’i” ünvanıyla bir makaleye cevap olarak kaleme alınan şu satırlar da *Sebilürreşad*’ın İslam dini ve asrılık ile bağını göstermesi açısından önemlidir. Makalede büyük dinlerin üç devrin sonunda tekâmüle uğradığına dikkat çekilmektedir. Geçirilen bu devirlerde dinin yeri tek tek ele alınıp eleştiriye tabi tutulmuştur. Makaleye göre asri cemiyetlerde din; yalnız uhrevî şeylere karışan,

²²⁶ S.M. Tevfik, “İslam Siyasetine Muhtacız”, *Sebilürreşad*, 15 (376), 229-232.

²²⁷ Hasan Hikmet, “Asriliğin Manası”, *Sebilürreşad*, 22 (559-560), 102-105.

insanların sadece âhirete müteallik hareketlerini tanzîm eden bir müessese hâlini almış ve hukuk, devlet ve ilim ile tamamen ilişkisi kesilmiştir. Bunun sebebi ise dinlerinin İslam dini kadar mükemmel olmamasından kaynaklanmaktadır. Zira dinleri bu alanlara şamil olacak yeterlilikte değildir. Asri olmak, çağa ayak uydurmak dinin hükmünü hayattan kaldırmak demek değildir. Yapılması gereken milletin her ferdinin okuryazar hale gelmesi ve herkesin kendi işini çağa uyduracak şekilde yapabilecek terbiyeye sahip olmasıdır.²²⁸

Asriliğin sınırlarını belirleyen bir diğer makalede de şu satırlara yer verilmektedir. “Efendiler! Size yine tekrar edelim ki, asrîlik ve asrî ferd veya asrî millet olmak demek müterakkî milletlerin ilimlerini, ma’rifetlerini, hünerlerini, san’atlarını, makbûl ve ma’kûl terbiye ve âdetlerini alarak maddî ve ma’nevî salâh ve liyâkat sâhibi olmak demektir. Yoksa hayattan din ve ahlâkı kaldırarak ala-mod bir kıyâfetle suarelere, konserlere, balolara girebilmek, içki ve kumar âlemlerinde sürüklenmek ve kadınlarımızı bu girîvelere sürüklemek bize lâzım olan kurtarıcı asrîlik değildir.” Makaleye göre asriliğin asıl manası dini, ahlakı, kültürü muhafaza etmek suretiyle asrın ilerlemelerine tabi olmaktır. “Binüçyüz sene evvel yapılmış kânûnlar nasıl olur da Yirminci Asır’da (!) mâ-bihi’l-amel olabilir?” diyeceklerini de biliriz. Fakat bu sözleri de pek sathîdir. Çünkü dünyada esâs i’tibârıyla ahkâm-ı dîniyenin doğruluğu zaman ve mekân ile mukayyed değildir. En uzak zamanlarda ne derece doğru ise ile’l-ebed de öylece doğru kalacaktır. Zamanın tebeddülüyle tebeddül edecek olan ahkâm-ı fer’iyyedir. Meselâ kâtilin cezâsı kısâsıdır. Fakat dinin bundaki maksad-ı esâsîsi kâtilin öldürülmesi değil katlin men’idir.”²²⁹

İslam’da asriliğin nasıl olduğuna dair Yahya Afif’in şu satırları özet mahiyetindedir: İşlerimizi asra uydurmak fikri İslamiyet’in ilk zamanlarından beri olmakla beraber Müslümanlar mum dibine ışık vermez misalince bu gerçeğe gözlerini kapatmışlar ve asri olmak için Avrupa ile temas halinde olunması gerektiği gibi bir yanılaşa düşmüşlerdir. Bu durumun neticesinde de Tanzimat süreci ile birlikte din ile devlet birbirinden ayrılıp fıkıh kuralları yerine Avrupa kuralları ikame edilmiştir. Geçen süreç ile birlikte Müslümanların ilerleyemeyip hatta gerilemesi asriliğin Batı’yı takip etmek olmadığını göstermiştir. Yahya Afif’e göre; eğer maksadımız hakikaten ve

²²⁸ İsmail Hakkı Milaşı, “Din ve asrîlik”, *Sebilürreşad*, 16 (408-409), 169-172.

²²⁹ İsmail Hakkı Milaşı, “Din ve Asrîlik”, *Sebilürreşad*, 16 (408-409), 169-172.

cidden asrîleşmek ise İslâmiyet yenileşmek için büyük bir kuvvettir. Zira İslam dininin istediği de bireysel ve toplumsal hayatımızdaki değişikliklerde şeriatî faal kılmaktır. Ulemaya ‘zamanın değişmesi ile ahkâmın değişmesi’ kuralı ile yetki selahiyeti verilmesi asriliğin İslam dinindeki önemini özetler niteliktedir. Bu bağlamda İslam, sınırları korumak kaydı ile asriliğe mani değildir bilakis asriliği mecbur kılar. Asriliği adı altında nefsi isteklerimizi doyurmak, iffete değer vermemek, meyhaneler, kumarhaneler açmak, erkek ve kadının farkını ortadan kaldırmak, hürriyet diye karı-koca, evlat-ebeveyn itaatsizliğini meşrulaştırmak İslamı’nın terbiyesizlik olarak addettiği fiillerdir. İslamiyet bu şekildeki asriliği menfi görür.²³⁰

3.1.4. Demokrasi

Sebilürreşad dergisinde hilafet eksenli ele alınabilecek bir diğer konu da demokrasidir. Demokrasi ile ilgili yazılan makaleler incelendiğine dikkat çeken ilk nokta şudur: Dergide ki yazarlara göre demokrasi İslam dininde var olan bir yönetim biçimidir. Zira demokraside var olan tüm üye ve vatandaşların eşit hakka sahip olması fikri İslam dininde herkesin eşit olduğu fikri ile bağdaşır. Dergiden örnekler sunacak olursak:

Hilâfet demokrasinin te’yîd ve te’kîdi demektir. Dünyâda en yüce ve en eski demokrasi örneği İslam’da görülür. Zira hürriyet, eşitlik, kardeşlik ilkeleri Avrupa medeniyetinden önce İslamiyet’in ilkeleri içerisinde yer almaktadır.²³¹

Dergideki makaleleri incelediğimizde demokrasi fikrine sıcak bakıldığı görülecektir. Zira onlara göre demokrasi İslam bünyesinde olan bir anlayıştır. İslam’ın talim eylediği kardeşlik ve müsavat düsturu en yüksek demokrasi umdeleridir. İslamiyet’te hiçbir ırk kabile ve renge ayrıcalık yoktur. Üstünlük sadece takva ileldir. İslam dininde ilahi kanunlar vardır ve bu kanunları ihlal edenlere dünyevi ve uhrevi cezalar gösterilmiştir. İslam’ın bütün teklifleri ferdin ve cemiyetin salahı, tekâmülü her yönden yükselmesi ve saadeti içindir.²³² İslam’da her ferdin haklarında hürriyet ve istiklale sahip olabilmesi de karşılıklı vazife mecburiyetini ve onun mesuliyetini üstüne almakla mümkündür ki, bunun adına mükellefiyet denir. İnsanlardaki ictimâî kabiliyet

²³⁰ Yahya Afif, “İslamiyet ve Asriliği”, *Sebilürreşad*, 24 (618), 306-308.

²³¹ “Din ile Devletin Tefriki”, *Sebilürreşad*, 15 (380), 295-296.

²³² Aksekili Ahmet Hamdi, “Müslümanlıkta Demokrasi Esasları”, *Yeni Sebilürreşad* 2 (48), 355.

bu şarta bağlıdır. Kendilerinde vazife duygusu hissedemeyenlerin daha doğrusu hareketlerinde tamamen serbest olduklarını sananların bu dünyada hiç kimseye karşı hak davasına ve serbest haklara malik oldukları iddiasına salahiyetleri olamaz. Vazife ve mesuliyet duygusu olmayanlarda milliyet duygusu da olamayacağı şüphesizdir. Yani İslam dininde de karşılıklı hak ve hürriyetlerin korunması esas olup demokratik bir ortam sağlanmak istenir.²³³

İslamcı bir nazarla incelenen demokrasi hakkında yazılan yazılara dergiden bir diğer örnek Ömer Nasuhi Bilmen'e ait şu satırlardır: "Müslümanlık nazarında insanlar müsavidirler hepsi de aynı mahiyettedir. Müslümanlıkta veliyyulemir, halkın vekili mesabesinde. Halk üzerindeki velayetini yine halktan almıştır. Bu sebeptendir ki kendisinin ölmesi ile yahut bertaraf edilmesiyle tayin olduğu sair memurlar azledilmiş olmazlar. Öte yandan Müslümanlıkta emri bil maruf nehyi anil münker bir vecibedir. Fesada sebep olmamak şartı ile yapılmak lazım gelir. Bu vazife cemiyet efradının birbiri ile ilgili bulunmasının bir nişanesidir. Ammenin selameti bununla kaimdir."²³⁴ Eşref Edip de *Müslümanlığın Yaşattığı Demokrasi* adlı makalesinde İslam'da demokrasi fikrine değinip asr-ı saadetten demokrasinin uygulandığı örnekler verilmiştir.²³⁵

Dergi yazarlarının demokrasi mefhumunda ele aldıkları bir diğer konu da demokratik sistemde mevcut halkın durumudur. Yazarlara göre halkın yönetimde söz sahibi olduğu demokratik sistemlerde insanlar daha özgür değil, hatta daha çok sorumludur. Zira faal rol oynadığından dolayı kendilerine ihtimam göstermek zorundadırlar. Bu da İslamiyet'te var olan bir yönetim anlayışı olduğunu gösterir. Demokrasi usulü ile yönetilen ülkelerde zannedildiği gibi hadsiz bir özgürlük değil sınırlar söz konusudur. Bu durum da İslamiyet'in doğuşundan günümüze kadar gelen hükümlerinde de vardır. Zira şahsi bir durum bile çirkin ise diğer Müslüman'ın bu durumu düzeltmeye mükellefiyeti vardır. "İslâmiyet'in mebâdîsi ise bütün kemâliyle bir demokrasi idi. Demokrasiyi ferdin özgürlüğü şeklinde anladık. Hâlbuki ferd yönetimde olduğu için daha dikkatli olması gerekir."²³⁶

Ahmet Cevdet Paşa'nın bir diğer makalesi de aynı eksendedir. O şöyle demektedir. "Bir millet demokrasi (halk hükûmeti) hâlinde yaşayabilmek için onun

²³³ Aksekili Ahmet Hamdi, "Müslümanlıkta Demokrasi Esasları", *Yeni Sebilürreşad* 2 (48), 354-356.

²³⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, "İslam'da Demokrasi", *Yeni Sebilürreşad*, 9 (205), 70-73.

²³⁵ Eşref Edip, *Müslümanlığın Yaşattığı Demokrasi*, *Yeni Sebilürreşad*, 9 (209), 142-144.

²³⁶ Ahmed Cevdet, "Demokrasi'de Ahlak-ı Ferdiye", *Sebilürreşad*, 21 (528- 529), 63-64.

efrâdı behemehâl fazîlet sâhibi olmalı ve mâdem ki ferd yaşadığı muhîtin efkârına, bâtıl i'tikadlarına, ihtirâslarına göre meslek ittihâz eder, demokraside terbiye-i umûmiyye ve husûsiyyeye fevkalâde i'tinâ edilmeli ve yine mâdem ki her kişi kendine verilen kudretin mâhiyetini anlamak mecbûriyetindedir, o halde maârifçe iyi esaslar kurmalı ve kezâlik, mâdem ki hürriyet-i siyâsiyye ancak, hürriyet-i iktisâdiyye ile kazanılabilir, o halde efrâd-ı millet sa'y ü ameli rehber edinmeli, aylıkla geçinenlerin mikdarı hadd-i asgarîsine inmelidir. Demek ki memleketimizde halk hükûmetini vücûda getirebilmek için üç esâsa temessük lazımdır: Evvelen - Fezâil-i ahlâk için taassubdan ârî ve hakiki bir Terbiye-i Dîniyye. Sâniyen - Halkta bir idrâk hâsıl olabilmek için Harsî Terbiye. Sâlisen-Siyâsî hürriyet için İktisâdî Terbiye.”²³⁷

3.1.5. Kavmiyetçilik-Milliyetçilik-Türkçülük

Dergide ittihad-ı İslam bağlamında ele alınan bir diğer konu da kavmiyetçilik, bu kapsamda Türkçülüktür. Yazarlarca kavmiyetçilik eleştirilip bir din bütünlüğünün olması gerektiği savunulmuştur. Bu teze Avrupa'nın mevcut yapısı örnek gösterilmiştir. Kavmiyet-milliyetçilik ittihad-ı İslam'a ters bir anlayış olarak öne sürülüp Cahiliye döneminde İslam'ın karşı geldiği inanış olarak görülmüştür. Zira konu ile ilgili bir makaleye göre Avrupa'nın mevcut yapısı ırk birliğinin din birliği olmadıkça fayda vermediğini göstermiştir. İngiltere, Almanya, Fransa gibi Batı ülkelerini nazara alırsak mezhep farklılıklarına rağmen Hristiyan şemsiyesi altında toplandıkları görülür. Milletler ırk ve neseb asabiyetine sarıldıkça kanlı savaşlardan kurtulamazlar. Nitekim Allah insan fitratını bildiği için onların din birliği etrafında toplanmasını istemiş nebep asabiyetini cahiliyye âdeti olarak görüp men etmiştir.²³⁸

Babanzade'nin Musa Kazım'ın (ö.1920) milliyetçi fikirlerine cevaben yazdığı makale derginin kavmiyetçilik hakkındaki fikirlerini yansıtmaları bakımından örnek gösterilebilir. Ona göre kavmiyetçilik şer'an kötü görülmüş ve reddedilmiş bir cahiliyye âdetidir. Düşmanın içimize kadar ilerlediği bir dönemde bir avuç Müslüman'ın ben Türküm ben Arabım, Kürdüm, Çerkezim şeklinde bölünerek diğerine karşı muhabbetini kesmesi makul bir davranış değildir. Öte yandan makalede bir kurtuluş fikri olarak Türkçülük ele alınmış ve Türkçülüğe karşı ittihad-ı İslam fikri savunulmuştur.

²³⁷ Ahmed Cevdet, “Demokrasi’de Halkın Terbiyesi”, *Sebilürreşad*, 21 (532- 533), 104.

²³⁸ Abdü'l Aziz Çaviş, “Kavmiyet ve Din”, *Sebilürreşad*, 13 (335), 178-180.

Babanzade Türkçüleri; *Halis Türkçü* ve *Türkçü İslamcı* olarak ikiye ayırır. Türkçü İslamcılarını muhatap alarak; Türk dili ve edebiyatına hizmet etmek kıymetli bir vazife olmakla beraber bunu cahiliye asabiyetine vardırmanın tehlikesine dikkat çeker. Ona göre dil vâsita-i tefâhümden ibârettir. Babanzade makalede ayrıca Türkçülük adına şu uyarılarda bulunur “dâimâ kendisine “Ey Türk!” diyecek yerde “Ey müslüman!” diye hitâb ediniz. Kendisine dâimâ Müslümanlığından bahs ediniz. Türklüğünden bahs etmeyiniz. Gayretini gıcıklamak istediğiniz vakit Türklük nâmına değil, Müslümanlık nâmına gıcıklayınız. Türkün târîhini İslâm târîhinden ayırmayınız. Türklerin yüzünü Ka’be’den Turan’a çevirmekten vazgeçiniz. Her iki tarafa bakmayı kimseye tavsiye etmeyiniz. Zîrâ cihetler yekdiğere zıddır. Ân-ı vâhidde her ikisi birden görülemez. Türkler ya Ka’be’ye dönüp -bin yıldan beri olduğu gibi- Turan’ı arkada bırakacaklar, ya Turan’a bakıp Ka’be’yi unutacaklar.”²³⁹

Makalede kavmiyetçiliğin İslâm’ın irtifasında bir fayda sağlamayacağı ise şu ifadeler ile ele alınmaktadır. “Cengiz’in yasasını bilmek, İlhan’ın yurdunu tanımak, Altınordu’yu anmak bize lâzım değil. Mâzîdeki işrâk ile tefâhur edilmez. Bize Şer’-i Muhammedî’yi, İslâm yurdunu, mücâhidîn-i İslâm’ı bilmek, tanımak lâzım. Şeref-i İslâm’a karşı şeref-i cinsiyyet kâle bile alınmaz.”²⁴⁰ Öte yandan makalede Türkçülük-turancılık fikrinin kavmiyetçi anlayıştan daha ileri boyutta olduğu ele alınır. Zira yazıda Arap ırkçılara karşı da eleştiri getirilmiş ancak onların İslâm dairesi dışındaki Arapları kavmiyetçilik adı altında yüceltmediklerini hatta Ebu Cehil gibi Arapları düşman addettiklerinden bahsederek bu konuda Türklerden daha iyi oldukları belirtilmiştir. Yazar, Türkçülük anlayışında dini belli olmayan Kürşat, Cengizhan’ın yüceltilmesine bir anlam verememiş müminler ancak kardeşlik ihtarından yola çıkılıp kavmiyetçilik tezini çürütmeye çalışmıştır.

Dergi yazarları kardeşlik ilkesinden yola çıkıp ittihad-ı İslâm’ı savunmuşlardır. Dünyada mevcudiyeti on beş milyonu aşmayan bir azınlık olan Yahudiler *İsrailoğulları ittihadı* etrafında nasıl birleşmişlerse müminlerin kardeşliği ilkesine dayanan dünya Müslümanlarının acilen birliği sağlanmalıdır. Bu utanç verici mağlubiyet ve geriliğe son vermek Müslümanlar için farz-ı ayındır.²⁴¹

²³⁹ Ahmed Naim Babanzade, “İslâm’da Dava-yı Kavmiyet”, *Sebilürreşad*, 12 (293), 114-128.

²⁴⁰ Ahmed Naim Babanzade, “İslâm’da Dava-yı Kavmiyet”, *Sebilürreşad*, 12 (293), 114-128.

²⁴¹ Cevat Rifat Atilhan, “Dünya Müslüman Birliği”, *Yeni Sebilürreşad*, 2 (36), 167-168.

İttihad-ı İslam fikrini övüp kavmiyet-türkçülük eleştirisi getirilen bir diğer örnek S. M. Tevfik'in makalesidir. Tevfik, makalesinde gençlerin milli siyaseti takip etmesini eleştirir. Ona göre bu suretle Osmanlı'ya ayrılık tohumu saçılmış; Suriye, Irak, Hicaz'da yabancı cemiyetler teşekkül etmiştir. Bu durum da sadece yabancıların işine yaramıştır. Türkçülük ve Türklük namına hiçbir yardım göremediğimizden yakınan yazar; bu dava uğruna kaybedilen topraklara hayıflanmaktadır. "İran'a, Turan'a asker sevk ederek oradaki Müslümanları bizden bîzâr edecek harekâta bulunan Türkçülük cereyânı işte bugün sönmüş ve iflâsa mahkûm olmuştur. Bu komşu Müslümanları ancak siyâset-i İslâmiye birleştirip memnûn edecektir."²⁴²

Derginin ilerleyen sayılarında Türkçülük fikri daha yumuşak bir eleştiriye tabi tutulmuş, onaylanmasa bile Türkçülüğün savunucularının artık daha mutedil olduklarından bahsedilmiştir. Bir ırka ait olunabilir pekâlâ ama İslam dini tüm bunları kapsayıcı etkiye haizdir anlayışı benimsenmiştir. Abdüllatif Nevzat'a (1888-1966) ait şu satırlar örnek olması hasebiyle burada zikredilebilir:

"Bizim bildiğimiz ve gördüğümüze göre bugün hakiki Türkler, hakiki Arablar, hakiki Kürdler... ilh. Yine bir "millet-i İslâmiye" teşkîl ediyorlar. Bu mes'elede tabîatin râm olmayacak bir kânûnu yoktur. Lisânın, ırkın, hissiyât-ı kavmiyenin bir "millet-i İslâmiye" kusvâsına (idéal) mâni' ve muzâd olacak hiçbir isti'dâdı yoktur. Bunlar, senelerden beri nasıl hâl-i muvâneset ü muâlefette iseler bugün de öyle olabilirler. Tabîatin bu emele muhâlif bir kânûnu var idiyse, niçin asırlardan beri râm oldu durdu? Siz; "Lisân ayırıcı mâhiyeti gösterdi." diyorsunuz. Ben, lisânı; diğer bütün fevârik-ı müşahhasanın da ilâvesiyle takviye ve tahkîm ederek yine "ayırıcı bir mâhiyette" görmüyorum. Yine bizim anladığımız Türklük'te diğer Müslüman milletler için bir ma'nâ-yı tecâvüz değil, bir rûh-ı müzâheret vardır. Arablar, Türkler... ilh. Bütün Müslümanlar, milliyeti yeni tatmıyorlar. Yalnız, "kevser-i dîn"deki lezzeti, hiçbir meşrûb-ı millîde bulamadılar. Bu kanâatimiz, bize Türklük ile diğer bir milliyet-i müslime arasında ma'nâ-yı tecâvüz bulunmamasını hâtıra getirmeyi bile lüzûmsuz gösterir."²⁴³

Ayrıca makalede Türklüğün İslamiyet ile olan bağına vurgu yapılır. "Türk sıfatına lâyük her ferd, Müslümanlığa zevâl bulmaz bir râbita ile merbuttur... Ben, herşeyden

²⁴² S. M. Tevfik, "İslam Siyasetine Muhtacız", *Sebilürreşad*, 15 (376), 229-232.

²⁴³ Abdüllatif Nevzat; "Bir kardeş hasbihaline lüzum var", *Yeni Sebilürreşad* 10 (237), 50-52.

evvel koyu bir Müslümanım, İslâm milletindenim. Siyâseten Osmanlıyım. Hâlis Türk olduğum için Müslüman milletinin, müslüman küllünün bir cüz'üne hizmet niyetiyle kavmimin terakkîyât-ı fikriyye ve ictimâiyyesine elimden geldiği kadar çalışırım. Fakat dinimin lisânı olan Arabca'ya vukûfum olduğu için, lüzûm görür görmez Arab milletdaşlarıma da hizmetkâr olurum. Kürd, Laz, Tatar, Hindli, Acem, Çerkes, Arnavud... müslümanlar da benden müslüman hizmeti, hayr-hâhlığı bekleyebilirler. Bu, onların bir hakk-ı sarîhi ve benim bir vazîfe-i necîbemdir. İşte benim düşüncem de bu yolda... Aramızda gayr-i kâbil-i nüfûz bir hark olmamalıdır, zannederim Müslüman kardeş..."²⁴⁴

Aynı şekilde Türkçülük'e mutedil olarak bakan diğer bir yazı örneği; Hamdullah Suphi Bey (Tanrıöver) (ö.1966)'in Türk Ocakları açılış töreninde yaptığı konuşmadan alıntı ile dergide yayımlanan şu satırlar örnek verilebilir. *Türkçülük ve Din* adlı makalede Türkçülerin yavaş yavaş itidali bulduğu söylenir, Türkçülük adı altında eski harflerin kabul edilmemesi tezi çürütülür. Irkçılığa karşı dinin bütüncül yönüne vurgu yapılır. Şöyle denilir: "Din milletlerin en eski ve en devamlı müessesesidir. Esarete uğramış milletlerin son müdafaa siperi odur. Eski dil kaybolur, din yaşar, eski devlet kaybolur din yaşar."²⁴⁵

Sebilürreşad, "Türkçülük Böyle mi Olacaktı" adlı yazıda ise *Kafkasya Gazetesi*'nde çıkan bir yazıyı Türkçülük akımını destekleyenlere iğneleme olarak kullanmıştır. "Zavallı Kafkasya, feryâd ediyor, i'tizâl eden Türkçülere serzenişte bulunuyor. Fakat heyhat! Artık bu feryâdlar bizim kulağımıza girmiyor. Bizim şark ile hattâ hudûdumuzdan bir adım gerisi ile hiçbir alâkamız yoktur! Şimdi biz garba teveccüh ettik. Yeni şeaîrimiz "bilâ-kayd ü şart garblılaşmak"tır. Afv edersiniz, ama artık bizim sizinle meşgul olacak vaktimiz yoktur. Hem biz böyle acıklı şeyler işitmek istemiyoruz. Güzel dans bilerseniz Taksim'deki baloya geliniz, orada görüşürüz."²⁴⁶

Sonuç olarak derginin kavmiyetçiliğe ait makalelerinin özeti mahiyetinde Eşref Edip'in şu satırları örnek olarak gösterilebilir. "Orhan Seyfi Orhon'un lisaniyle hakiki Türkçü olmanın bir neticesi de samimi dindar ve Müslüman olmaktır. Çünkü Türk milleti çok küçük bir azlığı müstesna Müslümandır. Bir milletin mukaddesatına

²⁴⁴ Abdullatif Nevzat; "Bir kardeş hasbihaline lüzum var", *Yeni Sebilürreşad* 10 (237), 50-52.

²⁴⁵ Hamdullah Suphi Tanrıöver, "Türkçülük ve Din" *Yeni Sebilürreşad*, 2 (44), 400.

²⁴⁶ "Türkçülük Böyle mi Olacaktı Yeni Kafkasya Gazetesinin Türkçülere Karşı Serzenişleri" *Yeni Sebilürreşad* 24 (609), 176.

bağlananların o milletin mukaddes saydığı din duygusuna karşı hissiz ve kayıtsız kalmaları imkânsızdır. Hem Türkçü hem dinsiz olmak bir tezat ve tenakuz teşkil eder... Din duygusu Türkçülüğün dayandığı kuvvetlerin başındadır. Dindar adamın aynı vasıflardaki dinsiz adama her bakımdan üstün olduğuna şüphe var mıdır?”²⁴⁷

3.1.6. Garpcılık

Dergide konu ile bağlantılı olarak ele alınan bir diğer kavram da *Garpcılık*'tır. Yazarlarca batıya yönelme, batılılaşma anlamına gelen garpcılık ele alınıp İslam'dan ve toplumdan deliller öne sürülerek çürütölmeye çalışılmıştır.

Dergideki yazılar incelendiğinde Batı'dan gelen müspet olgulara karşı olunmadığı, bununla beraber Batı'ya uymak şeklinde öz benliğimizi kaybetmeye yönelik eleştiriler yapıldığı görölmektedir. Örneğin; Ali Fuad *Garplılaşmak* adlı makalesinde; garplılaşmaktan maksadın ne olduğu sorgulayıp izaha çalışmaktadır. Başgil'e göre batılılaşmaktan maksat hükümetin idaresini Batı usulüne benzetmekse yönetim şekli Tanzimattan beri Avrupa'ya benzemektedir. Bununla beraber Batı'da diktatörlükten Cumhuriyet'e pek çok yönetim şekli vardır. Şayet amaç yönetim şekli ise Batılılaşmak adı altında hangisinin kabul edileceği sorun teşkil eder. Nitekim Almanya Cumhuriyet yönetiminde sorun yaşarken Fransa yaşamaz. Mesele isim yahud şahıs meselesi değildir. Asıl mesele hükümetin yönetim şeklini ıslah ve bu ıslah da sadece batılılaşmak demek değildir. Zira hükümetin teşkilat yapısı ve ödevlerinde memleketin adetleri, coğrafyası, iklimi, ruhu, dini hassasiyeti, dikkate alınmadıkça taklit sadece zarar getirir. Ayrıca hükümeti ıslah garplılaşmak demek değildir. Islaha gerek olan durumlarda değişimin adı ne garplılaşmak ne de şarklılaşmaktır. Mevcut duruma en uygun olan yönetim şekli nereden olursa olsun benimsenebilir. “Şarklılar Avrupa'da ne kadar yaşarlarsa yaşasınlar, garblılar şarkta ne kadar isterlerse ikâmet etsinler, kendi zihinlerini, tarz-ı tefekkürlerini, an'anâtlarını hakiki bir sûrette tebdîl edemezler. Şark eskisi gibi şark, garb yine garbdır. Mark Twain'in dediği gibi bu iki tev'em birbirine aslâ yapışamayacaklardır.”²⁴⁸

²⁴⁷ Eşref Edip; “Dinsiz Türkçülük, Müslüman Türkçülük” *Yeni Sebilürreşad* 2 (44), 402.

²⁴⁸ Ali Fuad Başgil, “Garplılaşmak”, *Sebilürreşad*, 23 (574), 25-27.

Elmalılı Hamdi Yazır'ın şu satırları da batılılaşma karşısında İslam'ı önceleyen bakışın bir diğer örneğidir: “Kur’ân’ı tercüme edip okuyan ve İslâm’a karşı onunla da silâhlanan Frenkler Müslüman olmuyorlarsa onların felsefelerini okuyup anlayacak ve kendilerine karşı bununla silahlanan Müslüman niye Frenk olsun.”²⁴⁹

Garpla ilgili düşüncelerin ele alındığı bir diğer yazıda da aynı şekilde garbın iyi taraflarının alınabileceği söylenirken İslam Medeniyeti’nin Batı’dan çok daha üstün olduğuna vurgu yapılmaktadır. Makaleye göre Batı’nın sadece faziletleri alınmalıdır. Bunun aksi İslam medeniyetine haksızlık olur. Milli büyük zaferimizde Anadolu halkı Batı’nın siyaset ve zihniyetini rehber edinmeyi bırakıp milli vicdan ve seciyesiyle kendi benliğine dönerek istiladan kurtulmuş bugünkü varlığına kavuşmuştur. Bu durum bize göstermiştir ki; milli ahlakımız, zevkimiz ve bize mahsus duygu ve düşüncelerimizle feraha erebiliriz.”²⁵⁰

Düşüncelerimizi destekleyen diğer makalelerden alıntılar ise şöyledir: Batı medeniyeti insanları sınıf, renk, dil tasnifine tabi tutup insanlığın bir kısmını önemserken bir kısmını yarı insan olarak görmektedir. Hâlbuki İslam; sınıf, ırk, zenginlik, fakirlik farkı gözetmeksizin toplumu yardımlaşma ve dayanışma esasları üzerine bina etmiştir. Camilerde bir safta ibadet eden Müslümanlar zekât ibadeti ile yardımlaşmayı fiilen tesis etmişlerdir. İslam medeniyeti insan hukuk ve menfaatini gözetmesi bakımından insanlığa şamil bir medeniyettir. Bu noktada kusur İslam medeniyetinde değil Müslümanlardadır.²⁵¹

Konuya ilişkin Said Halim Paşa ise şöyle demektedir: Batı’da toplumsal sınıf farkı ve bu sınıflar arasında rekabetler, düşmanlıklar vardır. Dayanışma ise sadece aynı sınıf içerisinde olur ki bu da toplum zararına sonuçlar verir. Bu durum Avrupa’da hürriyet ve eşitliğin düşünürlerimizin zannı gibi olmadığını gösterir. İslam dininin telakkileri Batı’dan çok daha ileridir. Bu bağlamda İslam âleminin gerilemesini sonlandırmak için İslam’ı daha iyi anlamaya ve dinin ahlaki olduğu kadar ictimai kaynaklarını da tatbik etme zarurietiyi vardır.²⁵²

²⁴⁹ Elmalılı Hamdi Yazır, “Garb Cereyanı Felsefesi”, *Sebilürreşad*, 22 (567-568), 165- 166.

²⁵⁰ Feyzullah Sacit, “Garblılaşmak Meselesi”, *Sebilürreşad*, 22 (547-548), 11-12.

²⁵¹ Hasan Hikmet, “İslamiyet ve Garb İctimaiyatının Mukayesesi”, *Sebilürreşad*, 22 (51-552), 41-42.

²⁵² Said Halim Paşa, “Garb Cemiyetleri”, *Sebilürreşad*, 21 (538-539), 137-139.

3.2. TECEDDÜD BAĞLAMINDA SORUN OLARAK GÖRÜLEN KONULAR

3.2.1. Kadının Durumu

Kadın ve onun etrafında gerçekleştirilen tartışmalar her zaman güncelliğini koruyan konuların başında gelmektedir. Tarihsel süreci incelendiğinde toplumsal yapılardaki değişikliklerin, sosyo-ekonomik bunalımların, kadının toplumdaki konumunu etkilediği görülecektir. Bu açıdan bakıldığında 19. yüzyılda sistemleşen feminist söylem İslam toplumlarında da yankı bulmuştur. Zira Osmanlı’da Tanzimat süreci ile başlayan dönüşüm ve akabinde yaşanan tecdid faaliyetleri toplumda kadına yeni bir rol tartışmalarını da beraberinde getirmiştir. Dönemde yaşanan kimlik bunalımları kadını da ‘ben kimim, nerdeyim’ gibi sorular etrafında bir kimlik arayışına itmiştir.

Toplumda kadını yeniden konumlandıran bu tartışmalar, dönemin zihniyetini yansıtan *Sebilürreşad*’ta ele alınan konular içerisindedir. Dergi, kadın başlığı altında tesettür, çok eşlilik, kadının hürriyeti, erkekle eşitliği, toplumdaki hak sorumluluk ve görevleri, feminizm gibi konuları irdelemiştir. Dergideki makaleler “*nisâiyyât*” başlığı altında özel bir isimle sütunlandırılmıştır. Bu yazılar incelendiğinde görülecektir ki, yazarlar öncelikle dönemde yaşanan Avrupa hayranlığına binaen Avrupa’da kadının yerini ele alıp İslam kadını ile kıyas yoluna gitmek suretiyle İslam dininin kadına verdiği önem üzerinde durmuşlardır. Fakat burada eksik olarak denilebilir ki, yazarlar her ne kadar İslam’da kadının yerini ön plana çıkartmaya çalışsalar da bu çabaları şeriatte kadını bağlayan hükümleri açıklamaktan öteye gidememiştir. *Sebilürreşad*’ta *nisâiyyât* yazıları incelendiğinde genellikle tesettür, çok eşle evlilik kadının şahitliği vs. gibi kadın mihvalli hükümlerin, kadına karşı pozitif bakış açısıyla ele alındığı görülecektir. Ayrıca dönemde yaşanan Avrupa hayranlığı ile kadının sosyal hayatta aktif bir konuma getirilmesi eleştirilmiş, bu konuya çeşitli çözüm yolları ileri sürülmüştür. Fakat bu çözüm yolları da bir aktüellik içermemekte, makale yazarlarının hayali olmanın ötesine gitmemektedir.

Tezimizi desteklemesi açısından dergiden örnek makaleler sunacak olursak ise bu makaleleri “İslam’da kadının yeri: Tesettür, çok eşlilik, kadının hak ve sorumlulukları,

Avrupa’da kadının mevcut durumu ve bu durumun İslam toplumuna yansıması, toplumda bozuk kadın algısına dair çözüm yolları başlıkları altında inceleyebiliriz.

Öncelikle İslam’da kadının hak ve sorumlulukları makalelerde ele alınmış ve İslam’ın kadına verdiği değer işlenmiştir. Musa Kazım’ın silsile halinde yazdığı makaleler derginin kadın zihniyetini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Ona göre Müslüman kadın sanılanın aksine esir değil, hürdür. İslam şeriatı onların bütün hak ve sorumluluklarını teminat altına almış ve belli bir sınır içerisinde zevk ve dünya lezzetlerine ulaşmalarına bir mani kılmamıştır. Kadınlar Müslümanlığa uygun edep ve terbiye dairesinde mesirelere gidebilir, konserler konferanslar verebilir.²⁵³

Yine aynı şekilde Musa Kazım’a ait şu satırlar kadın algısına bir örnektir: Ona göre kadının üzerine düşen tek vazife ev idaresi ve çocuk terbiyesidir. Onların açık saçık bir halde tüm güzelliklerini sergileyerek şehvetperest erkeklerin arasında bulunmaları vazifelerini yapmamasına, zamanla telafisi mümkün olmayan zararlara ve aile saadetine mahvına sebep olur.²⁵⁴

Klasik kadın algısının anlatıldığı bir diğer makalede Ömer Fevzi görüşlerini şöyle ifade eder: “Kadının hakikati ana olmak, yuva yapmaktır” Son zamanlarda kadınlarda ortaya çıkan yanlış düşünceler kadınları kendi hakikat ve kimliklerinden uzaklaştırmaktadır. Bu hareketin aşamaları ilk olarak anneliği bırakıp kadınlığa yönelmekle başlar ve zamanla erkekliğe doğru meyletmekle sonuçlanır. Bu ise kadınlık için bir düşüştür.²⁵⁵

Kadının toplumdaki misyonunu konu edinen bir diğer yazısında Ömer Fevzi, kadın ve vatan kavramları arasındaki bağlantıya dikkat çeker. “Kadın demek vakar demektir. Kadın demek hicâb demektir. Âr ve hayâ demektir.” Hayasız bir kadının evladı vatan için zarardır. Bundan dolayı bazı devletlerde askerlik vazifesini yapacakların ebeveyni derin bir şekilde araştırılır. Toplumda aslolan kadındır. “Vatanın selâmeti, anaların ahlâk ve fazîletine, analıktaki muvaffakiyete bağlıdır.”²⁵⁶

Milas müftüsü Mehmet Sadık’ın Müslüman kadının değişimine karşı yaptığı çıkarım şöyle özetlenebilir: Kadının esir ve mutsuz olduğunu ileri sürenler esasen onun

²⁵³ Musa Kâzım, “Çok evlilik hakkında”, *Sırât-ı Müstakîm*, 1 (4), 52-54.

²⁵⁴ Musa Kâzım, “Hürriyet-musavat”, *Sırât-ı Müstakîm*, 1 (1), 20 23.

²⁵⁵ Ömer Fevzi, “Kadınlığın Hakikati”, *Sebilürreşad*, 23 (594), 345-346.

²⁵⁶ Ömer Fevzi, “Kadınlık ne Hale Giriyor?”, *Sebilürreşad*, 23 (598), 405-407.

yüzünden dürüstlüğü silip çarşaflarını çıkartmak suretiyle gelecekte oynanılmak istenen rolün programını çizmektedirler.²⁵⁷

Müslüman kadının haklarına vurgu yapan bir diğer makale de ise Mehmed Ferid Vecdi İslam'ın kadına değer vermediği iddialarını eleştirmiştir. Ona göre Müslüman kadınının zulüm gördüğü erkekten şikâyet etmesine, kendi malında istediği gibi tasarruf hakkı olduğuna, kabiliyetinin uygun olduğu ilimlerle meşgûl olmasına; ya da seyâhate çıkıp ilmi olaylarla ilgilenmesine, toplum hakkında araştırma yapmasına, te'lîfler vücuda getirmesine yahut şeri konularda fetva, ilmi konularda görüş belirtmesine kânûnun erkek hakkında cevâz gösterdiği taleplerden her hangi birini istemesine; gelenek olsun şeriat olsun hiçbir zaman mâni olmamıştır. O halde kadının esaretinden bahsetmek mümkün değildir.²⁵⁸

Milas müftüsü Mehmet Sadık'ın *İslamiyet'te Kadınların Vezaifi ve Mevkii*, adlı makalesi ve maddeler halinde kadının İslam dinindeki konumunu bildiren Musa Carullah'ın, *Kadının Hukuku Ve Vezaifine Dâir*, adlı makaleleri derginin kadın algısının özeti mahiyetindedir.²⁵⁹

Dergide kadına bakışını ele alan makalelerden sonra ele alacağımız konular İslam dininde kadınlarla ilgili hükümlerdir. Tesettür, teaddüd-ü zevcat, talak yazarlar tarafından irdelenen başlıca konulardır. Tesettür hakkındaki yazılar incelenecek olursa dergide bu konuda fikir beyan eden yazarlar tesettürün İslam'daki yerine vurgu yapmakta ve bu hükmün uygulanmaması durumunda toplumdaki bozulmaları ele almaktadır. Yazarlarca tesettürün fıkhen hükmü kat'i bir şekilde sabittir ve uygulanmaması toplumda ahlaki alanda çöküntüye sebep olur. Zira bir makalede "Kadınlık; vücûd-ı beşerîyyetin kısm-ı mestûrudur. Çünkü namusudur. Binâenaleyh namusun setr ve ihfâsı lâzımdır."²⁶⁰ denilmektedir. İslam dininde kadının konumunu anlatan ve tesettürün önemine vurgu yapan isimler arasında Musa Kazım gösterilebilir. Ona göre İslam şeriatinde emrolunan tesettür, kadınların kendilerine haram olan erkeklerden saçları ve vücutlarını şehveti celb etmeyecek şekilde örtü ile örtmeleridir.

²⁵⁷ Ayşe Meliha, "Müslüman Kadını Hürdür ve Mes'uddur", *Sebilürreşad*, 11 (282), 346-347.

²⁵⁸ Mehmed Ferid Vecdi, "İctimaiyat: Kadınlara Hürriyeti Mutlaka Vermek İsteyenlerin Elinden Vay o Biçarelerin Başına", *Sebilürreşad*, 11 (267), 103-104.

²⁵⁹ Mehmed Sadık, "İslamiyet'te Kadınların Vezaifi ve Mevkii", *Sebilürreşad*, 24 (617), 294-296, Musa Carullah, "Kadının hukuku ve vezaifine dâir", *Sebilürreşad*, 23 (594), 339-340.

²⁶⁰ Mehmed Fahreddin, "Feminizm Meselesi, Kadınlık Vücud-i Beşerîyyetin Kısm-ı Mesturudur", *Sebilürreşad*, 8 (197), 279-281.

Kadın tabiatı itibarı ile nazik olduğundan dolayı tesettür onun için bir şefkattir. Zira bir kadının bütün güzelliği ile yabancı bir erkeğin şehvetine arz-ı endam etmesi onun kadınlık kıymetini azaltır. Tesettürde ki maslahat işte budur.²⁶¹

Tesettürün kaldırılmasını ele alan örnek bir yazıda tesettürün dinde yerine şu şekilde vurgu yapılmaktadır. Tesettürün kaldırılmasının ilk faydası kadınların serbest bir şekilde ilim tahsil etmesidir tezi İslam'ın kadının tahsiline mani olmadığı antitezi ile cevaplandırılır. İkinci faydası olarak ise tesettürün kadının toplum hayatına katılmasını engellediği bu durumun da milli görevlerini ifâ edememesine sebep olduğu yönündedir. Makalede bu tez de İslam'dan örnekler ile çürütülür.²⁶²

Dergi de şeriate dair yazılarıyla nam salan yazar Ahmed Naim konunun muhkemliğinde o kadar kesin yargılarda bulunmuştur ki, tesettür hükmünü uygulamanın devlet eliyle olabileceğini dahi dile getirmiştir. Bu uygulamayı da emr-i bi'l ma'ruf nehy-i ani'l münker prensibi dâhilinde görmüştür. Onun bu konudaki görüşleri tezimiz açısından önem arz etmektedir. Ahmed Naim Babanzade'ye göre tesettür “bir emr-i dînîdir. Hem de ikâmesi ulû'l-emre mevdû' olan bir emr-i dînîdir. O hâlde muârizınıza sorarım: Bu memlekette ahlâksızlığa karşı lâ-kayd olmasını arzu ettiği hükûmetin dine karşı da lâ-kayd olmasını da mı tavsiye ediyor?... Hükûmet bu işe karışmaya cidden karâr vermiş ise iki tarafa başlı iki vazîfe ta'ayyün eder: Nisvân ile evliyâ-yı nisvân polisin müdâhalesini istilzâm edecek kıyâfetle evzâ' ve etvâra kat'ıyyen meydan vermemek, hükûmet de polislerin bazı taşkınlıklarını men' edecek tedâbiri ihmâl etmemek.”²⁶³

Yine aynı şekilde Babanzade'de tesettür emrinin bir otorite tarafından uygulanması gerektiği kanaatine Peygamberimizin “... Şayet eliyle değiştirmeye gücü yetmezse, diliyle değiştirsin. Diliyle değiştirmeye de gücü yetmezse, kalbiyle düzeltme cihetine gitsin ki, bu imanın en zayıf derecesidir.” Hadis-i şerifine binaen devletin yaptırım gücüne dikkat çekmiştir. Bu hadis-i şerife göre kötülüğe müdahale kuvveti

²⁶¹ Musa Kâzım, “Hürriyet-musavat”, *Sırât-ı Müstakîm*, 1 (1), 20-23

²⁶² L. V. Muhterem “S. Reşad'a Kâbleri İman, Alınları Haya Nurundan Mahrum Olanlar Tesettürün Fazilet ve Ulviyetini Takdir Edemezler”, *Sebilürreşad*, 12 (288), 29-30.

²⁶³ Ahmed Naim Babanzâde, “Tesettür İşine Zabıta Karışması mı? (Ebu'z Ziyâzâde Velid Beyefendiye)”, *Sebilürreşad*, 16 (391), 13-14.

bulunan bundan mükelleftir. Devlet de bu güç ve otoriteyi elinde tuttuğu müddetçe bu hususta görevlidir.²⁶⁴

İzmirli İsmail Hakkı da Babanzade ile aynı görüşe sahiptir. Ona göre insanlardan zina fesadı korkusu kalkmadıkça, şeriat ilmi erbabı bulundukça emr bil-ma'rûf ve nehy ani'l-münker yasaklanmadıkça tesettür kalkamaz.²⁶⁵

Dergide kadın sütunu altında ele alınan bir diğer konu da *teaddüd-ü zevcat* yani birden fazla evlilik bahsidir. İslam dinine göre erkeğin dörde kadar evliliğini meşru gören yazarlar bu konuya makalelerinde yer vermektedirler. Fakat tezimizin konusu açısından yenileşme yönüyle meseleye bakılacak olursa yazarların sekülerleşme sancılarının yaşandığı dönemde ortaya atılan fikirler ile geleneksel bakış açısından kopamadığı görülecektir. Bu bağlamda yazarlar meseleye dair yenileşmeye yönelik bir fikir ortaya atamamışlar, klasik zihniyete ait fikirleri tekrarlanmaktan öteye geçememişlerdir. Dergide ki makalelerde yenileşmeden ziyade şeriate vurgu, şeriatı açıklama, meselenin maslahatını öne çıkarma şeklinde yaklaşımların olduğu görülecektir. Birden fazla evliliğin hikmetleri üzerinde durulan bir makaleye göre evlilikte esas amaç ifetin korunması ve neslin devamının sağlanmasıdır. Bir kadının çocuk sahibi olamaması, hastalık gibi durumlarda evlilikte amaç hâsıl olmaz ve *teaddüd-ü zevcat* zaruri olur. *Teaddüd-ü zevcata* fikren karşı olanların dahi fiillerinde bir kadına münhasır kalamamaları meselenin fitrata uygunluğunu göstermesi bakımından önemlidir.²⁶⁶

Fıkıh konusundaki açıklamalarıyla bilinen Ömer Nasuhi Bilmen meseleyi hem tez hem anti-tez şeklinde gerekçeler sunarak açıklamaya çalışmıştır. Bilmen makalesinde birden fazla evliliğe karşı olanların tezlerini özetle, mizaca uygun olmaması, kadını rencide etmesi, eşler arası kıskançlığa sebebiyet verdiğinden aile içi husumete ve toplumsal saadetin bozulmasına kapı açması ve Batı'da böyle bir uygulama olmaması şeklinde sıraladıktan sonra bu tezleri çürütmeye çalışmıştır. Bilmen'e göre aile düzeni ve toplumun saadetine mani olan esas mesele dini ve toplumsal terbiyenin noksanlığıdır. Bir toplum şeriatin hükümleri ile terbiye edilirse ve şer'i hükümle muamele toplumda alışkanlık haline gelirse çok eşle evlilik herhangi bir sıkıntıya sebep

²⁶⁴ Ahmed Naim Babanzâde, "Yine Tesettür Meselesi", *Sebilürreşad*, 16 (393), 37-39.

²⁶⁵ İzmirli İsmail Hakkı, Nisaiyat: "tesettür Meselesinin Tariki Hâlli", *Sebilürreşad*, 12 (291), 78-80.

²⁶⁶ Musa Kâzım, "Çok Evlilik Hakkında", *Sırât-ı Müstakîm*, 1 (4), 52-54.

olmaz. Müslüman kadın iffetli, adil bir erkeğin nikâhında bulunmaktan mutlu olur ve meşru dairede kocasının yaptıklarını nefesine tecavüz olarak görmez. Ayrıca makalede Batı zihniyeti de eleştirilmektedir. Zira Ona göre Batı metres adı altında gayr-i ahlaki bir uygulamayı sıkıntı olarak görmeyip meşru bir uygulama olan nikâhı lakayd olarak görmektedir.²⁶⁷

Yine aynı şekilde Avrupa zihniyetinin meseleyi ele alışına karşı tez niteliğinde sunulan bir diğer makaleye göre; Batı’da teaddüd-i zevcat orta çağdan kalma bir uygulama olarak gösterilmekte ve vahşet olarak nitelendirilmektedir. Öte yandan makale de Müslüman toplumun da bu fikre katılmasından yakınılmaktadır. Birden fazla evliliğe karşı olan Müslümanlar’ı Batı’ya karşı bir yaranma isteği taşımakla suçlamaktadır “Dörde kadar helâlinden tezevvücü kerîh görüp de adedi gayr-i mahsûr kadınlarla zinâyı hoş gören gayretsiz heriflerin dînimizin ahkâm-ı ulviyyesine i’tirâzı ise güneşi balçıkla sıvamaktan daha abesdir.” denilmektedir²⁶⁸

Dergide konu ile ilgili yazılan makalelerde dikkat çeken bir diğer husus ise meselenin *maslahat* yönüne vurgu yapılmasıdır. Aksekili’nin makalesine göre teaddüd-ü zevcat doğrudur, zira ev işlerine kadına yardım edilmesi gerekir. Ayrıca erkeğin birden fazla kadını koruyup kollaması maslahatın gereğidir.²⁶⁹ Yine şekilde Dr. Mazhar Osman’a göre de evli kadınlar evinin hanımı olurken diğerleri sokağa düşmektedir. Bundan dolayı çok eşle evlilik kadının salâhiyeti için meşrudur. “Bugünün hanımefendileri kadınlığı ihtilâle teşvîk eden feministlerin nâmütenâhî telkinleriyle zehirlenmişlerdir. Hânelerinin yegâne hâkimesi iken bedbahtlıklarından, kuzu gibi erkeklerinin gaddârlığından şikâyet ederler. Hakikaten berikiler ötekilerden çok bedbahttır. Bunu kadının uyanıklığına atfedersek çok aldanırız. Asrî terbiyemiz kadınları yükseltmemiş, mes’ûd etmemiştir. Belki dejenere etmiş, birer dezanşante yapmıştır.”²⁷⁰ Sonuç olarak incelenen makaleler neticesinde bugün dahi yenileşmede sorun teşkil eden teaddüd-ü zevcat konusunun *Sebilürreşad* yazarları tarafından sorun

²⁶⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, “Teaddüd-Ü Zevcat Müessesesi-İ İctimaiyesi -I”, *Sebilürreşad*, 23 (590), 275-278.

²⁶⁸ Ahmed Naim Babanzâde, “Mudafaat-I Diniyye: Teaddüd-İ Zevcat, İslamiyette Men Olunabilir Mi İmiş?” *Sebilürreşad*, 12 (298), 216-221.

²⁶⁹ Aksekili Ahmed Hamdi, “İslamiyet ve Teaddüd-Ü Zevcat -I”, *Sebilürreşad*, 11 (275), 226-228.

²⁷⁰ Mazhar Osman, “Teaddüd-Ü Zevcat Hakkında M. Osman Bey’in Mühim Neşriyatı”, *Sebilürreşad*, 23 (589), 272-273.

olarak görülmediği, meseleyi sadece Avrupa karşısında fikhî boyutta açıklama şeklinde ele aldıkları görülmektedir.

Dergi yazarlarının genel olarak kadın konusunda bakış açılarını inceledikten sonra konuya yönelik çözüm yollarını, zaaf gördükleri noktaları, ele almayı uygun gördük. Fakat belirtmemiz gerekir ki, bu çözüm yolları da yazarların zihni faaliyetlerinden öteye gitmemektedir. Konu ile ilgili dergide yer alan makaleleri incelediğimizde genelde çözüm yolu olarak kadının eğitimi konusunda eleştirilerin yoğunlaştığını görmekteyiz. Öte yandan ele alınan yazıların mevcut düzeni eleştirme ekseninde olduğu da söylenebilir. Bazı örnek makaleler üzerinden konuyu derinleştirmek mümkündür.

Ahmet Cevdet'in konuyu merkezine aldığı bir makalesinde o günün toplumunun kadın algısındaki zaafı sıralanmakta, akabinde çözüm önerilerine değinilmektedir. Ona göre mevcut toplumsal yapı da kadın hürriyeti ile beklenen şey kadınların iyi ve hayırlı işlerde bulunacağı toplumsal teşkilatlara katılmasıdır. Kadınlara ev idaresini ve hizmetini öğretecek müesseselere ihtiyaç vardır.²⁷¹

Farklı bir bakış açısı ile meseleyi ele alan Ahmet Şükrü ise kadın konusunda yaşanan problemlerin sebebini, kadının tahsil hayatındaki faal yeri olarak görmektedir. Ona göre bir kızın evlilik ve annelik müessesesi ile olan ilişkisi almış olduğu eğitimle ters orantılıdır. Yüksek eğitim gören kızlar kadınlık ve annelik fikrinden uzaklaşmaktadırlar.²⁷²

Dergide Mehmet Akif'in tercümesiyle görüşleri yer bulan Ferid Vecdi ise makalesinde konuya ilişkin fikirlerini ifade etmektedir. Ona göre bugün gelecek açısından en önemli konu kadınların çağa göre eğitim almasıdır. Ancak bunun için hangi yol benimsenmelidir? Bazıları tam anlamıyla Batılı kadının eğitiminin esas alınması gerektiğini ifade eder. Ancak bunun çeşitli sıkıntılara yol açacağı düşünülmelidir. Ona göre doğru olan çağın ulemasının üzerinde ittifak ettiği yöntemlerin esas alınmasıdır. Bu bağlamda kadın hürriyetini temin konusunda meşrutiyet olmazsa olmazdır. İslam medeniyeti günden güne gerçek medeniyete yaklaşmakta, insanlık için yegâne bir örnek olduğunu göstermektedir. Dünyada kızların eğitimi konusunda uyguladıkları yöntemler açısından bizim için uygun olan bir millet

²⁷¹ Ahmed Cevdet, "Tereddi Eden Kadınlığa Karşı Acil Tedbirler Lazım", *Sebilürreşad*, 25 (628), 62.

²⁷² Ahmed Şükrü, "Yüksek Tahsilin Kadınlar Üzerindeki Tesirati", *Sebilürreşad*, 23 (584), 190.

yoktur. Buradan hareketle de gelişmiş bir millette kadının nasıl olması gerektiğini ortaya koymaya çalıştığımızda gördük ki Müslüman kadın tüm kadınlar âleminde örnek alınması gereken en ideal misaldir.²⁷³

Konuya yönelik düşünceleri içeren bir diğer yazar da Mahmud Es'ad'tır. O da makalesinde kadının eğitimi ele alınmış, Batı'nın kadın algısına hayranlık duyanlara eleştiri getirilmiştir: O, kadının İslam'da hür olmadığını savunan zihniyeti meşrutiyetten beri kadın eğitimi hususunda neler yaptıklarını sorgulayarak eleştirir. Kadının eğitimi gibi bir konu dururken şekle bağlı kalındığından yakınır. Ona göre Müslümanlar'da bu konunun problem haline gelmesi Avrupa'yı çok bilmekten değil, kendi hukukunu bilmemekten kaynaklanmaktadır. Kadın-erkek herkesin Allah'ın emri, Resul'ün sünneti ile terbiye edildiği takdirde esas hürriyetin tesis edileceğini bildirip, kadınlara özgürlük vermek istiyorsak şayet onlara kendi hak ve sorumluluklarını anlatmanın yeterli olacağını savunur.²⁷⁴

Milas müftüsü Mehmed Sadık da makalesinde kadının eğitimi üzerinden meseleye çözüm sunmaktadır. Ona göre Müslüman kadın ahlak, sağlık, çocuk terbiyesi, ev idaresi gibi konularda bilgi ve birikim sahibi olmalıdırlar. Müslümanlar kızların eğitimi hususunda maddi ve manevi eğitim vermekle mükelleftir. “Bir taraftan umûr-ı beytiyyeyi tanzîm ve tedvîr husûsunda zamanın icâb ettiği ulûm ve fûnûn ile techîz etmek, diğer taraftan da mekârim-i ahlâkıyye ve terbiye-i İslâm ile vicdânlarını mütehallî kılmak lâzımdır. Biz Anadolu müslümanları çocuklarımız için işte böyle bir terbiye ve irfân istiyoruz. Bizim arzûmuz, irâdemiz, umde-i esâsiyyemiz bundan ibârettir.”²⁷⁵

Kadının eğitiminin çözüm yolu olarak ele alındığı bir diğer makalede ise şu satırlara yer verilmektedir. Makaleye göre kadının eğitimi bir bütündür. Okullarda kadınlara sadece müspet ilimler değil öncelikle ev hanımlığı, annelik ve çocuk terbiyesi öğretilmeli daha sonra icra edeceği meslek eğitimi verilmelidir. “Muallime talebeyi ıdlâl ve ifsâd edecek bir nümûne, tabîb dahi hastayı rûhen hasta edecek kaba bir âlet olur. Bir muallime hem hocadır, hem hekimdir, hem mürebbiyedir. Hepsinden evvel bir

²⁷³ Ferid Vecdi, “Müslüman Kadını (Mehmet Akif, Terc.)”, *Sırât-ı Müstakîm*, 1 (3), 43-45.

²⁷⁴ Mahmud Es'ad Gedikpaşa, “Tesettür-İ Nisvan Meselesi Hakkında Son Söz”, *Sebilürreşad*, 11 (279), 289-290.

²⁷⁵ Mehmed Sadık Milaşlı, “İslamiyet'te Kadınların Vezaifi ve Mevkii”, *Sebilürreşad*, 24 (617), 294-296.

vâlidedir. İşte bunları câmi' evsâfî hâiz olana hoca hanım denir ve böylesi mühim, muhterem bir insan olur. Yoksa fenâ bir me'mûr, muzır bir nümûnedir.”²⁷⁶

Mevcut kadın sorununa bu şekilde çözüm yolları öne süren yazarlar bu konuda Avrupa ile kıyas yoluna da başvurmuşlar, sorunların çözümünde Avrupa kadınıni örnek alan zihniyeti eleştirmekten de geri durmamışlardır. Nitekim: İslam'da kadının haklarını teferruatıyla ele alan Mehmet Ferid Vecdi, makalesinin devamında şu satırlara yer vermektedir: “Avrupa kadınları hukukun bu derecesini hâlâ istihsâl edememişlerdir. Onlar kocalarının rızâsı olmadıkça kendi mallarında tasarruf edemedikleri gibi şerî'at-i İslâmiyye'nin müslüman kadınlarına vermiş olduğu hakk-ı fetvâyı, hakk-ı hükmü kanûn ötekilere bahş etmemiştir. Öyle ise müslüman kadınları için hürriyet isteyenler acaba ne istiyorlar?”²⁷⁷

Yine Mehmet Ferid Vecdi'ye ait şu satırlar da aynı konuyu ele almaktadır: Tesettürün kaldırılması fikri kadınların ilerlemesine hizmetten ziyade batının büyülu etkisinden kaynaklanmaktadır. Yazar bu durumu mazur görür. Zira ona göre, ilerleme kaydedemeyen medeniyetlerde böyle bir etki görülmesi normaldir. Nitekim medeniyet bayrağı Çin'de olsaydı Çin'in hayat tarzı, giyim kuşamı hayata yön verecekti.²⁷⁸

Ayrıca Batı etkisini eleştiren bir makale de şunlar ifade edilmektedir: Kadınlı erkekli düzenlenen balolar, konserler, barlar medeniyet değil bilakis medeniyetin yağmalanma yerleridir. Böyle yerlerden medeniyet nâmına kadına pay biçilemez böyle yerler kadını yükseltmez.²⁷⁹

Sebilürreşad'da fikirlerini tasnife tabi tuttuğumuz yazarlar, kadın konusuna bu şekilde açıklık getirmişlerdir. Fakat incelenen makalelerde-yenileşme düşüncesi ya da gerekliliği yazarlarca sorun olarak görülmemektedir. Bundan dolayı ortaya atılan fikirler şeriat odaklı olup Avrupai zihniyeti suçalamaktan ibarettir. Son olarak Prens Said Halim Paşa'nın konuya dair şu satırlarıyla konuyu özetlemeyi uygun buluyoruz: Günümüz kadınlarının özgürleşmek adı altında tesettürü terk etmesi, erkeklerle temas halinde bulunması, Batı kadınları gibi yaşama iddiası toplumsal çöküntünün en tehlikeli

²⁷⁶ Ömer Fevzi, “Kadınlığın Hakikati”, *Sebilürreşad*, 23 (594), 345-346.

²⁷⁷ Mehmed Ferid Vecdi, “İctimaiyat: Kadınlara Hürriyeti Mutlaka Vermek İsteyenlerin Elinden Vay O Biçarelerin Başına”, *Sebilürreşad*, 11 (267), 103-104.

²⁷⁸ Mehmed Ferid Vecdi “İctimaiyat: Kadınlara Hürriyeti Mutlaka Vermek İsteyenlerin Elinden Vay O Biçarelerin Başına”, *Sebilürreşad*, 11 (267), 114-116 ayrıca bkz: Mehmed Ferid Vecdi, “Nisaiyat: Yine Tesettür Meselesi”, *Sebilürreşad*, 11 (276), 241-243.

²⁷⁹ Ömer Fevzi, “Kadınlık Ne Hale Giriyor?”, *Sebilürreşad*, 23 (598), 405-407.

sebeplerindendir. Zira özgürleşen kadın kocasını, genç kız da ebeveyninin otoritesini tanımamaktadır. Kadının bu hırs ve iddiaları ortadan kaldırılmadıkça medeniyet tahsisi mümkün değildir. Zira medeniyet tarihi incelendiğinde görülecektir ki; hiçbir medeniyet kadınların özgürlüğü ile başlamayıp aksine mutlak özgürlük ve kadının otorite sahibi olması ile yıkıma sürüklenmiştir. Bir hürriyete gerçek anlamda ihtiyaç varsa talep edilmesi ve uygulanması kendiliğinden meydana gelmektedir. Örneğin; toplumumuzda aynı işi yapabilmeleri hasebiyle ziraat alanında kadın ve erkek eşitliği hiçbir zaman talep edilmemiş mevcut hayat şartlarında bu hak kadına doğal olarak tahakkuk etmiştir. Toplumda kadın erkek eşitsizliği kadının zararına olduğu için değil, sorumlu tutulduğu vazifeden kaynaklanmaktadır. Toplumda kadına tanınan özgürlük alanı ne o toplumun ulviyetini ne de kadına verilen hakları göstermez. Aslolan nokta bu hürriyetin fazilete mi sefalet mi mukabil verildiğidir.²⁸⁰

3.2.2. Eğitim Sorunu

Yenileşme arayışlarında Batı ile mücadelenin bir yolu olarak dergi yazarlarının makalelerinde cehaletle başa çıkmanın yolları tartışılmıştır. Dergide işlevselliği eksilmiş çağın ihtiyaçlarına cevap vermeyen medreseler ile modern eğitim veren mektepler birleştirilmeye çalışılmaktadır. Bu başlık altında cehaletin sebepleri, okullarda nasıl bir din eğitimi verileceği, din eğitimindeki eksiklikler, yeni bir din eğitim merkezi olan İlahiyat Fakülteleri, vatan toprağında açılan batı eğitim kurumları dergi yazarlarınca makalelerinde işlenmiştir.

İlk olarak eğitim konusunda cehalete vurgu yapan yazarlar bu konuya makalelerinde yer vermiş, geri kalmanın bir sebebini de eğitimde cehalet olarak görmüştür. Öte yandan yazarlar mevcut eğitim sistemindeki problemleri de yazılarında dile getirmiştir. Dönemin eğitim sistemindeki eksiklikler ele alınırken dikkat çeken ve tezimizin konusu gereği vurgu yapılması gereken husus, yazarların Avrupa eğitim sistemini eleştirmemeleri, aksine Avrupa'nın örnek alınacak noktalarına dikkat çekmiş olmalarıdır. Tezimizin diğer bölümlerinde ele aldığımız konuların aksine eğitim konusunda Batı örneği makalelerde sıkça ele alınmış, Batı eğitim sisteminden övgüyle bahsedilmiştir. Bu tezimize makalelerden örnekler sunacak olursak Ahmet Vasfi

²⁸⁰ Said Halim Paşa, "Hürriyet-i Nisvaniyye –III", *Sebilürreşad*, 15 (376), 216-220.

Zekariyya cehaletten yakındıktan sonra Batı eğitim sistemi ile ilgili makalesinde şu satırlara yer vermektedir: “Mekteplerimiz artık yanı başlarında duran mekâtib-i ecnebiyye gibi terbiye-i dîniyye ve ahlâkıyyeye ehemmiyyet vermeli. Emr-i terbiye ve ta’lîm ile müşteğil muallimlerimiz, hocalarımız bu canlı noktaya ehemmiyet vererek şebâb-ı hâzırımızca gittikçe tevessü’ edegelen fıkdanî-i ahlâk, za’f-ı dînîyi telâfi edecek akvâl ü ef’âlde bulunmalı, ah! Bilinse, bir muallimin ne kadar büyük bir nüfûz ve te’siri vardır.”²⁸¹

Yine İmam Hatip mekteplerini eleştirdiği bir yazısında Ali Kemalî Aksüt’e göre ilmi nerde olsa almakla mükellefiz. O yüzden başka dinden olanların yollarına başvurabiliriz. O Katoliklerin Cezvit cemaatinin din adamlarına verdiği terbiyeyi önemser. Yazısında bu cemaatin eğitim metodundan bahseder. Cezvitlerde sabır ve sebat öğretilir, uzun süre hizmetli gibi çalıştırılır. Yirmi dört ay çömezlik görüp iki yıl da edebi tahsil yaparlar. Bu cemiyet bize örnek olmalıdır.²⁸²

Eğitim konusunda eksikliğe dikkat çeken Batı’nın bu konudaki avantajlarını ele alan Milaslı İsmail Hakkı’nın bu konudaki düşünceleri ise ilgi çekicidir. Ona göre Müslümanlar ilim konusunda din-i mesihadan çok daha ileri olmasına rağmen onların ilimde terakki etmelerinin sebebi ilmi hızlı bir şekilde ele geçirmeleridir. Müslümanlar her ne kadar ilmin temelini atsalarda Hristiyanlar matbaanın icadı ile öne geçmişlerdir. Ayrıca alfabemiz muttasıl ve harekeli olduğundan, harflerin başta, ortada, sonda durumlarının farklı olduğundan dolayı okuyup yazma da gecikme meydana gelmiş ve matbaada zorluk yaşanmıştır. Bu da gerilemeye sebep olmuştur. Ona göre muttasıl yazı harflerin başta ortada sonda farklı yazımlarından dolayı çocukların geç okuyup yazmalarının bir nedenidir.²⁸³

Müslümanların geri kalmasının sebeplerinde kayda değer görüşleri olan dergi yazarlarından Mehmet Emin *Müslümanlığı Diriltecek Müesseseler* makalesinde konuyu teferruatıyla ele almıştır. Makaleye göre geri kalmamızın tek sebebi cehalet olmakla beraber çözüm yolları herkes için farklıdır. İlk yapılacak olan mektep medrese ayrımını

²⁸¹ Ahmet Vasfî Zekerîya, “Müslümanlar Nasıl Mekteplere Muhtaçtır?” *Sırât-ı Müstakîm*, 6 (137), 105-107.

²⁸² Ali Kemalî Aksüt, “İ. Hatip Mektepleri: Başka Milletlerde Din Adamları Nasıl Yetiştiriliyor?”, *Yeni Sebilürreşad*, 8 (197), 340.

²⁸³ İsmail Hakkı Milaslı, “Milletlerin Terakkisinde Elif-ba’nın Hissesi”, *Sebilürreşad*, 17 (413-414), 120-123.

ortadan kaldırmaktır. Ona göre medreseler işlevsiz hale gelmekle beraber yenileşme faaliyetleri ile mekteplerden daha muteber bir seviyeye gelebilir. Halkta mektep ve mekteplilere yani pozitif bilimlere karşı yaşanan güvensizlik, medreselerin tarihi süreç içerisinde sahip olduğu fonksiyonunu günümüz ile bağdaştırmak suretiyle başarılırsa eğitimde ki bu ikilik ortadan kalkabilir. Öte yandan dilin karışık ve öğreniminin güç olması ülkede eğitime engel olmaktadır. Bundan dolayı Türkçe'nin de bir inkılabı gereklidir. Kur'an'ın, hadislerin, dini kitapların dilinin Arapça olması sebebiyle Arap dilinin eğitimi de şarttır.²⁸⁴

Dergide eğitim alanında öz eleştiri yapıldıktan sonra bu alanda yaşanan yenileşmeyle ilgili ciddi birikim oluşturacak kadar yazı yazılmıştır. Bu yazılarda mektep-medrese ayrımına dikkat çekilmiş, mekteplerde din eğitimindeki eksiklikler su yüzüne çıkarılmaya çalışılmıştır. Yazarlar medresenin eğitimin manevi mektebin maddi boyutunu oluşturduğu yönündeki anlayışa şiddetle karşı çıkmışlardır. Bundan dolayı mekteplerde din eğitimi istemiş nasıl bir din eğitimi verileceği üzerinde fikir beyan etmişlerdir. Bu konuda Ali Fuad Başgil'in görüşleri mektep-medrese, din-bilim ikilemini açıklar niteliktedir. O makalesinde din ve ilim kavramlarının ıstılahi anlamlarını vermekle başlar ve dinin gayb ile ilişkisine değinir. Ona göre tefekkür hayatının yerini labaratuvar aldıkça ilmin manası darlanmıştır. Böyle olunca ilim ve din ilişkisi değişmiştir. Mücadele ilimcilerle dinciler arasındadır; ilim ve dinde değildir. “İlim ve din birbirini tamamlar, biri maddi diğeri manevi. İlimciler modern ilmin nazarında dinin yerini kabul etmez, dini primitif addeder. Hâlbuki ilim ilerledikçe dinin hakikatleri daha iyi anlaşılacak. İlim yalnız başına insan için mürşid olamaz. İlim bize sadece maddi yol gösterir. Bu da bizim terakkimize engel olur.”²⁸⁵

“Demokrasi ve Mektepler” makalesinden alıntı ile dergide yayımlanan başka bir makalesinde ise Başgil, ayrışmanın siyasi boyutuna dikkat çekmiştir. O, yakın mazideki iktidarların mevkii ve hırs endişesinin mekteplere din ve maneviyat düşmanlığını soktuğunu söylemiştir. Ona göre bugün bizde mektep, ahlak ve maneviyat bahsinde garp medeniyetlerindeki manası ile laik değil hayvanlara yaraşan bir tabir ile amoraldir. Siyasi endişelerle sadece din ve maneviyat düşmanlığı değil mazi ve milli mefahir

²⁸⁴ Mehmet Emin, “Terbiye ve Talim: Müslümanlığı Diriltecek Müesseseler -I, II”, *Sebilürreşad*, 12 (296), 175-176.

²⁸⁵ Ali Fuat Başgil, “İlim ve Din Mücadelesi”, *Yeni Sebilürreşad*, 6, (127), 19-21.

düşmanlığı da yapılmaktadır. Başgil'e göre münevver diye addettiğimiz gençlik manevi enerji ve istikametten mahrumdur.²⁸⁶

Ahmet Vasfi Zekeriyya'da konuyu teferruatları ile ele aldığı makalesinde benzer görüşleri ileri sürmüştür. Ona göre de dini ilimlerden münezzeh bir eğitim noksandır: “Mekteplerin, müessesât-ı ilmiyyenin kesret ve ihtişâmı maksada kifâyet etmeyeceği tabîdir. Tedrîs olunan ulûm ve fûnûn cedîr ve muntazam görülmezse ve o müesseselerde bulunacak evlâd-ı müslimîn hakiki ve cidden samîmî bir terbiye-i İslâmiyye-i ictimâiyye ve ahlâkiye ile perverîşyâb olmazlarsa bir menfaat-i hakikiyye elde edilemeyeceği şübhesidir. Oradan neş’et edenler -kelimenin bütün ma’nâsıyla- âlim ve fâzıl olmalı ki semerât-ı matlûbe iktitâf olunsun... Ve bunların eser-i irşâdından âlem-i İslâm müstefid olarak tarîk-ı terakkiye dâhil olsun... Mekâtib-i mevcûdemiz gibi vazîfelerini sırf fûnûn-ı muhtelifenin yalnız kuşûrâtıyla genç dimağları yormaktan ibâret bilen ve zîr-i âtîfetlerine mevdû’ evlâd-ı vatânı hudâyî nâbit bırakarak hiçbir terbiye-i ictimâiyye ve ahlâkiyye vermeksizin terk eden mekteplerden âlem-i İslâm’a hakîkî bir menfaat gelmez. Ve beyhûde bir zahmetten başka bir şey yapılmış olmaz.”²⁸⁷

Mekteplerde din eğitimi noksanlığını ele alan Ahmet Hamdi Aksekili ise şu satırlarla meseleye açıklık getirmektedir. Gençlerde zayıflamış olan maneviyat ve imana çözüm bulmak öğretmenin görevidir. Mevcut şüphelerin neyden kaynaklandığı, hangi noktaları hedeflediği henüz gençler mektep sıralarındayken halledilmelidir. Fakat din dersi bu ihtiyacı karşılamamaktadır. Mevcut din dersi programları incelendiğinde sadece dinin namaz, oruç, hac gibi ibadet boyutunu içerdiği görülecektir. Bu da öğrenciyi zamanla dinden soğutur. Zira içindeki şüpheler izole edilmeden ezberci zihniyet ile dini bilgiler verilmektedir. Aksekili'ye göre din eğitiminde fikir ve zaman irtibatı dikkate alınması gerekirken okullarda din dersi programı bu hedeften uzaktır.²⁸⁸

Gençlikte meydana gelen ahlakî çöküntünün sebebini talim ve terbiyedeki din eğitimi eksikliği ve bu konudaki otoritenin zamana göre farklı yollar izlemesine bağlayan Aksekili bir başka makalesinde de din eğitimindeki eksikliklere çözüm yollarını şu şekilde sıralamıştır. 1-Din derslerine âid programlar ıslâh edilmeli; 2- öğrencide din muhabbetini uyandıracak bir tarzda din kitapları vücûda getirilmeli; 3-

²⁸⁶ Ali Fuat Başgil, “Mekteplerde Din ve Maneviyat Düşmanlığı”, *Yeni Sebilürreşad*, 3 (59), 141-42.

²⁸⁷ Ahmet Vasfi Zekeriya, “Müslümanlar Nasıl Mekteplere Muhtaçtır?” *Sırât-ı Müstakîm*, 6 (137), 105-107.

²⁸⁸ Aksekili Ahmet Hamdi, “Dini Dersler Başlıyor”, *Sebilürreşad*, 17 (433-434), 134-136.

dini ilimlerin eğitiminde İslâm'ın ferdî olmaktan ziyâde ictimâî ve ahlâkî bir din olduğu dikkate alınmalı; 4- Fıkhî ve itikadî konularda eğitim verilirken detaydan kaçınılmalı, ibadetin ahlakî, toplumsal ve hikmet boyutuna önem verilmeli, 5- Her dersin sâhası ayrı olmakla berâber her öğretmen sırası geldikçe talebede din hissinin inkişâfına çalışmalıdır ve hiçbir öğretmen öğrencinin dîne karşı lâubâliyâne bir vaz'iyet almasına özendirecek sözlerde bulunmamalıdır. 6- Dînî edebiyâta ehemmiyet verilmelidir; 7- Mevlûd-i şerîf ve sâire gibi resmî günlerden a'zamî istifâde olunmalı; 8- Din alimlerinin hayata tealluk edenlerin faâliyetlerinden sık sık bahsolunmalı; 9- Hazret-i Peygamber efendimizin siyer-i celîlelerinden, ahlâk ve ictimâiyâta tealluk eden menâkıb-ı seniyyelerinden daima bahsolunmalı; 10- Din öğretmenlerinin menş'e'lerine çok dikkat edilmelidir.”²⁸⁹

Aksekili başka bir makalesinde ise din hocalarının diğer hocaları ile ilişkisine dikkat çekmiştir. Ona göre din öğretmeninin başarılı olması için etrafından yardım görmesi gerekir. Onun anlattıkları ile diğer muallimlerin uygulamaları farklı olursa başarı sağlanamaz. Örneğin diğer bir hoca evrimi savunuyorsa çocuk bu konuda dine itimadını kaybeder. Talebeye verilen din eğitimi etrafında gördükleriyle ilişki halindedir. Ona göre eğer dinin hakikatine ve terbiye-i dîniyyenin lüzûm-ı hakikisine - resmî değil- cidden kâil bulunuyor isek hem ‘ulûm-ı dîniyye tedrisâtını ıslâh etmek, hem de tedrisâtın ciddiyetini ihlâl edecek kıymetini düşürecek ef'âl ve harekâtan kendimizi çekmek lâzımdır. Başka türlü hareket, müntic-i muvaffakiyyet olamaz. Talebe, hergün muhîtinin kendisini idâre edenlerin dine karşı fi'ilen gösterdikleri harekât-ı lâubâliyâneye şâhid oldukça kalbindeki buhrânı izâle etmek ne kadar müşkildir!? Buna bir de muallimin ahvâl-i zamâna adem-i vukûfu, mesâlihi takdîr edememesi veya edecek bir iktidârda olmaması inzimâm edince artık talebede hâsıl olacak buhrân-ı fikrî ve ahlâkının derecesini düşününüz.²⁹⁰ Aksekili konuya ilişkin bir diğer makalesinde ise şu satırlara yer vermektedir. “Din bir bütündür. İ'tikâd ve ibâdetin netice ve semeresi olan “İslâm ahlâkı, İslâm ictimâiyâtı, İslâm medeniyeti” anlatılmadıkça i'tikâd ve ibâdet elbette faydasız kalır. Hiçbir müdekkıkın inkâr edemeyeceği bir hakçattır ki: Öğretmek için bilmek, duyurmak için duymak lâzımdır. Din dersini dimâğa götüren en yakın yol kalbden geçer. Binâenaleyh bir din muallimi

²⁸⁹ Aksekili Ahmet Hamdi, “Mekteplerde Din Tedrisatı”, *Sebilürreşad*, 22 (553- 554), 53-55.

²⁹⁰ Aksekili Ahmet Hamdi, “Mekteplerde din tedrisatı”, *Sebilürreşad*, 18 (446), 55-57.

için yalnızca dîni iyi bilmek kâfi değil, aynı zamanda duymak da lâzımdır. Bilmek başka, duymak yine başkadır. Her ikisinin vâsıtası ayrıdır. Hâlbuki bizde duyan şöyle dursun, bilen muallim de azdır. Maamâfih şurasını da i'tirâfa mecbûruz ki: Din muallimi bu vazîfeyi başarabilmek için lâzım gelen evsâf ve şerâiti ne kadar câmi' olursa olsun, tamâmî-i muvaffakiyyât için muhîttten yardım görmesi de şart-ı a'zamdır.²⁹¹

Din eğitimi hususunda dergide fikri bulunan İdrisî ise bu konudaki eksik yönlerimizi şu şekilde ifade etmektedir: Mekteplerde din eğitimi dersi olmakla beraber bu dersler içerik olarak peygamberlerin hayatları ve vazifelerinden ibarettir. Ona göre; dini ilimlerin toplumsal ve vicdani boyutlarına vurgu yapılarak eğitim verilmelidir. Bu boyut ihmal edilerek öğrenciye sadece ibadetler anlatılmamalı, dinin özüne inilmelidir.²⁹²

Mekteplerde din eğitiminin eksik ve yanlış taraflarına dikkat çekilen bir diğer makalede eğitimin ezberci olduğu eleştirilir. Örneğin; abdest duası ezberletilmiş fakat anlamı sorulmamıştır. Öte yandan meşrutiyetten sonra tüm ilimlerde tanzime gidilirken İslam ilimlerinde bir değişim yapılmamış, bu durum da eğitime yansımıştır. Ayrıca makale de daru'l muallimlerde diğer branş hocalarının da dine tezat şeyler anlatarak istismarda bulunduğuna vurgu yapılır.²⁹³

Dergide din eğitimi kapsamında ele alınan bir diğer konu da İslamî ilim okulu olan İlahiyat fakülteleridir. Bu konudaki makaleler incelendiğinde genellikle İlahiyat ve İlahiyat bağlamında imam-hatip okul müfredatının bu eğitimi alan öğrencilerin hedeflerinin tartışıldığı görülecektir.

Konu ile ilgili ele alınan Tevhid-i Tedrisat'ın muhtelif iki cenahı tam olarak birleştirememesinden yakınan bir makalede İlahiyat fakültesinin ve ilahiyata öğrenci gönderen imam hatip liselerinin programından şikâyetle bulunur. Makale de İlahiyat fakültelerinin ders programında Tevhid-i Tedrisat'tan başka bir zaruret hissedilmediğinden yakınılmaktadır. İlahiyat fakültelerinde dini ihtiyaçların tatmini de gözetilmelidir. Öte yandan makalede bu sorunlara çözüm yolları da dile getirilmiştir.

²⁹¹ Aksekili Ahmet Hamdi, "Mekteplerde Dini Tedrisat ve Terbiye-İ Diniye Hakkında", *Sebilürreşad*, 19 (488), 215-217.

²⁹² Alim Can- el İdrisi Sibiryalı, "Mekteblerimizde Ulum-u Diniye Tedrisatı," *Sırât-ı Müstakîm*, 7 (171), 227-228.

²⁹³ A. Süleyman, "Mekteplerde Din", *Sırât-ı Müstakîm*, 7 (164), 128-130.

“Dînî mütehasşısar yetiştirmek gâyesini kaybetmemek için İlâhiyât Fakültesinde asgarî olarak dört derece-i tahsîl vücûda getirmeye kat’î bir ihtiyâc vardır. Bu derecelerin ders projelerini tanzîm etmek üzere ifrât ve tefrîttan âzâde hissiyât ile mütehasşıs zâtlardan bir komisyon teşkîl olunmalı ve bu komisyon mevcûd derecelerin sene-i tadrîsiyyeleri ile mütenâsib bir ders projesi tertîb ve ihzâr etmelidir. Medreselerde şimdiye kadar vâsî’ mikyâsta tadrîs edilmekte bulunan din ve dünyâ ilimlerinin tâlî ve âlî kısımlarında, ehemlerini mühimlerine takdîm ve tercîh etmek sûretiyle ta’dilât vücûda getirmek komisyonun cümle-i mesâîsinden biri olmalıdır. İlâhiyât Fakültesinin Süleymâniye Medresesine muâdil derece-i tahsîliyyesi, dînî mütehasşısar yetiştirmek vazîfe-i ilmiyyesini îfâ etmeli ve sâir dereceler de ihtisâs-ı dînî derecesinin liseleri hâlinde bulunmalıdır. Bu ulûm-ı dîniyye liseleri hem câmilerimize eimme ve hutabâ yetiştirir hem de ihtisâs-ı dînî derecesine kâbil-i hitâb talebe ihzâr eder... İlahiyat fakültesi bir külldür dinin ali ve tali kısımlarını içermelidir.”²⁹⁴

İlahiyat fakültelerini ele alan bir diğerk yazıda müfredata dâhil edilen derslere dikkat çekilir. Dersin kendisini anlatmakla tarih ve usulünü anlatmak arasındaki farka değinilip eğitim programında ders saatlerinin eksikliğine vurgu yapılır Makaleye göre tefsir ve hadis dersleri dini ilimlerin başıdır. Tefsir tarihi, Hadis tarihi, Kelam, tasavvuf gibi dersler de fer’i derecede ki derslerdir. İlahiyat fakültelerinde ders saatlerinin sınırlı oluşundan dolayı asl olan dersler fer’e tercih edilmektedir. Bu durumda din mütehasşısı yetiştirilmesi noktasında sıkıntıya sebep olmaktadır. Bundan dolayı bu ilimlerin tarihi ve usulü ile uğraşmaktansa özüne inilmelidir. “Fakih yetiştirmek târîh-i fikhî okutmakla değil, bizzât fikhî okutmakla mümkün olur. Mütakellim yetiştirmek husûsunda da aynı zarûret mahsûstur. Ve mütakellim yetiştirmek de ilm-i kelâmın târîhini değil, bizzât ilm-i kelâmı okutmakla kâbil-i husûldür. Şu hâlde ilm-i fikhî ve ilm-i kelâm derslerinin programa derc edilmesi mutlaka lâzım gelir. Ders sâ’atleri bu ilimleri târîhleriyle beraber tadrîse müsâid değilse, târîhlerini bırakarak bizzât kendilerine okutmak muktezâ-yı hikmet ve maslahattır.”²⁹⁵

İlahiyat fakültelerinin müfredatını ele alan bir diğerk yazıda da aynı konuya vurgu yapılmaktadır. Temel bilimlerin verilmesi için fer’i eğitiminde yapılması gerektiğine

²⁹⁴ Yahya Afif, “İlahiyat Fakültesi Nasıl Olmalıdır?” *Sebilürreşad*, 23 (595), 355- 356

²⁹⁵ Yahya Afif, “İlahiyat Fakültesi: İlahiyat Fakültesinin Vaziyeti İlmiyesi”, *Sebilürreşad*, 24 (600), 17-19.

dikkat çekilmektedir. Ayrıca teşri ilimlerin hikmetini ele alan ve hilafetin fıkhi botutuna ilgi çeken dersler de istenmektedir. “Bizim menzil-i maksûdumuz, eğer tefsîr ve hadîs ilimlerini tadrîs ve tederrûs ettirmek ise, sarf, nahiv, maânî, beyân, bedî’, kelâm, fıkıh, usûl-i fıkıh ilimleri tefsîr ve hadîs ilimlerinin mu’addâtıdır. Cismânî hareketlerde ilk hatve atılmadıkça diğer hatvelerin atılmaları imkânı olmadığı gibi, ilmî hareketlerde dahi ibtidâî hatveler atılmadıkça intihâî hatvelerin atılmalarına imkân-i ilmî yoktur. Bizim ulûm-i dîniyye sahasında atmak mecbûriyetinde bulunduğumuz ilk hatve-i ilmiyye ilm-i sarf hatvesidir. Bu mebd’den hareket edilerek sıra ile nahiv, maânî, beyân, bedî’, kelâm, fıkıh, usûl-i fıkıh merhale-i ilmiyyeleri kat’ olunmadıkça Kur’ân ve hadîs ilimlerine vüsûl imkânı bulunamaz. Hiç olmazsa gayr-ı müslim müsteşrikler derecesinde ulûm-i İslâmiyye mütehasısları yetiştirmek gâyesini ta’kib eden bir İlâhiyât Fakültesi programına ilâveleri lâzım gelen birkaç ilim ve fen daha vardır: Hikmet-i teşrî’, hilâfiyyât-ı fıkhiyye, tasavvuf, mukâyese-i edyân... Liselerde sarf, nahiv, maânî, beyân, bedî’ dersleri, İlâhiyât Fakültesi’nde de tefsîr ve hadîs ile beraber kelâm, fıkıh, usûl-i fıkıh, hikmet-i teşrî’, hilâfiyyât-ı fıkhiyye, tasavvuf, mukâyese-i edyân dersleri tadrîs ve tederrûs olunmadıkça bidâyet-i mebhaste arz edildiği vechile ulûm-ı dîniyye nâmına hiçbir fâidesi görülemeyecek ve dâimâ yalnız bir külfet-i mâliyye halinde kalacaktır. İlâhiyât projesini bu şekilde tanzîm eden ve bu şeklin hâzırladığı tadrîs kürsülerini aralarında kardeş payı yapan müderris beyler eğer muhtâcinden olsalardı, ilimlerine hürmet eseri olmak üzere hüsn-i telâkki edilebilirdi.”²⁹⁶

Son olarak konuya ilişkin bir serzeniş şeklinde yazılan Yahya Afif’in makalesini ele alarak konuyu noktalamak istiyoruz. Tevhid-i tedrisatı eleştirerek başlayan yazı İlâhiyat fakültelerinin temelinin sağlam olmadığına ders içeriği ve saatlerinin uygunsuzluğuna ibtidai mekteplerde din eğitimindeki eksikliklere, talebelerinin zihni boşluğuna hocalarının ehliyetsizliğine adeta bir yakarıştır. “Dünyanın mekteplere, dînin de medreselere bırakıldığına haml edildi ve bu tarz-ı hareketi hoş görenler de oldu. Fakat, son maârif vekîlinin medreselere âid nâgehânî siyâset-i ma’lûmesi karşısında kalınca, ne mekteplerde, ne de medreselerde ulûm-ı dîniyyeye hakk-ı hayât verilmek istenilmediği anlaşıldı ve bit-tabî’, bütün tahmînler boşa çıktı!.. Filhakika, vesîle-i yâd u tezkâr olmak üzere, Dâru’l-fünûn’da, medreseler nâmına bir heykel dikildi ve ona “İlâhiyât Fakültesi” ünvanı verildi!.. Fakat temsîl ettiği medreseler gibi, az zamanda

²⁹⁶ Yahya Afif, “İlahiyat Fakültelerinin Diğer Nevâkısı İlmiyesi”, *Sebilürreşad*, 24 (601), 40-43.

munkarız olmaması için, ona temel taşları lâzım idi. Mekteplerde okunacak ulûm-ı dîniyye dersleri ona temel taşı olacak idi. Medreselerin vazîfelerini bil-vekâle İlâhiyât Fakültesi'ne îfâ ettirmek isteyen bir halk maârif vekîlinin bir hüsn-i niyyet eseri olarak ilk vazîfesi medreselerin tâlî derecelerinde tedrîs edilen ulûm-ı dîniyye derslerini tâlî mekteplerin programlarına ilâve etmek idi. Halkın maârif-i dîniyyeye olan ihtiyâcını başka türlü tatmîn etmek imkânı yok idi. Fakat teessüfe çok şâyândır ki, yeni yapılan mekâtib-i ibtidâiyye programı halkın çocuklarını ulûm-ı dîniyye tahsîlinden mahrûm bırakacaktır... Tadrîsâtta görüleceği şübhesiz bulunan ciddiyetsizlikleri, ehliyyetsizlikleri de dâhil-i hesâb edince, mekteplerde maârif-i dîniyyenin külliyyen iflâsına doğru gittiğine hüküm vermemize hiçbir mâni' yoktur. ...Ulûm-ı dîniyye... Mektebi yok, medresesi yok... Maârif-i dîniyye sâhasında merkûz sâdece bir heykel var: İlâhiyât Fakültesi! Öyle bir İlâhiyât Fakültesi ki, temeli yok, istinâdgâhı yok, programlarında ulûm-ı dîniyye derslerinden başka ne ararsak buluruz. Reîsi hâssu'l-havâssı, talebenin zihnini şimdiden yanlış istikametlere doğru sevk etmeye çalışıyor.”²⁹⁷

²⁹⁷ Yahya Afif, “Mekteplerde Ulum-ı Diniye”, *Sebilürreşad*, 24(616), 280-281.

SONUÇ

En özet hali ile “*Dünya Müslüman birliği*” şeklinde ifade edilecek olan İslamcılık kavramı döneme ve düşünüre göre farklı şekillerde adlandırılmıştır. Bundan dolayı İslamcılık kavramı için aynı anlamı ihtiva eden ortak bir tanım yapılması güçtür. İslamcılık kavramı, yerine ve kişiye göre *İslamizm*, *İttihad-ı İslam*, *Panislamizm*, *İslamlaşmak* gibi kavramlar kullanılmaktadır. Farklı isimlendirmelerine rağmen ortak anlamı ile İslamcılık fikri, halkı Müslüman olan devletlerin Batı ile karşılaşmaları neticesinde değişen toplumsal ve siyasal yapıların karşısında çözümü İslam dininde buldukları bir ideolojidir denilebilir. İslam’ı toplumsal hayata tekrar hâkim kılmak, Batı sömürüsüne karşı Müslümanları korumak, eski görkemli günlere İslam sayesinde geri dönmek İslamcılığı besleyen temel düşünceler olmuştur.

İslamcılık düşüncesini Osmanlı İslamcılığı şeklinde sınırladığımız tezimizde bu ideoloji Osmanlı dönemi yorumuyla ele alınmıştır. Osmanlı, Tanzimat, akabinde Islahat Fermanı ile birlikte askeri, toplumsal ve siyasal alanlar başta olmak üzere hemen her alanda Batı tarzı bir reforma gitmiştir. Tezimizde; Osmanlı’da bu süreçte yaşanan mektep-medrese ayrımı, gayr-i müslimler ile eşitlik tartışmaları, modernite adı altında yapılan köklü değişimler ile İslamcılık düşüncesinin mayalanma dönemi yaşadığı saptanmıştır. Akabinde tüm bu çabalara rağmen çöküşün engellenememesi dönemin çeşitli aydınlarını *İslamcılık* düşüncesi etrafında toplamıştır. Neticede İslamcılık düşüncesi 19. yüzyılda sistemli bir hale gelerek taraftar kazanmıştır. Özellikle II. Abdulhamit döneminde güç kazanan İslamcılık düşüncesi dönemin aydınları tarafından bir kurtuluş reçetesi olarak görülmüştür. Bu noktada İslamcılık’ın; henüz kendi fikri, teorik ve felsefî temellerini oluşturmadan Batı karşısında bir savunma mekanizması olarak görülmesi bu ideolojinin karmaşık bir sistem haline geldiği tezimizde saptanmıştır.

II. Abdülhamit döneminde devletin politikası haline gelen İslamcılık düşüncesi ulaşılması gereken bir ülkü olmaktan ziyade yıkılış sürecinde olan ülkenin birliğini korumak için siyasi bir ideoloji olarak görüldüğü araştırmamızda ulaştığımız bir diğer sonuçtur. Etnik köken itibariyle farklı milletlerden oluşan Osmanlı, yaşadığı parçalanmayı önlemek amacıyla din ortak paydası ve hilafetin birleştirici gücüne vurgu yapmıştır. Bu noktada İslam’ın inanç ilkelerinin değil, dönemin seküler fikirlerinin

referans olarak alınması İslamcılık ile amaçlananın İslam'ı yüceltmekten ziyade İslam'ın birleştirici gücünden yararlanmak olduğunun bir göstergesidir.

Öte yandan İslamcılık fikir akımının temsilcisi olarak addedilecek olan Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh tezimizde konu edinilmiş bu şekilde Osmanlı İslamcılığının özgün tarafları ortaya konularak sınırları çizilmiştir. Afgani ve Abduh'un İslamcılık düşünce sistemleri milliyetçilikten arındırılmamışken Osmanlı İslamcılık düşüncesi milliyetçiliğe karşıdır. Zira bahsi geçen fikir adamları milletçe kurtuluşa da önem vermektedir. Abduh'un Mısır'ın kurtuluş hareketinde yer alması düşüncemizi desteklemektedir. Fakat Osmanlı, demografik yapısından dolayı milliyetçi düşüncelerin karşısında olup kendi özgün tarafını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda tezimizde Osmanlı İslamcılığının millet kurtuluşunu esas alan düşüncelerden arı olduğu, fakat etkisinde kaldığı Afgani ve Abduh'un böyle bir amaç gütmmediği sonucuna varılmıştır.

İslamcılık düşüncesinin yayın organı olan “*Sebilürreşad Dergisi*” tezimizde araştırılan ikinci başlıktır. Dönemin İslamcı zihniyete sahip yazarları düşüncelerini *Sebilürreşad Dergisi*’nde işlemişlerdir. Mehmet Akif Ersoy, Eşref Edip Fergan, Ebü'l Ula Mârdin, İsmail Hakkı Bereketzâde, Ahmed Naim Babanzâde aktivist yönleri ve coşkuları ile derginin sembol isimleri olarak çalışmamızda ele alınmıştır.

Sebilürreşad Dergisi’nde ki yenileşme faaliyetleri siyasal kavramlar ışığında araştırılmaya tabi tutulmuştur. Bu bağlamda hilafet, laiklik, asrılık, demokrasi, kavmiyetçilik-türkçülük, garpçılık kavramları ele alınarak sırasıyla şu sonuçlara varılmıştır.

Hilafet; dergi yazarlarınca İslam'ın ön gördüğü yönetim şeklidir. Bu bağlamda konuyu ele alan yazarlar genellikle İslam'ın bütüncül yapısına dikkat çekmektedir. İslam; inanç, ibadet ve muamelat kısımları ile birdir ve her alana dair hükümleri vardır. Müslüman hayatın her sahasında İslam hükümlerine tabi olursa herhangi bir sıkıntı yaşamaz. Bu hükümleri de düzenleyen bir otorite şarttır ve ancak bu şekilde yaşanan sorunlar çözülebilir. Yazarlar düşüncelerini desteklemesi açısından İslam Medeniyetinin geçmişini referans alırlar. Zira onlara göre asr-ı sadetten beri hilafetle yönetilen İslam ülkeleri nizam ve intizam içerisindedir. Ayrıca hilafetin birleştirici gücü yaşanan toplumsal ayrışmayı önleyici güç olarak görülmüştür. Batı karşısında İslam dinini

savunmayı amaç edinen yazarlar hilafet konusunda da Batı ile karşılaştırma yoluna başvurmuşlardır. Onlara göre İslam dinindeki hilafet Hristiyanlık'daki ruhbanlıktan farklıdır. Bundan dolayı Batı hilafetin neliğini bilemez ve anlayamaz.

Laiklik; dergide konu ile ilgili makale kaleme alan yazarlar laiklik kavramı ile güdülen siyasi politikanın yanlışlığından yakınmaktadır. Onlara göre laiklik adı altında ülkede dini bir kırım yapılmıştır. Dergide konu ile ilgili ele alınan yazılar da genelde devletin uygulamaları eleştirilmiştir. Bu bağlamda laiklik din hürriyeti ile ilişkilendirilerek ele alınmıştır. Laiklik din hürriyeti ise dininin uygulamalarını yerine getiren bir Müslüman herhangi bir yasağa tabi tutulamaz. Ayrıca bu başlık altında İslam dininin bütüncül yapısına dikkat çekilerek dünya işlerinin de İslam ilkeleri altında yerine getirilmesi gerektiği yazarlarca makalelerinde dillendirilmiştir. Sonuç olarak laikliğe karşı bir tutumdan ziyade laiklik adı altında yapılan uygulamaların ve konulan yasakların eleştirildiğini görmekteyiz.

Asrılık kavramı ile ilgili yazılan yazılar incelendiğinde ise genel olarak İslamiyet'in çağa ayak uydurmak anlamında tecdide karşı olmayıp Batı tarzı yozlaşmaya karşı olduğu yazarlarca savunulmuştur. Asri olmak adına Batı'nın hayat tarzının örnek alınmasından yakınılmaktadır.

Demokrasi hakkında yazılan yazılar incelendiğinde yazarların yaşanan rejim değişikliği ile gündeme gelen bu kavrama oldukça sıcak baktığı görülmektedir. Zira onlara göre İslam dininde üstünlüğün ancak takva ile olduğu fikri ile demokrasinin öngördüğü eşitlik ilkesi bağdaşmaktadır.

Kavmiyetçilik- Milliyetçilik- Türkçülük; ittifak-ı İslam'a karşı bir anti tez olarak görülmüş ve dergi yazarlarınca eleştirilmiştir. Zira milliyetçiliğin olduğu bir toplumda islam birliği ülküsü gerçekleşemez. Milliyetçilik bağlamında Türkçülük ideolojisi de ele alınmakla beraber bu konuya karşı genelde tarihi süreç içerisinde Müslüman ve Türk kavramlarına verilen ortak anlamlar neticesinde daha ılımlı yaklaşıldığı görülmüştür.

Garpçılık kavramı Batı özentisi olarak algılandığı takdirde yazarlarca asla kabul görmemiştir. Bununla beraber Batı'nın müspet yanlarının alınmasına karşı olunmadığına yapılan okumalar neticesinde ulaşılmıştır.

Çalışmada incelediğimiz diğer bir konu da *Sebilürreşad Dergisi*'nde konu edinilen yenileşmenin gerekliliği bağlamında Müslümanlardaki kusurlar ve kusurlara

sunulan çözüm yollarıdır. Konu hakkında yazılan makaleler incelendiğinde Müslümanların geri kalmasının sebepleri cehalet, dini yanlış anlamaları, birbirlerine karşı duydukları kin ve öfke, aralarındaki dayanışma ve yardımlaşmanın yoksunluğu, dini hükümlere karşı sorumsuz davranışlar, toplumsal ve ahlaki alanda yaşanan çöküntüler olduğu sonucuna varılmıştır. Öte yandan dergide bu hatalara karşı çözüm yolları üretilmiştir. Yapılan okumalar neticesinde Müslümanların geri kalmalarına karşı sunulan çözüm yolları şu şekilde sıralanabilir: Din ve dil birliği etrafında birleşmek, İslam ilkeleri ışığında yaşamak ve İslam'ı bir dünya nizamı şekline getirmek, asr-ı saadeti örnek almak, eğitim alanında ıslahatlarda bulunmak, Batı'yı körü körüne taklitten kurulmak.

Son olarak yaşanan toplumsal değişiklik neticesinde konumu karmaşık bir hale gelen kadın ve eğitim sorunu dergi yazarlarınca makalelerinde işlenmiştir. Dergide “*kadın*” konusunda yazılan makaleler incelendiğinde İslam’da kadının fıkhi boyutunun açıklanmasından öteye gidemedikleri görülmüştür. Zira *nisaiyyat* olarak özel bir sütunla yazılan makalelerin içeriğinin genel olarak birden fazla eşle evlilik, boşanma, kadının hak ve sorumlulukları ile sınırlı kaldığı görülmüştür. Öte yandan “*eğitim*” başlığı altında yazılan yazılar incelendiğinde ise diğer konulardan farklı olarak Batı’nın bu konuda ki üstünlüğünün kabul edildiği, Batı tarzı eğitim reformuna sıcak bakıldığı, Arap harflerinin zorluğundan dolayı harf inkılabının desteklendiği sonucuna varılmıştır.

KAYNAKÇA

- Amır, A.N. & Shuriye, A. O. & Ismail, A. F., “Abduh’un Moderniteye Katkısı”, çev. Osman Şahin, *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(6), 2013, 223-241.
- Abduh, Muhammed, *Sıratulmustakim*, 2(36) Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi No:218/1, İstanbul 2012.
- Abduh, Muhammed, “Milletin Mazisi, Hali Ve Hastalıklarının Çaresi”, *Sırât-ı Müstakîm*, 2 (50), 370-375, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul 2012.
- Abdulkadiroğlu, A., Abdulkadiroğlu, N., *Mehmet Akif Ersoy’un Makaleleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987.
- Abdulkadiroğlu, A., Abdulkadiroğlu, N., *Mehmet Akif’in Kur’an-ı Kerim’i Tefsiri Mev’iza ve Hutbeleri*, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- Abdullatif Nevzat; “Bir kardeş hasbihaline lüzum var”, 10 (237), 50-52, <https://katalog.idp.org.tr/yazilar/115014/bir-kardes-hasbihaline-luzum-var>, *Yeni Sebilürreşad*, Erişim Tarihi:27.01.2023.
- Abdurrahman Han M., “Müslümanlar bugün dünyadaki durumlarını bilmelidir”, (Mehmet Kıdeyş, Terc.), *Yeni Sebilürreşad*, 3 (53), 44-47, https://idp.org.tr/content/3-yayinlar/kitap/20200331-islam-i-uyandirmak/idp_1.cilt.pdf Erişim Tarihi:27.01.2023.
- Abdü’l Aziz Çaviş, “Kavmiyet ve Din”, *Sebilürreşad*, 13 (335), 178-180, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Temmuz 2018.
- Abdü’l Aziz Çaviş, “Müslümanlık Fikir Ve Hayata Neler Bahşetti-I”, *Sebilürreşad*, 21 (530-531), 74-76, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Nisan 2021.
- Abdüllatif Nevzat, “Beyne’l İslam Müşterek Lisan”, *Sebilürreşad*, 10 (242), 133-134, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Aralık 2017.

- Afgani, Cemaleddin-Abduh Muhammed, *Urvetü'l-Vuska (1884) Büyük Kurtuluş Mücadelesi*, (Çev.: İbrahim Aydın), Bir Yay., İstanbul 1987.
- Ahmed Cevdet, “Demokrasi’de Ahlak-ı Ferdiye”, *Sebilürreşad*, 21 (528- 529), 63-64, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Nisan 2021.
- Ahmed Cevdet, “Demokrasi’de Halkın Terbiyesi”, *Sebilürreşad*, 21 (532-533), 104, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Nisan 2021.
- Ahmed Cevdet, “Tereddi Eden Kadınlığa Karşı Acil Tedbirler Lazım”, *Sebilürreşad*, 25 (628), 62, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Aralık 2021.
- Ahmed Münir, “Din ile siyaset yekdiğerinden ayrılmalı mıdır?”, *Sebilürreşad*, 12 (294), 145-147, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Nisan 2018.
- Ahmed Şükrü, “Yüksek Tahsilin Kadınlar Üzerindeki Tesirâtı”, *Sebilürreşad*, 23 (584), 190, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Ekim 2021.
- Ahmet Vafî Zekerîya, “Müslümanlar Nasıl Mekteplere Muhtaçtır?” *Sırât-ı Müstakîm*, 6 (137), 105-107, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Nisan 2016.
- Aksekili, Ahmed Hamdi, “Dini dersler başlıyor”, *Sebilürreşad*, 17 (433-434), 134-136, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Ekim 2019.
- Aksekili, Ahmet Hamdi, “Ahlakın kuvve-i müeyyidesi”, *Sebilürreşad*, 20 (497), 26-30, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Şubat 2021.
- Aksekili, Ahmet Hamdi, “Ahlakın Menşei”, *Sebilürreşad*, 24 (601), 37-38, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Kasım 2021.

- Aksekili, Ahmet Hamdi, “Alem-i İslam’ın Esbabı İnkırazı ve Çare-i Salâhı” *Yeni Sebilürreşad*, 11 (281), 321, <https://katalog.idp.org.tr/yazilar/115682/alem-i-islam-in-esbab-i-inkirazi-ve-care-i-salahi> Erişim Tarihi:27.01.2023.
- Aksekili, Ahmet Hamdi, “İctimaiyyat: Din, Devlet Yahut Hilafet ve Saltanat”, *Sebilürreşad*, 14 (350) 99, Bağcılar Belediye başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Ekim 2018
- Aksekili, Ahmet Hamdi, “İslamiyet ve Teaddüd-ü Zevcat –I”, *Sebilürreşad*, 11 (275), 226-228, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Aralık 2017.
- Aksekili, Ahmet Hamdi, “Mekteplerde Din tedrisatı”, *Sebilürreşad*, 18 (446), 55-57, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Nisan 2020.
- Aksekili, Ahmet Hamdi, “Mekteplerde Din Tedrisatı”, *Sebilürreşad*, 22 (553- 554), 53-55, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Haziran 2021.
- Aksekili, Ahmet Hamdi, “Mekteplerde Dini Tedrisat Ve Terbiye-İ Diniye Hakkında”, *Sebilürreşad*, 19 (488), 215-217, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Eylül 2020.
- Aksekili, Ahmet Hamdi, “Müslümanlıkta Demokrasi Esasları”, *Yeni Sebilürreşad* 2 (48), 354-356, <https://katalog.idp.org.tr/yazilar/92638/muslumanlikta-demokrasi-esaslari>. Erişim Tarihi:27.01.2023.
- Aksüt, Ali Kemalî, “İ. Hatip mektepleri: başka milletlerde din adamları nasıl yetiştiriliyor?,” *Yeni Sebilürreşad*, 8 (197), 340, <https://katalog.idp.org.tr/yazilar/94358/imam-hatip-mektepleri>, Erişim Tarihi:23.01.2023.
- Aktay, Yasin, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce İçinde İslamcılık*, Edt. Tanıl Bora, Murat Gülhekingil, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, VI/ 1-13.
- Albayrak, Sadık, “Eşref Edip”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, XI, 473 474.

- Alim Can- el İdrisi “Mekteblerimizde Ulum-u Diniye Tedrisatı,” *Sırât-ı Müstakîm*, 7 (171), 227-228, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Temmuz 2016.
- Alperen, Abdullah, “Cemâleddîn Afgânî’nin İslam Birliği ile İlgili Görüşlerinin Günümüz Müslüman Dünyasındaki Parçalanmışlık Sorunsalı Açısından Değerlendirilmesi”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, 2015, 81-96.
- Alperen, Abdullah, “Muhammed Abduh’a Göre İslami Yenileşme ve Temel Dinamikleri”, *Theosophia*, 2, 2021, 27-50.
- Alperen, Abdullah, *Türkiye’de İslam ve Modernleşme*, Karahan Kitapevi, Adana 2003.
- Altıntaş, Ramazan, “Protesancı Söylem Karşısında İslamcıların İhyacı Tepkisi/cevabı, Muhammed Abduh Örneği”, *Eski Yeni Sonbahar*, 7, 2007, 49-55.
- Amit, Bein, *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti: Değişimin Failleri ve Geleneğin Muhafızları* Çev. Bülent Üçpınar, Yay. Haz.: Hamdi Can Tuncer, İstanbul, Kitap Yayınevi, Ocak 2013.
- Arabacı, Caner, “Sebilürreşad’ın Cumhuriyet ve Yeniliklere Bakışı”, *Selçuk İletişim*, 1(1), 1999, 13-23.
- Atilhan, Cevat Rıfat, “Din Davamız. Müslümanlıkta Dinle Dünya İşleri Birbirine Bağlıdır”, *Yeni Sebilürreşad*, 1 (10), <https://katalog.idp.org.tr/yazilar/92164/din-davamiz> Erişim Tarihi: 27.01.2023.
- Atilhan, Cevat Rıfat, “Dünya Müslüman Birliği”, *Yeni Sebilürreşad*, 2 (36), 167-168, <https://katalog.idp.org.tr/yazilar/92495/dunya-musluman-birligi>. Erişim Tarihi: 27.01.2023.
- Aydın, Cemil, “İmparatorluk ve Hilafet Vizyonları Arasında Osmanlı’nın Panistlâmist İmajı; 1839-1924”, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, Kitap No:31, İstanbul 2013, 47-69.

- Ayşe Meliha, “Müslüman kadını hürdür ve mes’uddur”, *Sebilürreşad*, 11 (282), 346-347, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Aralık 2017.
- Babanzâde, Ahmed Naim, *Genel Çizgileriyle İslam*, İstanbul, Çığır Yayınları, İstanbul 1975.
- Babanzade, Ahmed Naim, “Bizde Din ve Devlet”, *Sebilürreşad*, 15 (380), 293-295, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Ocak 2019.
- Babanzade, Ahmed Naim, “İslam’da Dava-yı Kavmiyet”, *Sebilürreşad*, 12 (293), 112-126, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Temmuz 2018.
- Babanzâde, Ahmed Naim, “İslamiyet’in esasları, mazisi ve hali”, *Sebilürreşad*, 11 (284), 369-376, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Aralık 2017.
- Babanzade, Ahmed Naim, “Mudafaat-I Diniyye: Teaddüd-İ Zevcat, İslamiyette Men Olunabilir Mi İmiş?” *Sebilürreşad*, 12 (298), 216-221, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Nisan 2018.
- Babanzade, Ahmed Naim, “Tesettür işine zabıta karışmasın mı?” (Ebu’z Ziyazâde Velid Beyefendiye), *Sebilürreşad*, 16 (391), 13-14, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Mayıs 2019.
- Babanzâde, Ahmed Naîm, Mustafa Cemil, *Sarf-ı Arabi ve Temrinat*, Kitaphane-i İs. ve Askeri, İstanbul 1323.
- Babanzde, Ahmed Naim, “Yine tesettür meselesi”, *Sebilürreşad*, 16 (393), 37-39, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Mayıs 2019.
- Başgil, Ali Fuad, Laiklik 6 (128), 46, *Sebilürreşad*, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları dizisi, İstanbul Nisan 2016.

- Başgil, Ali Fuat “Din hürriyeti ve laiklik”, *Yeni Sebilürreşad*, 4 (78), 44-47
<https://katalog.idp.org.tr/yazilar/93005/din-hurriyeti-ve-laiklik>. Erişim Tarihi:
 27.01.2023.
- Başgil, Ali Fuat “Mekteplerde Din Ve Maneviyat Düşmanlığı”, *Yeni Sebilürreşad*, 3
 (59), 141-42, <https://katalog.idp.org.tr/yazilar/92780/mekteplerde-din-ve-maneviyat-dusmanligi>. Erişim Tarihi:27.01.2023.
- Başgil, Ali Fuat, “Din ve Laiklik (İctimai ve Hukuki Etüd)”, *Yeni Sebilürreşad*, 9 (204),
 55-57.
- Başgil, Ali Fuat, “Din ve Vicdan Hürriyeti ve Laiklik” *Yeni Sebilürreşad*, 13 (310),
 154-160, <https://katalog.idp.org.tr/yazilar/95901/din-ve-vicdan-hurriyeti-ve-laiklik> Erişim Tarihi:27.01.2023.
- Başgil, Ali Fuat, “İlim Ve Din Mücadelesi”, *Yeni Sebilürreşad*, 6, (127), 19-21
<https://katalog.idp.org.tr/yazilar/29230/ilim-ve-din-mucadelesi>. Erişim Tarihi:
 27.01.2023.
- Bayyigit, Mehmet, “Mehmet Akif’te Din ve Toplum Sorunu”, “Hakikat Adamı Mehmet
 Akife Armağan”, edt. Mehmet Bayyigit, Konya 2011, 153-168.
- Bereketzâde, İsmail Hakkı *Envâr-ı Kur’an*, Selanik Matbaası, İstanbul 1331.
- Bereketzâde, İsmail Hakkı, *Yâd-ı Mâzi*, Tevsi-i Tıbaat Matbaası, İstanbul 1232.
- Beyatlı, Yahya Kemal, *Siyasi ve Edebi Portreler*, Baha Matbaası, İstanbul 1968.
- Bilgin, A.Fehmi, “Laiklik bu mu?”, *Yeni Sebilürreşad*, 1 (7), 111
<https://katalog.idp.org.tr/yazilar/92115/laiklik-bu-mu>, Erişim Tarihi:27.01.2023.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, “İslam’da Demokrasi”, *Yeni Sebilürreşad*, 9 (205), 70-73,
<https://katalog.idp.org.tr/yazilar/94447/islamda-demokrasi>, Erişim Tarihi:
 27.01.2023.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, “Teaddüd-Ü Zevcat Müessese-İ İctimaiyesi –I”, *Sebilürreşad*, 23
 (590), 275-278, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşad
 külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Ekim 2021.
- Cerîde-i İlmiyye Fetvaları*, (Yay. Haz: İsmail Cebeci), Klasik Yayınları, İstanbul Kasım
 2009.

- Çakan, İsmail Lütfi, “Babanzâde Ahmed Naim”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İstanbul 1991, IV, 375-376.
- Çantay, Hasan Basri, “Dinde Reform”, *Yeni Sebilürreşad*, 1 (11), 170 <https://katalog.idp.org.tr/yazilar/92183/dinde-reform-ne-demek>, Erişim Tarihi: 27.01.2023.
- Çetinkaya, Melek, Özervarlı, M. Salih, Babanzade “Ahmet Naim’in İlmi ve Felsefi Kişiliği Üzerine”; *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, Ağustos 2020, 13 (72), 536-545.
- Çetişli, İsmail, “Batı Karşısında Mehmet Akif”, *Fırat Üniversitesi Dergisi*, 3 (2), Elazığ 1989.
- Çiğdem, Ahmet, “İslamcılık ve Türkiye Üzerine Bazı Notlar”, “*Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık*”, VI, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- “Din ile devletin tefriki”, *Sebilürreşad*, 15 (380), 295-296, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi İstanbul Ocak 2019.
- Doğan, D. Mehmet; “İslamcılık: Bir Adlandırma Meselesi” *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*”, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları Kitap No:31, İstanbul 2013, 120-128.
- Dr. Ahmed Fuad, “Garblılaşmak”, *Sebilürreşad*, 23 (574), 25-27, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Ekim 2021.
- Dr. Mazhar Osman, “Teaddüd-ü Zevcat Hakkında M. Osman Bey’in Mühim Neşriyatı”, *Sebilürreşad*, 23 (589), 272-273, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Ekim 2023.
- Duman, Doğan; “*Demokrasi Sürecinde Türkiye’de İslamcılık*”, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir 1999.
- Durak, Nejdet, “Mehmed Akif Ersoy’un Düşünce Dünyasında Ahlâk, Erdemler ve Medeniyet İlişkisi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/37, (2016), 151-169.

- Duran, Burhanettin, Cumhuriyet Dönemi İslamcılığı: İdeolojik Konumları, Dönüşümü ve Evreleri”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık*, ed. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, VI.
- Düzdağ, Mehmet Ertuğrul, “*Mehmet Akif Hakkında Araştırmalar*”, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1987.
- Düzdağ, Mehmet Ertuğrul, “*Yakın Tarihimizde İslam ve Irkçılık Meselesi*” Çağlayan Yayıncılık, İzmir 1997.
- Ebül-Ulâ Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1996.
- Efe, Adem, “Sebilürreşad”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, XXXVI, 251-253.
- Ersoy, Mehmed Akif, “Cemaleddin Afgani”, *Sırat-ı Müstakim*, 4 (90) 210, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Nisan 2015.
- Ersoy, Mehmed Akif, “İslamlaşmak”, *Sebilürreşad*, 16 (404-405), 132-133, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Mayıs 2019.
- Ersoy, Mehmed Akif, “Tam Müslüman Olmadıkça Felah Yoktur”, *Sebilürreşad*, 18 (466), 278-282, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Nisan 2020.
- Ersoy, Mehmet Akif, “Fatih Kürsüsü’nden Vaaz makalesi”, *Sebilürreşad*, 9 (231), Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul, Nisan 2017.
- Ersoy, Mehmet Akif, “Köy Hocası” 15 (382), 331-332 *Sebilürreşad*, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Ocak 2019
- Ersoy, Mehmet Akif, “Tefsir-i Şerif”, *Sebilürreşad* 9 (209), Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul, Nisan 2017.

- Ersoy, Mehmet Akif, *Safahat*, Neşre Haz: Mehmet Ertuğrul Düzdağ, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2005.
- Eşref Edib, “Anlaşamadık Hala da Anlaşamıyoruz”, *Sırât-ı Müstakîm*, 1 (10), 159-160, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul, Mart 2012.
- Eşref Edib, “Avrupalılar Osmanlı Devleti’ni Nasıl Çöktürdüler”, *Yeni Sebilürreşad*, 3 (54), 62, <https://katalog.idp.org.tr/yazilar/92722/avrupalilar-osmanli-devletini-nasil-cokturduler-6> Erişim Tarihi:27.01.2023.
- Eşref Edib, “Ebülula Bey’le Nasıl Çalıştık Sırât-ı Müstakîm’i Nasıl Çıkardık”, *Yeni Sebilürreşad*, 10 (238), 200, <https://katalog.idp.org.tr/yazilar/94882/ebulula-beyle-beraber-nasil-calistik-sirati-mustakimi-nasil-cikardik> Erişim Tarihi: 27.01.2023.
- Eşref Edib, “Garblılaşıma Hareketinde Hristiyanlaşma da Var mıdır?”, *Yeni Sebilürreşad*, 1 (10), 146-147, <https://katalog.idp.org.tr/yazilar/92151/garplilasma-hareketinde-hiristiyanlasma-da-var-midir>, Erişim Tarihi: 27.01.2023.
- Eşref Edib, “İslam Dünyasını Saran Tehlikeler”, *Yeni Sebilürreşad*, 10 (250), 386-388, <https://katalog.idp.org.tr/yazilar/95071/islam-dunyasini-saran-tehlikeler>, Erişim Tarihi: 27.01.2023.
- Eşref Edib, “Müslüman heyet-i ictimaiyesinin temellerini takviye lazımdır”, *Sebilürreşad*, 19 (475), 59-64, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Eylül 2020.
- Eşref Edib, “Tanzimatçılık Bu Memleket İçin Mahz-ı Felâket Olmuştur”, *Sebilürreşad*, 19 (486), 192-200, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Eylül 2020.
- Eşref Edib, “Ümmet-i İslamiyenin Takip Edeceği Tarik-i İctimai Ancak Kendi Medeniyet-i İslamiyemizdir”, *Sebilürreşad*, 18 (468), 308-315 Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Nisan 2020.

- Eşref Edip, “Allahın İnayetiyle Sebilürreşad’a Başlıyoruz”, *Sebilürreşad*, 1 (1), Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Mayıs 1948.
- Eşref Edip, “Laik devletin laik meclisinde dini meseleler konuşulamaz”, *Yeni Sebilürreşad*, 2 (33), 114-118, <https://katalog.idp.org.tr/yazilar/92453/laik-devletin-laik-meclisinde-din-meseleleri-konusalamaz> Erişim Tarihi: 23.01.2023.
- Eşref Edip, “Müslümanlığın Yaşattığı Demokrasi”, *Yeni Sebilürreşad*, 9 (209), 142-144, <https://katalog.idp.org.tr/yazilar/94644/muslumanligin-yasattigi-demokrasi>. Erişim Tarihi: 27.01.2023.
- Eşref Edip, “Sebilürreşad’ın Ellinci Yıldönümü”, *Yeni Sebilürreşad*, 12 (276), 2-12, <http://katalog.idp.org.tr/yazilar/95500/sebilurresad-in-ellinci-yildonumu>, Erişim Tarihi: 27.01.2023.
- Eşref Edip, *Mehmet Akif Hayatı Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, Sebilürreşad Neşriyatı 2.b., İstanbul 1960.
- Eşref Edip; “Dinsiz Türkçülük, Müslüman Türkçülük” *Yeni Sebilürreşad*, 2 (44), 401, <https://katalog.idp.org.tr/yazilar/92606/dinsiz-turkculuk-musluman-turkculuk>. Erişim Tarihi:27.01.2023.
- Eygi M. Şevket, “İslam Âleminin Gerileme Sebepleri Ve Kurtuluş Çareleri”, *Yeni Sebilürreşad*, 12 (291), 247, <https://katalog.idp.org.tr/yazilar/95658/islam-aleminin-gerileme-sebepleri-ve-kurtulus-careleri> Erişim Tarihi: 22.01.2023.
- Fazlurrahman, *İslâm*, Ankara Okulu yay, 13. b., Ankara 2018.
- Ferid Vecdi, “Müslüman Kadını” (Mehmet Akif, Terc.), *Sırât-ı Müstakîm*, 1 (3), 43-45, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Mart 2012.
- Ferid Vecdi, “Müslümanlıkla Medeniyet (İslam’ın mahiyeti)”, (Mehmet Akif, Terc.), *Sırât-ı Müstakîm*, 5 (127), 372-376, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Ekim 2015.

- Ferid Vecdi, “Müslümanlıkla medeniyet (Müslümanların birbirine karşı olan vecibeleri)”, (Mehmet Akif, Terc.), *Sırât-ı Müstakîm*, 6 (146), 244-245, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Nisan 2016.
- Ferid Vecdi, “Müslümanlıkla Medeniyet (Müslümanlığa, Müslümanların haline bir nazar)”, (Mehmet Akif, Terc.), *Sırât-ı Müstakîm*, 7 (163), 84-85, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Temmuz 2016.
- Fevzioğlu Muin “Sebilürreşad Elli Yaşında”, *Yeni Sebilürreşad*, 12 (278) 40, <https://katalog.idp.org.tr/yazilar/95496/sebilurresad-in-ellinci-yildonumu-siratimustakim-sebilurresad-in-gecirdigi-safhalar> Erişim Tarihi:22.01.2023.
- Feyzullah Sacit, “Garblılaşmak Meselesi”, *Sebilürreşad*, 22 (547-548), 11-12, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Haziran 2021.
- Gözütok, Şakir, “Mehmet Akif Ersoy ve İttihat Terakki İle İlişkileri”; *İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, ss. 2-15.
- Gün, Fahrettin, “Eşref Edip Fergan’ın Hayatı Eserleri Sırat-ı Müstakim-Sebilürreşad Mecmuası”, *İslam’ı Uyandırma: Çok Partili Yaşama Geçilirken İslamcı Düşünce ve Dergiler*, edt: Lütfi Sunar, II/ 251-265.
- Gür, Âlim, “Doğu ve Batı Dünyası Karşısında Mehmet Akif”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 4 (1997), ss. 29-46.
- Halil Fahreddin, “Bizde Ahlak”, *Sebilürreşad*, 9 (210), 31-32, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Nisan 2017.
- Hansu, Hüseyin; “Babanzade Ahmet Naim ve Sırat-ı Müstakim Mecmuasındaki Hadis Tercümeleri”, *İslam’ı Uyandırmak: Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e İslamcı Düşünce ve Dergiler*, edt. Lütfi Sunar, 2018, I/103-120.
- Hikmet, Hasan, “Asriliğin Manası”, *Sebilürreşad*, 22 (559-560), 102-105, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür

Yayınları Dizisi, Bağcılar/İstanbul Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Haziran 2021.

Hikmet, Hasan, “İctimaiyat: İctimai fevzalar nasıl sirayet eder?”, *Sebilürreşad*, 24 (600), 22-24, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, Bağcılar/İstanbul Kasım 2021.

Hikmet, Hasan, “İslamiyet ve Garb ictimaiyatının mukayesesi”, *Sebilürreşad*, 22 (51-552), 41-42, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Haziran 2021.

Hikmet, Hasan, “Medeniyet-i İslamiyenin tefavvuku”, *Sebilürreşad*, 21 (540-541), 158-160, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Nisan 2021.

Hikmet, Hasan, “Vaziyet-i ictimaiyemizin umumi tahlili”, *Sebilürreşad*, 24 (604), 72-75, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Kasım 2021.

Hülür, Himmet; Kalander, Ahmet *Sosyopolitik Tutumlar ve Din Çizgi Yayınları*, Konya 2003.

Irmak, Sadi, “Laiklik manası”, *Yeni Sebilürreşad*, 7 (172), 351, <https://katalog.idp.org.tr/yazarlar/10421/sadi-irmak>. Erişim Tarihi:27.01.2023.

İnceoğlu, Efecan, *Türkiye’de Siyasal İslamcılığın Evrimi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009

İşcan, Mehmet Zeki “*Muhammed Abduh’un Dini ve Siyasi Görüşleri*” Dergah Yayınları, 2. B. 1998.

İşcan, Mehmet Zeki, “İslam Modernizmi: Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh”, *Atatürk Üniversitesi Uzaktan Eğitim Uygulama ve Araştırma Merkezi*, Erzurum 2021.

İzmirli İsmail Hakkı, “Nisaiyat: Tesettür Meselesinin Tariki Hâlli,” *Sebilürreşad*, 12(291), 78-80, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Nisan 2018.

- Kadri Piriştineli, “Dinsizlik Tevassu Ediyorsa Kabahat Yine Bizde”, *Sırât-ı Müstakîm*, 4 (95), 291-292, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Nisan 2015.
- Kara, İsmail “*Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi: Metinler/Kişiler*”, c. 1, İstanbul 1986.
- Kara, İsmail, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İslâmcılık Tartışmaları” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, V, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Kara, İsmail, “İslâmcılık”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Risale Yayınları, II, İstanbul 1990.
- Kara, İsmail, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, 1, 2. baskı, Pınar Yayınları, İstanbul 1987.
- Kara, İsmail, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997.
- Kara, İsmail, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi I*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011.
- Kara, İsmail; “Rûsûh ve İstikamet Sahibi Bir Zat Babanzâde Ahmet Naim Bey’in Hayatı ve Eserleri” İstanbul 2018 Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları edt: İsmail Kara, M. Cüneyt Kaya, ss. 14.48.
- Kara, İsmail; “Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not,” İsmail Kara, Asım Öz (Ed.), “*Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*”, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları Kitap No:31, İstanbul 2013 ss. 15-46.
- Karaman, Hayreddin, *İslami Uyanışın Öncüleri, Toplum ve Bilim*, sy. 29-30, İstanbul 1985.
- Karaman, Hayreddin, “Cemaleddin Afgani”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, X, 456-466.
- Karaman, Hayreddin, “*Gerçek İslam’da Birlik*” Nesil Yayınları, İstanbul 1994.
- Karpat, Kemal H., *İslâm’ın Siyasallaşması*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.
- Kazanlı, Halim Sabit “Dinin şekl-i aslisine irca-i lüzumu”, *Sebilürreşad*, 11 (278), 273-275, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Aralık 2017.

- Kemal, Namık, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri*, Bütün Makaleleri 1, Haz: N. Y. Aydoğdu- İ. Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019.
- Keskioğlu Osman, “Muhammed Abduh” (1266-1323 H./1849-1905 M.) *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (1-4), Ankara 1970, 109-136.
- Keskioğlu Osman, “Zuamatu’l-İslah/İslahat Öncüleri Hakkında Görüşler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII, Yıl: 1969, Ankara 1971, 137-152.
- Kuntay, Mithat Cemal, *Mehmet Akif Hayatı Seciyesi Sanatı*, Türkiye İş Bankası Yay., 1986.
- Kuntay, Mithat Cevdet, *Ölümünün 50. yılında Mehmet Akif*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1986.
- Kutlu, Sönmez, *Mezhepler Tarihine Giriş* Dem Yayınları, İstanbul 2016.
- L. V., Muhterem “S. Reşad’a kâbleri iman, alınları haya nurundan mahrum olanlar tesettürün fazilet ve ulviyetini takdir edemezler”, *Sebilürreşad*, 12 (288), 29-30, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Nisan 2018.
- Mahmud Es’ad, “Tesettür-İ Nisvan Meselesi Hakkında Son Söz”, *Sebilürreşad*, 11 (279), 289-290, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, Bağcılar/İstanbul Aralık 2017.
- Mardin, Yusuf, *Kocataş Yalısı Anılarım*, 2. b., Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2012.
- Mardinîzâde Ebu’l-Ulâ, “Muhtelit Mahkemeler”, *Sırât-ı Müstakîm*, 11(10), 165, Sırâtımüstakîm-Sebîlürreşâd Külliyyâtı Neşri, 2.bs., Bağcılar Belediyesi, İstanbul Ocak 2013,
- Mardinîzâde Ebu’l-Ulâ, “Sûre-i Şûrâ”, *Sırât-ı Müstakîm*, 1 (1), 6, Sırât-ı müstakîm Sebîlürreşâd Külliyyâtı Neşri, 2. bs., Bağcılar Belediyesi, İstanbul Ocak 2013.
- Mardinîzâde Ebu’l-ulâ, “Şeriata Hizmet: Mecelle Cemiyeti”, *Sırât-ı Müstakîm*, 3 (55) 13-25, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Aralık 2014.
- Mardinîzade Ebül’ula, *Hukuku Medeniye Dersleri*, I, Umumi Zabıta, Şahsın Hukuku, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul 1928.

Mehmed Fahreddin, “Feminizm meselesi, kadınlık vücut-i beşeriyetin kısm-ı mesturudur”, *Sebilürreşad*, 8 (197), 279-281, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Aralık 2016.

Mehmed Ferid Vecdi, “İctimaiyat: kadınlara hürriyeti mutlaka vermek isteyenlerin elinden vay o biçarelerin başına”, *Sebilürreşad*, 11 (267), 103-104, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Aralık 2017.

Mehmed Ferid Vecdi, “Nisaiyat: Yine Tesettür Meselesi”, *Sebilürreşad*, 11 (276), 241-243, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Aralık 2017.

Mehmed Sadık, “İslamiyet’te kadınların vezaifi ve mevkii”, *Sebilürreşad*, 24 (617), 294-296, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Kasım 2021.

Mehmet Emin, “Terbiye ve talim: Müslümanlığı diriltecek müesseseler -I, II”, *Sebilürreşad*, 12 (296), 175-176, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Nisan 2018.

Mezkit, Mesut; “Mehmet Akif’in İslamcılık Fikri ve Üstatları”; *Yeni Fikir Dergisi*, 2(5), 2010, 60-67.

Milashlı, İsmail Hakkı “Geri Kalmaklığımızın Sebeb-i Dinimiz Midir? Usulsüzlüğümüz Müdür? Daha Başka Bir Şey midir?” *Sebilürreşad*, 17(429-430), 102-105, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Ekim 2019.

Milashlı, İsmail Hakkı, “Başka Milletler Ne İçin Terakki Ediyorlar, Biz Ne İçin Edemiyoruz”, *Sebilürreşad*, 17 (427-428), 87-89, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Ekim 2019.

Milashlı, İsmail Hakkı, “Din ve Asrılık”, *Sebilürreşad*, 16 (408-409), 169-172, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Mayıs 2019.

- Milaslı, İsmail Hakkı, “Milletlerin terakkisinde Elif-ba’nın hissesi”, *Sebilürreşad*, 17 (413-414), 120-123, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Ekim 2019.
- Milaslı, İsmail Hakkı, “Müslümanlar Neden Geri Kaldılar ve Niçin İlerleyemediler”, *Sebilürreşad*, 17 (423-424), 56-59, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Ekim 2019.
- Musa Carullah, “Kadının hukuku ve vezaifine dâir”, *Sebilürreşad*, 23 (594), 339-340, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Ekim 2021.
- Musa Kâzım “Çok Evlilik Hakkında”, *Sırât-ı Müstakîm*, 1 (4), 52-54, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Mart 2012.
- Musa Kâzım, “Hürriyet-musavat”, *Sırât-ı Müstakîm*, 1 (1), 20 23, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Mart 2012.
- Okay, M. Orhan, Düздаğ M.Ertuğrul, “Mehmet Akif Ersoy”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, XXVIII, 432-439.
- Okuyan Mehmet, “*Son Dönem Osmanlıda İki Müfessir, Bereketzade İsmail Hakkı ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa*”, Etüt Yay., Samsun 2001.
- Okuyan, Mehmet , “Bereketzâde İsmâil Hakkı” *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, V, 490-491
- Okyar, Ali Fethi, *Üç Devirde Bir Adam*, (Haz. Cemal Kutay), Tercüman Yayınları 1001 Temel Eser, İstanbul 1980,
- Ömer Fevzi, “Kadınlığın Hakikati”, *Sebilürreşad*, 23 (594), 345-346, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Ekim 2021.

- Ömer Fevzi, “Kadınlık ne hale giriyor?”, *Sebilürreşad*, 23 (598), 405-407, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Ekim 2021.
- Özcan, Azmi; “İttihad-ı İslam”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, XXIII, 470-475.
- Özervarlı, M.Said, “Muhammed Abduh”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, XXX, 482-487.
- Said Halim Paşa, “Garb cemiyetleri”, *Sebilürreşad*, 21 (538-539), 137-139, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Nisan 2021.
- Said Halim Paşa, “Hürriyet-i nisvaniyye-III”, *Sebilürreşad*, 15 (376), 216-220, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Ocak 2019.
- Said Halim Paşa, “İslamlaşmak-I”, *Sebilürreşad*, 15 (378), 256-258, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Ocak 2019.
- Salim, Alim, *İslamcı Hareket: İmandan Siyasete*, Yeni Yol, Mayıs-Haziran 1993.
- Süleyman, “Mekteplerde Din”, *Sırât-ı Müstakîm*, 7 (164), 128-130, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Temmuz 2016.
- Şahin, Hanifi; *Şiilerin Gözünden Sunniler*, Mana Yayınları, İstanbul 2016.
- Şengüler, İsmail Hakkı, “*Açıklamalı ve Lügatçeli Mehmed Âkif Külliyyatı*”, Hikmet Neşriyat, X., İstanbul 2000.
- Şerif Mardin, “*Türkiye’de Din ve Siyaset*” (Makaleler 3), İletişim Yay., 11. Baskı, İstanbul 2005.
- Şerif Mardin; “İslamcılık”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, VII, 1936- 1940.

- Şimşek, Serdar Sezer, *Ebu'l Ula Mardin'in Türk Toplum Düşüncesindeki Yeri ve Önemi*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, İstanbul 2014.
- Tanrıöver, Hamdullah Suphi, "Türkçülük ve din" *Yeni Sebilürreşad* 2 (44), 400, <https://katalog.idp.org.tr/yazilar/92605/turkculuk-ve-din>. Erişim Tarihi: 27.01.2023.
- Taşpınar, Halil, "Muhammed Abduh Bibliyografisi Üzerine Bir Deneme", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas 2003, VII, 261-290.
- Temiztürk, Hakan, *Türk Basınında Alternatif Arayışlara Bir Örnek: İslamcı Basın*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998.
- Tevfik S. M., "İslam Siyasetine Muhtacız", *Sebilürreşad*, 15 (376), 229-232, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Ocak 2019.
- Tevfik S.M., "Memleketi Kurtaracak Ancak İslamî Bir Teşkilattır", *Sebilürreşad*, 15(389), 441-442, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Ocak 2019.
- Timurtaş, Faruk Kadri, *Mehmet Akif ve Cemiyetimiz*, Yağmur Yayıncılık, İstanbul 1961.
- Tunaya, Tarık Zafer, *İslâmcılık Akımı*, 2.b İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Ekim 2007.
- Türk, İbrahim Caner, "Osmanlı Son Dönem Şöhretli Âlimlerinden Muhammed Abduh'un Eğitime Dair Düşünceleri", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(43), 2017, 261-281.
- "Türkçülük böyle mi olacaktı yeni Kafkasya gazetesinin Türkçülere karşı serzenişleri" 24 (609), 176, *Sebilürreşâd*, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, Bağcılar/İstanbul Kasım 2021.
- Uslu, Mehmet, *Bereketzâde'nin Tenâkuz-I Fıkhî Adlı Eseri Bağlamında Osmanlı Son Dönem Yargılama Hukukunda Tenâkuz*, (Yüksek Lisans Tezi), Necmettin

Erbakan Üniversitesi Temel İslâmî Bilimler Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı, Konya 2021.

Yahya Afif, “Dünkü ve Bugünkü İslamiyet”, *Sebilürreşad*, 24 (609), 164-165, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Kasım 2021.

Yahya Afif, “İlahiyat Fakültelerinin Diğer Nevâkısı İlmiyesi”, *Sebilürreşad*, 24 (601), 40-43, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Kasım 2021.

Yahya Afif, “İlahiyat fakültesi nasıl olmalıdır?” *Sebilürreşad*, 23 (595), 355- 356, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Ekim 2021.

Yahya Afif, “İlahiyat Fakültesi: İlahiyat Fakültesinin Vaziyeti İlmiyesi”, *Sebilürreşad*, 24 (600), 17-19, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Kasım 2021.

Yahya Afif, “İslamiyet ve Asrılık”, *Sebilürreşad*, 24 (618), 306-308, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Kasım 2021.

Yahya Afif, “Mekteplerde Ulum-I Diniye”, *Sebilürreşad*, 24 (616), 280-281, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Kasım 2021

Yavuz, Cevdet, “Ebül’Ula Mardin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, X, 363-364.

Yazıcı, Nesimi “Ceride-i İlmiye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, VII, 407-408.

Yazır, Elmalılı Hamdi, “Garb Cereyanı Felsefesi”, *Sebilürreşad*, 22 (567-568), 165-166, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Haziran 2021.

- Yazır, Elmalılı Hamdi, “Teceddüdün Şer’an Lüzumu ve Şeraiti”, *Sebilürreşad*, 23 (574), 17-19, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Ekim 2021.
- Yazır, Elmalılı Hamdi, “Teceddüdün Şer’an Lüzumu ve Şeraiti”, *Sebilürreşad*, 23 (575), 38-39, Bağcılar Belediye Başkanlığı Sırâtımüstakim-Sebilürreşâd külliyyâtı Neşri, Kültür Yayınları Dizisi, İstanbul Ekim 2021.
- Yetiş, Kazım, “Mehmet Akif’te Batı ve Batı Medeniyeti Meselesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 48 (1987), 213-236.
- Yıldırım, Ergün; “İslamizm, İslamlaşma ve İttihad-ı İslam”, İsmail Kara, Asım Öz (Ed.), “*Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*”, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları Kitap No:31, İstanbul 2013, 99-119.
- Yiğitoğlu, Osman, *Bereketzâde İsmail Hakkı ve Anılarına Göre Son Dönem Osmanlı Toplumunu*, (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri Ekim 2005.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Esmâ BEDİR
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	
Y. Lisans Öğrenimi	
Bildiği Yabancı Diller	
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	03.02.2023